

ع. عزیز (عۆبەیدوللین).

تاتار تارىخى.

دەرسلىك.

ئىككىنچى مەرتەبە نۇسخەسى، ئارتۇرۇپ باسلىدى.

تاتارستان ماتبوعاتى مەمۇرىي كاتىپى نەشرى.

مطبوعات دار النشر دار النشر
ب. 1923

Главит А. Т. С. С. Р. № 1241
Казань Типография Коммунального Управления и печати. тираж 500 экз.
1923

باشلانغۇچ.

جەمئىيەت - بىز ۋاقىتدا ئۆزۈمگە تۇرا ئالمايمىز؛ ھەر ۋاقىتدا كىشىلەر بىلەن بىرگە يەشىيمىز؛ بىر بىرىمىزگە بولساق فلاپىز، بىر بىرىمىز بىلەن ئىگىلىش - بېرىش فلاپىز؛ بىرگە لەش بىر بىرىمىزگە زارار ئېتىكىن نەرسىلەر بىلەن تىلەشمايمىز، بىرگە لەش كۈن كۈش ئىش ئىشلىمىز؛ ئىدىئەسىل، بىز ھەر ۋاقىتدا بىرگە، ئۆيۈشىمىز تۇرغا تۇرمايمىز. ئاندى ئۆيۈشىمىزنىڭ ئىك كىچىكىدىن غايىلە دىلەر. ئاغى قەدەش غايىلەلەرنىڭ، جىمىنى بولغان «ئىروغ»، بىر بىرىمىز قەدەش بولغان ئىروغلارنىڭ، جىمىنى بولغان «قەبىلە» دېگەن ئۆيۈشىمىز بار؛ قايىسى ۋاقىتدا بىر بىرىمىز قەدەش، قايى چاقىدا چىت قەبىلەلەردە بىر لەش بىر زور ئۆيۈش پايىسىلار؛ ئانى «دەرەلت» دىلەر.

مۇنە، شوندى ئۆيۈشىمىز بار. بىك كوپ، ئۇلارنى كىتابلازدا «جەمئىيەت» دىيىپ يۇرىلەر. شونىڭ ئۈچۈن كىشىلەرنى «جىمىنى غايى» دىگەنلەر.

قەدەش قەيى - بو ئۆيۈشىمىز ئىك تۇرمىلار؛ نىچك كىشى تۇرغاندىن ئۆل ب ئۆسۈپ چىتىكىنچە قەدەر ھامان غايى ھەم نەن جەمئىيەتتەن كەمالەتكە ئېرىشىش. ئۆسە، شونىڭ شىكىلىنى ئۇك «جەمئىيەتلەر» دە ھامان ئۆسۈپ، بىر فورمادان ئېكىنچى رەۋشكە كىرىپ تۇرالىر. مۇنە، شوشى ئۆسۈ، ئاساشو، كوپ ۋاقىتدا پاشىنلىققا ئاپا بولا. پەغنى بۇرنى ئۆيۈشىمىزدا كىشىگە، تۇروونى ئاچار، كوكلىسىز، ئاورۇنراق بولسا، سوڭغى زامانداغىراق جەمئىيەتلەردە ئۆسە، تۇرۇش پاشىغا ئاپاراق بارا. شىلاي ئېتىپ ئادەم بالالارنى ئاقۇرنىلاپ، كوپ ئىلماش - رىۋالىيوتسىيەلەر ئىلارنى پاشىشى تۇرمىشقا ئاساس بارالىر. مۇنە، شونىن «قەدەش» دىلەر.

تارىخ - بىزنىڭ ھەر ۋاقىتدا كىشىلەرنىڭ ۋە ئۇلار تۇرغان جەمئىيەتلەرنىڭ نىچك ئېتىپ تەسەرقى ئېتىكىنلىكىدىن بىلىشىمىز كېلە، چۈنكى بىز ئىككىر ئادەمنىڭ نىچك ئېتىپ تەسەرقى ئېتىكىدىن بىلىشكە، ئول چاقىدا جەمئىيەتلەرنى شول يولغا ئۆستۈرى ئاپىز، ئىككىر بىز ئېچىشە بولغان جەمئىيەتلەرنىڭ ئىرىغا ئاپا بارا تۇرغان يولغا كىرىشكەن سىزىسەك، ئول ۋاقىتدا ئانى باغىنى يولدىن جىبىرىرگە تۇرمايمىز. شونىڭ ئۈچۈن بىز كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتلەرنىڭ نىچك ئېتىپ

نەرەققى ئىتىكەنلەرنى بىلەرگە كېرەك. بىز، مۇننى جەمئىيەتلەرنىڭ بىك بۇرغىن
 زامانلاردان ئالب خىزىرگى زامانغا قەدەر بولغان تۇرمۇشلارنى ئۆيۈرەنسەك كە
 بلە ئالايىز. مۇنە، شوشى جەمئىيەتلەرنىڭ ئۆتكەننى تىكشۈرە تۇرغان بىر عىلم
 - فەن بار. ئول عىلملىككە «تارىخ» دېلەر.

تارىخ كىتاپلارنى نىچكە يازىلار؟ - بىز ئوقى تۇرغان تارىخ كىتاپلارنى
 بىك كوب خىزمەت كىرگەن سوڭىداغىنى يازىلار. بىر خالغىڭ تارىخىن يازىر
 ئوچىن، شول خالقدان، شوشى زامانغا قەدەر قالغان نىسەسلەرنى ئۆزەلەپ
 تابار؛ ئۇلارنى جىيىلار؛ ئوندى نىسەسلەرنى، جىيىپ قويغان ئۆيلەر بولا.
 ئانى «موزەئانە» دېلەر. شول ئۆيلەرگە كىرپ قارىلار، تىكشۈرۈلەر. مۇننىڭ
 پەلەنگىدە، لىيىلار؛ ئونكىن زاماننى يازىلا تۇرغان خالغىڭ ئوز زاماناسىندان
 قالغان يازولار بولمى، دىپ ئۆيلەر؛ تابىپ ئوقىلار؛ ئول خالغىڭدا چىت
 كىشىن، ەلداردا بىر بىر ئۆلۈن نەرسە يازما. ئۇلارمى، دىپ تىكشۈرۈلەر، تابىپ
 ئۆيلەر؛ شول نىسەسلەر، جىيىناب، شول يازولار ئوقىلپ بىتىكەچ - شول
 خالغىڭ تارىخىن يازالار. بومىسال، لىيىق؛ ئەكەز بىزنىڭ بابابىز ئۆلگەن، بولمى،
 ئانىڭ كىم بولغان بىلەنمىز كىلىسە، مۇنە ئۇنى مۇندا نىچكە ئىتىرگە كېرەك بولا؛
 ئۇنىڭ بابايدان قالغان، بۇرغىن تىكشۈرۈلەر؛ ئانىڭ نىچكە تۇرغاننى، نىندى
 ئۆيدە غۇمى ئىتىكىن قارىيىز؛ سوڭرا بابانىڭ كىيىم سانمىن قارىيىز؛ ئانىڭ
 خالىدا تۇرلۇن خەلىپەلەرنى قىرتلاردان سۇراشار؛ ئانىڭ يازولارنى سوزولارنى
 قىلماغىچى، دىپ ئۆزەنە باشلىيىز؛ ئەكەر بولسا، ئۇنىڭ يازولارنى ئوقىيىز؛ ئانىڭ
 كىلىگەن خانىلارنى، ئول ئوزنى چىت كىشىلەرگە يازغان مىكتىر بىلەرنى، جىيىپ
 ئوقىيىز؛ سوڭرا تۇرۇپدا، شول جىيىلەن لىمىلەرنى جىيىپ يازامىز. مۇنە
 شول ئىندى بابابىزنىڭ تارىخى بولا. باشقا تارىخلاردا شىلاي ئوقى يازىلا.
 بىر كىنە كىشىنىكىن توگى، بىر زور خالغىڭ تارىخى ۋە بۇننى تىنساپىيەتنىڭ
 تارىخىدا شىلاي يازىلا.

II

بىزنىڭ خالغىڭ تارىخى.

بىزنىڭ خالغىڭ كىم ۋە نىچكە ئاتالار؟ - بىز ئۆلۈن ەلقلارنى كورگەنمىز بار.
 شىلارنى بىز ئۆلۈن - ئۆلۈن ئىسەلەر بىلەن ئاتىيىز. ئۇلارنىڭ تۇرلىسىن ئۆلۈن ئىسىم
 بىلەن: چو اش، چىرمىش، موقىشى، ئار، روس، ئىمىس، فرانسوز، قىدى دىپ
 ئاتىيىز. ئۇلارنىڭ تۇرلىسىن ئۆلۈن كىيىم كىيە ئۆلۈن ئىل بىلەن سۇيلىشە، ەدىر بىر

خالقنىڭ ئوزىنى ئايرىم تىلى، غادەتلىرى بولسا. ھەتتا قايسى خالقلار تىن
 ۋە تۈسلىرى، تۈكلەرى ياندىن دا بىر بىرىدىن بىر ئاز ئايرىلا. شولاي
 بولسا كىشىلەر بىر بىرى بىلەن تاننىشى، يۇرتىشى، ئالدى بىرىشى ئىتتى
 ئارفاستدا ئاقرىلاپ بىرلەشەر، كۈپلىكتەن بىرلىكتە بابا بارالار.

بۇنىڭ خالققا قەدەش خالقلار - بۇ ئاتارلارغا بىك ياقىن
 بولغان خالقلار بار. ئالاردا بۇنىڭ ئىل بىلەن سۆزلەش، بەزى نەرسەلەرنىڭ
 باشقا سۆزلەر بىلەن ئايرىلار. بۇنىڭ قەدەش بولغان خالقلارنى نۇرلى ئىسىملەر
 بىلەن: سارت، قىزىق، ئۆزبەك، غۇسماقلىق، ئازىر بېچانلىق، نۇركەن
 دىيىپ ئايرىلار. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئورتاق ئىسىملەر بار. ئول ئىسىم
 ئىسە «تۈرك» دىر.

تۈرك خالقى - تۈرك خالقلارنى كۈپلەپ دۇنيانىڭ ياۋروپا، ئازىيا
 كېسە كەلەندە يەشىلەر. تۈركلەرنىڭ ئىك كۈپ، ئورنى ئازىيانىڭ ئورتىسىدۇر.
 شولاي ئوق تۈركلەر سىبىر، قىزىق، ئىران، كەچ ئازىيا، كانكاڭدا تارالب،
 ياۋروپادا تۈركلەرنىڭ كۈپلەپ گىن ۋولغا (ئىدىل) يىلغىسى، ئاننىڭ ئارماقلارنى
 بويلاپ ئورالار. بۇلارنى ئىدىل، بويىن تۈرك - ئاتارلارنى، يا ئىسە ئىچكى
 روسىيە مۇسۇلمانلارنى، يا ئىسە تۈركى «تاتار» لار دىيىپ ئايرىلار.

تۈركلەر دۇنيانىڭ كۈپ سانلىق خالقلارنىڭ بىرى. لاکىن بۇلارنىڭ چىن
 سانلارنى ھىزىرگە قەدەر دۈرستلەپ ئالغانلارنى يوق. ئالارنىڭ سانلارنى چامى
 لەنگىنى ئىقتىدارگە مۇمكىن. شولاي ئالارنىڭ سانى 40 - 45 مىلىيون دىلەر.

تۈركلەرنىڭ ھەممىسىدە قەدەش خالى بولسا، ئالار تۈرك ئىسىملىرىدە
 بۇرۇنلەر. بۇنىڭ روسىيەدە، شوشى ئىسىملىرىدە گى تۈرك خالقلارنى بار:
 ئورتا ئازىيادا سارتلار، ئۆزبەكلەر، نۇركەنلەر، قىزىق، ئازاقلار. ئالتاي ئاۋلارنىدا:
 ئالتاي ئانارلارنى، روسىيەنىڭ ياۋروپا قىسمىدە: باشقىدلار، ئىدىل ھەم ئاننىڭ
 ھازىر ئانارلارنى، مېشەرلەر، چوۋاشلار، نوغايلار ۋە باشقا ئىسىملىرى
 شول ئوق ئاتار خالقلارنى. قىرىمدا: قىرىم ئانارلارنى، قازايلەر. تۈركىيەدە:
 غۇسماقلىق تۈركلەرى؛ ئىران (پىرسىيە) نىڭ شىمالىدە ئازىر بېچان تۈركلەرى;
 سىبىردە ساما، ياقوت شىكىللىق تۈرك خالقلارنى بار.

تۈركلەرنىڭ تۈس ۋە تۈكلەردى - تۈرك خالقلارنى تارىخنىڭ قوشۇمى
 بويىچا بىك بىراق ۋە تۈركلەر جىرلەرگە سېلىپ ئوتتۇرغاغا كۈرە، ھىزىرگى
 كۈندە كۈرۈش خالقلار بىلەن تاننىشى ئارفاستدا تۈس ۋە تۈكلەرنى
 ئۆزگەرتكەنلەر. لاکىن كۈپلەپ تۈركلەر شوشى تۈس ۋە بۇلارنى تىرىلەر.

سارعت، باشلارنى تۈگەرەك، بۇرۇنلارنى باسقۇچقا، ۋە ئورناچا، ياكى
سۈيەكلەرنى چىچىق نۇر، كۈزلەرنى قىسقىن، كۈبىرەك قارا، چىچەكلەرنى قارا
ۋە قاتنى، چىچەكلەرنى كېڭ، بىردە تۈس ۋە تۈك باغدىن بۇرۇلماغان نۇر كەلەرنى
كۈررەك تەسەك قىرغىز ۋە نوغايلارنى قاراغا كېرەك بولسا.

تۇرۇكلەرنىڭ سەياسىي ۋە دىنىي خەللىۋىتىش - تۈرك خالىقلارنىڭ بۇرۇنقى
زاماندا زور ۋە كۆپ مۇستەقىل دەۋلەتلەرنى بار ئىدى؛ لېكىن ئۇلارنى
دورۇش ئىمپېرىيالىست، يەنى چىت خالىقلارنى ئۆزلىرىگە قۇل ئىتەرگە
ئىشقا دەۋلەتلەر بىر تۇرلار. روسىيە رېۋالۋىيۇسىيەسى ئالدىنقى بىك ئاز
مۇستەقىل ھەم يارىم مۇستەقىل تۈرك دەۋلەتلەرنى قالغان ئىدى ئۇلار:
غۇسماق، پائىسە تۈركىيە، بۇخارا، ھىو پادىشاھلىقلارنى، روسىيەنىڭ بۈيۈك
ئىختىلاى روسىيەگە كۈچلەپ، جەبىرلەپ قوشقان بىك كۆپ تۈرك
خالىقلارنى ئۆز تۈرۈشلەرنى ئۆزلىرىگە ياسارغا ئىرىك بېردى؛ شۇنىڭ
ئارقىسىدا ئۈمۈلگىن روسىيە ئىمپېرىيەسى ئورنىدا، شۇنى تۈرك دەۋلەتلەرنى
ئىدى؛ بۇخارا، خارزەم (ھەۋە)، ئۆزبېكجان جۇمھۇرىيەتلەرنى؛ ھەم، ئۇشبو
تۈرك خالىقلارنىڭ ئاقتانومىيەلىق جۇمھۇرىيەتلەرنى ياسالدى؛ ئانارستان،
باشقىرىستان، قازاقستان، چۇۋاش، باقوت ئۆلكىلەرنى.

تۈركلەرنىڭ ئىك كۆپىنى ھەزرىتى ئىسلام دىنىدە، لېكىن ھىندىستان
دىنىنىڭ پىرا اسلاۋىيە مەزھىبىدە بولغانلارنى دا پار؛ مەسەلەن بىردە كىرەك شىئەر،
چۇۋاشلار، پانۇنلار ۋە ئالتاي ئانارلارنىڭ قايىسىلارنى. تۈركلەرنىڭ بۇرۇنقى
دىنلەرنى بولغان مەجوس (شامان) دىنىدە بولغانلارنى بار. مەسەلەن ئۇلنى
ئانارلارنىڭ ۋە پانۇنلارنىڭ بەزىلەرنى ھەم قىلى ئېچىدە كىي بەزى تۈركلەر.
(سارى ئوبىرلار) شىكىللىق شۇلانى ئوق تۈركلەرنىڭ قىلى ۋە مانۇئولار
شىكىللىق «بۇددا» دىنىدە كىلىدە بار.

ئىدىل، ۋېيۇ تاتارلارنى - شۇنى تۈرك خالىق ئېچىدە ئىدىل، ئۇنىڭ
تارماتلارنى ئىق ئىدىل، كىما، ۋىباتكە بويىلاردا تۈرەنلارنى ئىدىل، بويى
ئانارلارنى. دىلەر. باشقا تۈركلەر ئاراسىدا بۇلار ئىك ئۆتكىن، ھۇنەرچىن،
پاروپا مەدەنىيەتنى بىلەن ئاش بىر خالىق. ئۇلارنىڭ سىنلارنى دورت بېش
مىلىيون چاماسىدا بۇلارنىڭ كۈبىرەك كەسپلەرنى ئىگىنچىلىك، سەۋدا،
ھۇنەرچىلىكى. بۇلار بارسى دىبىرلىك ئوتراقلىق؛ بارىنى نىك ئورال ئانارلاردا
قاپسى باشقىردلار ھەم ئىدىلنىڭ ئۆيىنىڭ ئاھلىدىغان بەزى نوغايلارغا
بۇرۇن كۈچە ھەيلىنى ئاشلاپ بىرەنەلەر.

ھۇنەرچىلىك، شۇل ئىدىل، بويى تۈرك - تاتارلارنى كۈبىز. شۇنىڭ ئۈچۈن
شۇل ئىدىل، بويى تۈرك - تاتارلارنىڭ ئۆيىنىڭ زامانلارنى ئۆيىنىز.

بۇرۇنغۇ بابايلىار.

1. ئۆزۈمۈش.

بۇرۇنغۇ تۈركلەرنىڭ ئۆزۈمۈشى - بىك بۇرنى زامانلاردا بىر بىرىگە قەردەش بولغان تۈركلەرنىڭ ھەممەسىدە بىر تۈسلەرگە دۇر كېچىمۇلەر ئىدى. مۇنۇڭ سەبەبى ئىسە ئۇلارنىڭ كۆيۈشىنىڭ بىر تۈسلەرگە ئورنىدا ئۇرۇلارنى ۋە بىر تۈسلۈن مەھسەت ئېتىۋالدى. ھەر ۋاقىتدا بىر تۈسلەرگە ئورنىدا تۇرغان خالقلار بىر تۈسلۈن كۈن كېچىمۇلەر مەسەلەن، مۇندا بىر ئىگىن چەچىپ كۈن كۆرەپ، ئەمما قىزى - قازانلار ھەيۋان ئىسراپ كۈن كۆرەلەر. بونى ئۇچىن بولدى؟ چۈنكى قىزىلار تورا تۇرغان ئورۇنلاردا چىر ناچار، ئىگىن ئۆسۈمۈ، بالچىق كۆپ چىردە، ئۆزۈلۈ، شولاي باسادا، ئول قولار مال ئىسراپ ئۇچىن ياخشى؛ مالغا ئارق بەتتە، مال كۈتۈۋى ئۇچىن بۇرۇرگە، ئورۇن كۆپ، چىر كۆپ. بىزدە ئىش بۇنۇلدى باشقاچا: چىر ئاز ھەم ئۆزۈندە ئىگىن ئۆسۈ، ئەگەر مال ئىسراپ تورا ياخشىلايدى، چىر كۆپ كىرەك بولسا؛ شونۇڭ ئۇچىن مالنى كۆپ ئىسراپچى، ئول چىرگە ئىشلىق چەچىپ، شونۇڭ بىلەن كۈن ئېتىلەر. بۇرنى تۈركلەر كۆيۈمۈك سەھراق چىرلەردە تۇرغانلار. ئۇلارنىڭ بىر چىرلەرنى ئىگىن ئۆسۈدۈرە تۇرغان بولامەن، شونۇڭ ئۇچىن بۇرنى تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشىدا بىر تۈسلەرگە، بولسا، كۆپرەك كۆچمە تۇرمۇش ۋە مال ئىسراپ كەسب ئېتىكەنلەر.

كۆچمە ئۆزۈمۈش - بۇرنى زامان تۈرك - تاتارلارنى كۆيۈمۈك سەھرا ئورۇنلاردا تۇرالار ئىدى. ھىزىر كىن تاتارنىڭ شىمالىدىكى غوبى سەھراسى، ئورۇن ئاز بىيادە كىن ۋە سەبەردە كىن چول، سەھرالار، نىچە يەت ھىزىر كىن روسسىيادە كىن ئىدىل، دون، دىنىپىر بويلىرىداغىن سەھرالار بۇرنى تۈركلەرنىڭ كۆچىپ يۇرى تۇرغان ئورۇنلارنىر. بىر چىرلەردە تۈركلەر كۆچمە، ئۆزۈمۈش سۈرەلەر؛ ئۆزۈلەرنىڭ غايىلەلەرنى، يۇرت نەرسەلەرنى، ئات، سىپىر، سارق، دۈيە، قولى كۆك ماللارنى بىلەن بىرگە بىر چىرگە كېلىپ ئوقۇتۇلار؛ شونۇدا تېرە بونىدە كىن ئولان پېچىن بىتكەنچى مىللارنى ئاشانلاردا، ئولەن بەتە باشلاغاچ ئېكىنچى ئورۇنغا كۆچىپ كېتەلەر ئىدى.

تۈركلەر كۆچىپ يۈرگەندە بەش ئېتىلەر ئانغا ئانلانسا، قۇراللاپ، قارشىدا دۇشمان بىرقەبى، دىپ كۆزەتتە ئۇلارنى بىرلەر؛ ئۇلارنىڭ ئارتىدىن مايلامانغان

ئاربالارغا ئانلار ياكى ئۆگزىلەر، يەئىسە ئۆيلەر، جىگىب: شوندا بالا چاغالارنى، كىرەك نەرسىلەرنى تۇيىپ، خەزىرىنى چىگىن ئاربالارنى شىكىللىنى ئۆستەلەرنى بايلان ئاربالارغا، ئۆزلەرنىڭ ئۆيلەرنى دە سالپ بارالار ئىدى. بۇرنىنى تۈرك-ئانلارنىڭ ئۆيلەرنى خەزىرىنى كۈچە قىرغىلارنىڭ كۈك كىيىز ئۆيىدىن غىبارت؛ ئاننى كىرەك ۋاقتدا تۇرۇپ قويىپ، كىرەككە كەندە سۈتىپ ئالغا مۇمكىن ئىدى. شول كۈيىمەلىق ئاربالار ئارتىدىن ماللارنى كېلە، خاتىنى قىزلار، ياكى قارت تۈركلەر ئانلانىق شول ماللارنى كۈتۈپ، ساقلاپ بارالار ئىدى.

چىر مەسئۇلەس. كۈتۈكۈتۈپ، غىيوان ئاسراپ كۈن كۈرگەن كىشىلەر ئۈچۈن چىر كۈپ كىرەك. ئازغىنا چىردە كۈچە خالقلارنىڭ غىيوانلارنى تۈيا ئالى؛ غىيوانلار جەي كۈنىدە ئۈسۈپ تۇرغان ئولەن، پېغىننى ئاشاسالاردا كۈچە خالقلار بۇرنىنى زامانلاردا پېچەن چاپىپ، خەزىرىنى شىكىللىنى قىشقا ئازق غەزىلەپ قويىمىلار. شونىڭ ئۈچۈن، مۈندى خالقلارنىڭ ماللارنى قار ئاستىدا قالغان پېچىننى تېيىپ، قازنىق قازىپ ئاشارغا مەجبۇر بولالار. قىش كۈنلەردە پېچەن ئۈسۈمۈنى بىلىگىلى؛ شوڭار كۈرە بىرنى قەدەر ئولەنلىق چىرىنى جەي كۈنى ئاشانچىق، نىققا ساقلاپ قالدۇرغا تېيىشلىق بولا. شونىڭ ئۈچۈن دە كۈچە خالقلار ئۈچۈن چىر كۈپ كىرەك بولا مۇنە شوڭار كۈرەدە تۈركلەر ئۈچۈن كىيىك، ئىرىكەن چىرلەر كىرەك، شونىڭ ئۈچۈن دە مەر كەمگە نەسە قايا كۈچەپ يۈرگە پارامان؛ ئانلارنىڭ ئۆزلەرنىڭ، بو خاقدا ياساپ قويغان غادەتلەرنى بولغان. مەر بىر غائىلە، يەئىسە بىر بىر سۇنە قەدەش بولغان بىر نېچە غائىلە (1) مەلوم بىر چىردە كەنە كۈچە كە تېيىش ئىدى؛ ئەگەر نەسە نىندى غائىلە، نەسە نىندى چىردە كۈچەپ يۈرى بىشلاسا، ئوز ئارا نىزاع چىب، خەتتا سوغىشقا قەدەر بار بىتە تۇرغان بولغان.

تۇرمۇش رەھبەت. بۇرنىنى تۈركلەرنىڭ تۇرمۇشلارنىڭ رەھبەت بۇتلىق شول ئۆزلەرنىڭ كۈچە تۇرمۇشلارنى قارالب ياسالغان، يوعاردا ئەيتلەنگەنچە ئالار كىيىز ئۆيىدە تۇرغانلار. كىيىز ئۆي توگەرەك بولۇپ، شونىڭ قىرىنا ئۆزلەرنىڭ كىيىم-سالم، مەم باشقا كىرەك بار ئنلارنى قويغان بولا؛ قوناننى تۇشم كېلسە، شونىڭ ئىچىنە كىر توگەرەك كەنەپ ئوتتۇرغانلار. كىيىز ئۆينىڭ ئورتا بىر چىرىدە قازان ئاسىپ، ئوت ياعارغا ئوكىلىق بىر ئورنى ياسالغان بولۇپ، تۇننى چىقىن ئۈچۈن ئۆينىڭ ئورتا بىر چىرىدە تېشىك بولغان. قىش كۈنلەردە، شول كىيىز ئۆينىڭ ئورتاسىغا ياعالغان ئوندا، چىلىنىپ ئوتتۇرغانلار.

بۇرنىن تۈركلەرنىڭ كىيىم-سالماقلىرىنى كۆيۈرەك جۈندەن سوغىلغان، تولا-دان،
 ھەيوان تېرىسىدىن ئىشلەنگەن تۈندەن ھەم باشقا كىيىم تۈرەن، جۈنلۈن
 تېرىندەن ئىشلەنگەن بور كەن عىبارەت بولغان. كىيىملەرنىڭ تىگىلۈ رەۋشى
 ھەزرىكى چاپان، جىلەن كۆك، بۆلب، شول ئوق چاپاننىڭ كۆك كۆكرەك
 ، ئورنى ئاچق، ئانلا بۇرگە ئوڭى، بۇلسن ئۈچن ئىتە گىنىڭ ئېگىن باغىن
 چىقلى ئېتىپ ياساعانلار؛ باشلارنا شول ئوق جەنلىك تېرىسىدىن تىگىلگەن
 قۇلاقچىلار كىيەلەر؛ خانن قز كىيەندە ئېرلەرنىڭ تۈسلى بولا، بارى تىك
 بىر ئاز نەپىسەرەك ئىشلەنگەن بولار ئېدىن. بايراق كىشىلەر قىزى، ئىران
 جىرلەردەن كىتىلگەن جەنكە ۋە باشقا ياخشى ماتېرىياللارداندا كىيىملەر كىيە
 تۇرغان بولغانلار.

بۇرنىن تۈركلەرنىڭ ئاشامان ئاشلارنىدا، شول ئوزلەرنىڭ ماللارنى
 بىرگەن نەرسەلەردەن عىبارەت بولغان؛ ئىتدەن شولپا ئاشامانلار؛ سۈت، تەز
 ئېچكىنلەر، سۈتدەن قۇرت ياساب، قش كۈنلەردە سۈت بىتكەندە، بە ئېسە
 سوغىشقا بارغاندا، شونى سوغا ئېزىپ، شولپاغا، انب ئاشامانلار. ئوزلەرنى
 ئېگىن ئاز چەچىپ، چەكەندە نارتۇنغا چەكەنلەرگەندەن، شولپاغا نارتى
 يارماق سالىرا ياراتلار. لاكىن چىت جىرلەردەن كىتىلگەن ئوبلاردان
 چۆرەك پىشۇرپ ئامارغادا ياراتقانلار.

2. بىرنچى ئۆيىشمالى

عائىلە - تارىخ بلە باشلامان زاماندا بۇرنىن تۈركلەرنىڭ عائىلەلەردە
 ېش - ئانا ئېدىن. ھەر بىر ئېر كىشى كۆپىن خانن ئالا - ئالا، شول قەدەرنى
 ئالار ئېدىن. بۇرنىن تۈركلەر بىردە توقتامىچى ئوزلەرنىڭ كورشۇللىرى بىلەن
 سوغىشۇپ تۇرالار؛ بوسوغىشلار سەبەبلى ئېرلەر كىيىملەر، خاننلار كۆپەيلەر.
 شونىڭ ئۈستىدە ناعىن دۇشمانلارنى بىلەن سوغىشقاندا تۈركلەر ئېرلەرنى
 ئوتتۇرىدە، خانن قزغا تېمىلەر، ئوزلەرنى خانن ئېتىپ ئالىپ قايتالار ئېدىن.
 شول رەۋشچە ئېرلەرنىڭ سانلارنى كىيىمى، ئەمما خاننلارنىڭ ئېسە ئالاي
 توڭل، بەلكى سوغىشلاردا ئالغان ئەسەرلەر بىلەن ئارتا؛ شونىڭ ئۈستىدە
 بۇتن حالقلاردا بولغان شېكىللى بۇرنىن تۈركلەردە خاننلار بىر عائىلەگە
 يە ئېسە ئرۇغا مەنسۇب بولماسا يەشى ئالىمى، ئانڭ مۇدافەعە چىسىن
 ، بولمىدى ئېدىن. بىر عائىلەگە مەنسۇب بولۇ ئېسە بارى بىر كىشىگە ئېرگە
 بارغانداغىبا مۇمكىن بولغان. شونىڭ ئۈچىدە بىر كىشى ئاغى - ئىنىسى

ئۇلگىچ كىيان، يە ئىيسە جيگىگەلەر نىكاح ئىينو عادەتى بولغان؛ مۇنىڭ بىلەن خانىملار جەمئەت ئىبىللە، جەمئەت ئىچىنە كەن تۇرغان بولغانلار. مە، شوشىن سەبەبلە دەن بۇرغىن تۇركلەردە كۆپ حاتن ئۇلو عادەتى بولغان.

بۇرغىن تۇركلەردە ۋە مائەۋلاردا دا ئوزى بىلەن بىر تۇرغان بولغان قىزلىرى نىكاح ئىيتەرگە يارغان. بۇرغىن زاماندا ئالدىن خەزىرىن تۇسىلى خاتن ئىيتە چەن ئۆلب تەرىبە ئىيتو عادەتى يوق، ئالدىن بايەلەر. يىگت قىزنى ئالغاندا ئانا ئالماشقا كىرىكەنە ئاقچا ۋە مەل بىر ب ئۇلار ئىيتى.

ھاۋىلە دە، ئۇلدى خاتن باش ئىيسە بولغە؛ باشقا خاتنلار شوڭار بويىسىنلار ئىيتى. بۇرغىن تۇركلەرنىڭ بۇتن ئىتىلىرى خاتنلارنى قولندا بولغان. ئىيرلەر بۇتن واننىلار سوعىشدا، ئاردا، با ئىيسە سوعىش مۇزەرنە ئۇيرەنە، ئات چاپلىرى، ئوق ئاتى ئۇيرەنە كۈنلەرن ئىتكەرلەر. خاتنلار ئۇيرەدە ئۆلب بۇتن ئىشنى باشقارلار؛ كىيىم نىكو، ئىتىك نىگو، كىيىم ئويىگە كىيىم باسو، قوى فرقا، ئولا سوغو، قەز باسو كىك مۇھىم ئىشلىرى بار ئىسىن ئالار. قولنىما ئىيتى؛ شونىڭ ئۇچەن مۇمۇنەن خاتن قىز، نۇرك - ئاتلاردا يىك مۇرەتە؛ ئۇلاردا باشقا بۇرغىن تۇركنىڭ، يۇرتنىڭ تارىمىنى كىيە ئىيتى. ئالدا خاتن - قىز ئاقچى، كۆپ ائىدا سوعىشقا بارا؛ ئاردا تۇرب غەسكەرلەرگە كىرىك ياراقنى خەزىرىلەر. خاتن - قىز قۇرال ئىستىعەل فلا بالەر ئىيتى. ئىيرلەر بوعىدا. لىنى يىزىچ جەيوانلاردان ۋە دۇشە نلاردان خاتن - قىز قىلىم ئىيتى. ئۇرۇغ ۋە قەبىلە - بىر نىچە بىر بابايدان ئارالمان دىوب يۇرى تۇرغان ھاۋىلەلەر بىرگەرىك ئۇلار، بىرگەرەك كوچ بۇرىلەر ئىيتى. مۇنە شولارنى «ئىروغ» دىيار. ئىروغنىڭ كوچ بۇرۇرگە بىلىگىلەنگەن بىر جىرىدە بولا. مەر ئىروغنىڭ بىر باشلىغى، بولۇپ، قەردەش قەبىلەلەرنى، شول باشلىق ئىپدارە ئۇلار ئىيتى.

بىر ئىسىنە ياقىن قەردەش جىسابلانغان ئىروغلار مەغلۇم مۇرك ئورنىدا كىرەلەر. ئىشلارغا نوقتە غاندا 1- بىر جىردە مۇرك ئورنلاشلار ئىيتى. شولاي ئىيتىب ئۇلار نەبىلە، بىرلىپ يىشىلەر، مە قەبىلەدە غەسكەرى تەرتىپلەر حۇكم سۇردە؛ ھالىق، ئون يۈز، مە، ئون مەكگە بولۇنۇپ شولارنىڭ مەر قايسىنىڭ ئورنىنىڭ باشنى بولادىر ئىيتى. ئون باش يۈز باشنى، ئۇلار مەك باشنى، سۇڭىلارنى، ئون مەك باشنى تاپىم، بولۇپ، مۇنى «تەرىم باش» دىيىلەر ئىيتى؛ سوڭرا بۇ غەدەت بىك سوڭىن زامانلارغا قەدەر باردى.

پۇرۇدە تۈرك قەبىلەلەردە سېزىقلار — بىك بۇرغىن زامانىدا ئوق تۈركلەردە بايلىق، يارىلىق باغدىن نىگىلك بىتكەن. بەغزى ئرولار ئاق سۈيەككە جىسابلان، مۇندى ئرولدا بولغان كىشلەر باشقا عادى «قارا سۈيەك» ئرول كىشىلەردىن يىغىرى جىسبلانلار، بايدا بولالار، قەبىلەدە خۇرمەتتە بولالار، قەبىلە جىبىنلارنىدا، مۇندى ئرول كىشىلەرنىڭ سوزلەردە يۇرى، ئالدا جىسابلاندار. شونىڭ ئۈچۈن، مۇندى ئرولار باشقالارنى باش بولالار ئىدى.

بايلىق، يارىلىق ئايانلىق مالىنىڭ كۈبلىنى بىلەن جىسابلان ئىدى. باي كىشىلەرنىڭ نىچەشەر بوز ئانى (يىلقىسى)، سىيرى، دۇبىسى، قوينى وقۇلارنى بولاد ئىدى.

باي كىشىلەرنىڭ ناعى ئىركىز قۇلارنى بولا؛ ئەسەر توشكىن ئىر، خاتىلار قۇن جىسابلانلار، ئلارنىڭ مالىدا، مىلكىدە، پىلەمى، ئالار بىرەر كىشىنىڭ مالى جىسابلانلار ھەم، ئول قۇلارنى ھەيوان ساتقان ئۇسلى سانىدا بولاد ئىدى.

بىرچۇ تۈرك دەولەتلەردىكى زۇھورۇ — بۇرغىن تۈركلەرنىڭ ئىكە ئىسكى ئورنارنى ئورنا ئازىدا بولغان. بو جىرلەر جىنوبى شىرقىدەن زور، باي، مەدەنى قىزى مەمەكتىن بىلەن چىكەش بولغان. مۇنى بۇرغىن تۈركلەر «ئاقچاچ بىرغىن» دىپ بۇرگەنلەر. جىنوبى ھەم بىدە تۈركلەرنىڭ كورشىسى پىرسىيە، بە ئىسە، «ئىران» دەولەتنى ئىدى. بو ئىكەن پادىشاھلىقدا تۈركلەر بىلەن ھامان سوغىشىپ تۇرالار، بۇلاردان باشقا تۈركلەرنىڭ شىمەلدە مانعول ۋە قىن جىنىسندەن بولغان كورشىلەرنى بىلەندە سوغىشلار ئىدى. بەغزى ۋاقىتدا، شوشىن ھىقلار تۈركلەرگە ھۇجۇم ئىتىپ، ئالارنى قىسرىتالار؛ شىرنى ئاور زامانلاردا تۈركلەرنىڭ بىلەرنى ئىلىم ئايرىمغا دوشمانلارنى ئارشى تۇرا ئالىيلار؛ شىرنىڭ ئۈچۈن تۈركلەرنىڭ قەبىلە ۋە ئرول باشقىلارنى بىر جىرگە جىيىلىپ، كىكىش مەجلىسى ياسىلار ئىدى. ئلار، بو، جىبىنى «قۇرتى» دىپ ئانىلار ھەم، شىرنى قۇرتىلاردا بىر نىچە قەبىلە بىرلەشپ، سوغىش ۋاقىتتا ھەمكىرگە باش بولغا بىر كىشى سايلالار. مۇندى باشقىن «ھقان-فائان» دىپ ئانىلار ئىدى. شول ۋەشچە بۇرغىن تۈركلەردە پادىشاھلىق ياسالار ئىدى. شىرنى دەولەتلەر ئىفرات زورايىپ كىتىپ، قاي چاقىدا بۇن تۈركلەرنى ئوز قول ئاستىغا كىتىپ، بۇن كورشىلارنى چىكىپ بىراق جىرلەرنى بىلر ئالالار ئىدى، لاكىن نىچىلان، دوشمانلارنى چىكىنىپ

قالغاچدا، مۇندى دەۋلەتلەر تاغىن ئارالار؛ تاغىن تۈركلەر، شول ئىسكىچە قەدىمىيەلەرگە بولۇنۇپ، بىر بىرىنى بىلەن سوغۇشۇپ كۆچۈپ يۈرۈۋاتىدە دەۋام ئېلىدۇ؛ يا ئادان كورۇشلىرىنى كېلىپ ئالارغا باش بولالار ئىدى. شوشى رەۋىدە 7 نىچى ۷۷۰ دەۋرىدە ئورخون بەگلىكى تېرەلەرنى مەركەزى بولغان، تو - كېيىن دەۋلەتنى ياسالغان ئىدى.

بەغزى چاقلاردا تۈركلەرنىڭ بەغزى قەبىلىلەرنى ئۆزلەرنىڭ ۋە مىللەتلەرنى ئۆزى ئۆزى بىلەن ئۆز - چاراشلار، سوغۇشۇشلاردا، شول خالقلارنىڭ قايسىسى ئۆزلىرىنىڭ بويىستۇرۇلار، چىرلەرنى ئالار. شولاي ئېتىباردا تۈركلەرنىڭ دەۋلەتلەرنى توۋا. مۇنە شوشى رەۋىدە ئىدىل - چولمان بويىدا ھەم دوناي بويىدا بالقاندا ئېككىن بۇلار تۈرك دەۋلەتنى، ئورتا ئازىيادا سەلجۇق ۋە سۇڭغا ھۇسسانلىق تۈركلەرنى دەۋلەتلەن ياسالدى.

۴۱۵۰ يىلى ۋاقتلاردا تۈركلەر ك، چىب كېلىپ، مۇنەبىت چىرگە كېلىپ ئوتتۇرلار؛ تېز زاماندا خالىق ئېتىباردا؛ ئافرىقا كۆچمە تۈرمىدىن ئوتتۇرلىق. تۈرمىدىن مال ئاسراۋدان ئېگىچىلىككە كۆچە باشلىلار؛ شولاي ئېتىباردا بەغزى تۈرك قەبىلىلەرنى زاماناسىدا كورە مەدەنى دەۋلەتلەردە ئۆزى ئىدىلار. ھەزرىتى جونغار يە تارىم بەگلىكى بويىلاردا 8 نىچى بۇلاردا ۷۸۰ دەۋرىدە ئېسىل تۈرك قەبىلىسى، شول رەۋىدە دەۋلەت تۈزدى.

تاغىن تارىخ، شوندى ۋاقىتلىرىدە بىلە: بىر تۈرك قەبىلىسى كۆچۈپ يۈرى تۇرغاچ، بۇرغىدىن سەۋدە مەركەزى، يا ئېسە سەۋدە، يولى بولغان چىرلەرگە كېلىپ ئوقتى. شوندا بىر نىچە زاماندا، سولۇڭ بۇتن ئېقىتىسدا تۈرمىش سەۋدەگە تەركىن دەۋلەت تۈزدى. ئىدىل بويىدا 7 - 8 ئەسىرلەردە تۇرا باشلانغان ھەزرىتى خاقانلىق، شول جۈملىدەندى.

3. بۇرغى تۈركلەردە مەدەنىيەت چاتقىسى.

۵۱۵ - بۇرغى تۈركلەر مۇسۇلماندا، ھىستىياندا توڭل، ئالار مەجوس دېنىدە بولغانلار بۇرغى تۈركلەر دۇنيادا بىك كۆپ كۆزگە كۆرۈنمەن تۇرغان جانلار، يا ئېسە «تۇنلار» بار، دېيىپ ئېھتىقاد ئېتەلەر؛ ئالارنىڭ ئۇششۇ ئۇششۇ كورە، بۇ جانلارنىڭ ھەر بىرىنى بىر نەرسەنىڭ ساقچىسى ئىدى. مۇنە ھەزرىدە بۇرنىڭ ئالارنىڭ بىچورا، ئابزار ئېتىبارى، سۇ ئاناسى بار، دېيىپ مۇشۇلار بىت ئېلىن، شولارنى ئېۋولۇتىۋور قوۋم، كۆچ ئېيىلەرنى دېيىپ ئۇششۇغانلا.

شولاردان شەفاعەت سۇراب عىبادەت قىلغانلار. مۇندى «جانلار» ئەوۋەل مەجوس ۋاقىتتا تاغدا كۆپ بولغان؛ ئورمان، سو، ئوت، ئاغاچ، دىش، تاغ، كىشى ۋە ئايانلىق مالىق ساقلى تۇرغان جانلار بار. دىلەر لا كىن، مۇندى ساچىن جانلار بولغان شىكىللى، بۇرنى تۈركلەر كوز قاراشندا ئالارنىڭ ئىشەكنلەر ئىدە، بولمى، ئۇلارنى كىشىگە ۋە ئانىگە ئالارار تىپەرلەر دىب بىلگەنلەر. ئەلى دە خالىق بۇلارغا ئۇشانوۋى، ئۇنى تىپ بىرمەگەن؛ خالىق كوڭلىدە بۇلارنىڭ ئىسىملەر ئى ئەلى ھاماندا قالغان؛ شولار جۇملاسىدىن ئۇرەك، شورەلى، ئوبر، ئالبا، تى ئىسىملەر بار. سوڭغا ئالبا تۈركلەر تەرەققى ئىتە ئۇشكەچ، شوندى چىكىسىز كۆب «جانلار» ئاراسىدىن ئىكىنسىن بىگرەك ئىزگى بىگرەك قوۋدىلى، دىب يۇرى باشلايدۇلار. ئالارنىڭ بىرىن كوك، ئىكىنچىسىن جىر. ئالار كوڭىنى «تەڭرى» دىب، كوك ھەر ياشنىلىقنىڭ باشى، دىب يۇرىلەر، ئانداغى، يۇلىز، قۇياش، ئاي شىكىللى نەرسەلەرنى دە خۇرمەت ئىتەر، شولارغا قاراب عىبادەت ئىتەرلەر، دۇلار ئالار ئىدى. جىر ئىسە كوكىدەن توبەننىڭ دەرىجەدە ھىسابلانار ئىدى. جىر ئانا، كوك ئانا دىب ئۇشانلار ئىدى. جىر دە تە تەكلىرى تىلەر، فەرۋانچىلىق، ئوقلىقنى جىر يەر، دىب ئۇشانلار، بۇتن قىسە نلىق نەرسەلەر جىردە بولە نعا، ئى «ئالتىن جىر» دىب ئانبار ئىدى، تۈركلەرگە ھاماندا كىرەك، بولمى تۇرغان سوعش قوراللىرى ئىشلىدە تۇرغان تىمردە جىردەن چىققا نعا، تىمىرنى بىك خۇرمەت ئىتەرلەر، كىشىگەدە «تىمىر» دىب ئىسىم قوشارغا بىك يارانلار بولغان.

مۇسۇلمانلارنىڭ موللارنى ئورسلارنىڭ پوپلارنى كوك، بۇرنى مەجوس تۈركلەرنىڭ دەروھانىلارنى بولغان. ئالارنى «كام»، «شامان»، «باتىسى» (باغوچى) دىب يۇرىلەر. شول شامان ئىسمى ئارقاسىدا، بومەجوس دىن دە شامان دىن «شاماننىزم» يەئىسە «شامانلىق» دىب ئاناعانلار. شامانلارنى ياۋز ھەم ياشىنى جانلار بىلەن، يەئىسە تەڭرىلەر بىلەن بىك دوست دىب بىلەر، شونىڭ ئۈچۈن، شول جانلار ۋە تەڭرىلەر خۇرمەتتە قۇربانلارنى شولاردان سويىدىنلار، دۇغالارنى شولارغا قىلدۇرلار ئىدى. خالىق ئاراسىدا ئالارنىڭ تەئىسىرى بىك زور، خالىق شامانلاردان بىك قورقا، ئۇلارنى خۇرمەت ئىتە ئىدى. شامانلار كوڭىرىك چولارنىمەك ياكى جەبىلەكەر كىشىلەر ئاراسىدىن چىقلار؛ ئالار ئۇسلىرىنى كىشى كىشى تۇرغان كىيىملەر كىيەلەر، قىغۇرلار تىغالار؛ بو شامانلار ئايىپلىقدا قىلار، خىزىرگىن باغوچى، ئۇمچىلەر كوك ئىم، تۇم ھەم باغو باغو بىلەن دەشۇغلەنلەر؛ شونىڭ ئۈچۈن خالىق ئالارنى كۆيىنىچە «باتىسى» باغوچى» دىب ئاتىدۇر ئىدى.

بۇرۇنقى نۇر كىم كىشىنىڭ جانى بارلىغۇنا ئۇشاش، ئانى قۇش، بە ئىسە
چىن تۇسلى ئېتىپ قاراز ئىتەلەر ھەم «قۇت» دىب ئانىلار ئىدى. كىشى
ئولگەدە جانى ئولسى، تىگى دۇنياغا كىنىپ، باخشلىق قلعان بولسا راحت
كەرە، يامانلىق قلعان بولسا ھەسرەت، ھە اب چېگە، دىب ئۇشانلار ئىدى.
تۇرگەردە يازو سەنئەتتۇ - بىك بۇرۇنقى زامانلاردا ئوق نۇر كىلەر
يازو سەنئەتتۇ ئۇيرەنگەنلەر ئىدى. ھەر بىر چىت ئېل بىلەن مۇھەممەل قلعاندا،
ئالار بىلەن سۇلج باساغاندا سۇنكى باشى شىكىللى، ئۇچلى تىمىر بىلەن تاشقا
سزىپ يالار ئىدى سوكراق ئالاردا يازو سەنئەتنى ئاندا تەرەققى ئىتىدى.
568 يىلداروم فەيسارنى تۇرگەردەن كىلگىن ئىلچى ئوزى بىلەن بىرگە تۇرگە
يازو ھەل بىلەن يازغان فەيسەرگە ھات كىترگەن ئىدى. زور كىشىلەر ئى
ئولگەچ. ئالارنىڭ فەيلەرنى، شول كىشىنىڭ قلعان باخشلىقلار، ھەزەنلەر
يازىپ قوبو ھادەتلەر ئى بولغان.

باسدا تۇرگەرنىڭ ئىنىدى يازو بىلەن يازغانلار ئى مەلوم بولماسادا، ئىنىدى
8نچى ھەسرەدە ئالار ئوزلەرنى مەھسوس ھەر يازو باساغانلار، بو يازو بىلەن
يازغان فەيلەن ئاشلار ئى ھە ئۆلكەن قەھرىمانلارنىڭ تەر جىمەتى ھالەرن يازغان
تاشلار ھەزرگە قەھرىمان، ئورھون ھە ھەنەسە سولار ئى قىيىندا ئەلەن دە بىل.
شونىڭ ئۈچۈن بو يازونى «ئورھون يازو ئى» دىلەر. بو يازونىڭ 86
ھەرقى بار.

سوكراق ھەيسا ھە ھەبەردەن سونىڭ 8 نچى ھەسرەدە تۇرگەلەر
ئىكەن ھەر يازو بىلەن دە يازا باشلادىلار. بو يازونى ئويغۇر يازو ئى دىلەر.
ئانىڭ 18 ھە فىن بار. بو يازو بىلەن يازونى تۇرگەلەر بىك كوپ كىتابلار
يازىپ قالدردىلار. شول ئەسەرلەر ئاراسىدا شەھر (چىر) بىلەن ھەنەسەر بىلەن
يازغانلار ئىدا بار. بو ئويغۇر ھەرقىلەر تۇرگەلەر ئىلەن 15 نچى ھەسرگە
قەدەر ئىستىھەل قىلدىلار. مۇندەن سونىڭ تۇرگەلەر ئىنىدى ھەربىلەردەن
ئالغان، ھەزىز بىلەن تۇرغان ھەرقىلەر بىلەن يازا باشلادىلار.

چىر، موزىكا ھەم ھەيكەل تاشلىق - بۇرۇنقى تۇرگەلەر، بوش
ۋاقتلارنىدا، چىتىپ، قوناق بولۇپ قەز ئىكەن چاقىلاردا، ھەيرەم، توپىلاردا چىلارغا
بىك يارانلار ئىدى چىلاردا ئالار بۇرۇنقى ھىكەيلەرنى، باتىر، خانلارنىڭ
قلغان ئىشلەرنى چىرايىلار، چىلاردا ھەزىرگىن بالالاىكە شىكىللى قىلنى موزىكا
قۇرالى بىلەن ئويناپ تۇرالار ئىدى.
شولاي ئوق بۇرۇنقى تۇرگەلەر تاش، ئاغاچدان كىشى ھە ھەيۋان سىنلارنى

بىك ئۇستا ۋە چىن تۇساي ئېتىب ياسىلار، تۈركلەرگە ئۇششۇپ ئاغاچ تاشىدىن كىشىن سىنلارنى ياساپ قەبىرلەرنىڭ سالار ەئالارنىڭ «بال-بال» دىپ ئاناغانلار. شولاي ئوق ئورلارنىڭ ئاينىغا تۇرغان نەگىرلەرنىڭ سورەتلەرنىڭ نەشادان ياسىلار ئىدى. شىلارنىڭ قايسىسى بىك مانور، زور ئېتىب ياساپ، زور كىشىلەرنىڭ قەبىرلەرنى ئۇششۇپ قويالار. سىنىڭ ئۇستىدە قەبىر تاشىغا يىزغان قۇسلىق تۈرلۈك يازولار بارالار. ە نلارنىڭ سارايلاردا ئىلتن، كۈمش باقىدىن ئىشلەنگەن سورەتلەر بولا بېگىرلەردە ە نلارنىڭ تەغىلەرن مانور ئېتىب ياساپ، ئىنىڭ ئايرىلارنى ئورنىغا كۈمش ەن ئوتى قۇش سورەتلەرنى ياسىلار ئىدى. بايقىراق كىشىلەر ۋە خانلارنىڭ سارايلاردا بىك مانور ئېتىب يىزەكەپ ئىشلەنگەن كۈمش سولار بولا. مۇندى نەرسەلەرنى تۈركلەر كۈبۇستىچە كورشىلارنى قىدىغان ئۇسۇلار كىتىرىدۇر ئىشلەتەر ئىدى. رومدان كېلىگەن ئىچكىلەرگە قەدەر بولارنىڭ، نەپىس ۋە مانورلارنى سۇقلادالار ئىدى.

ئىدىل بويىدا بىرىنچى تۈرك دەۋلەتلەردى.

(ھونلار، جەزەرلەر ھەم بلغارلار.)

1 تۈركلەرنىڭ شەرقىي ياۋروپادا رۇھورلار.

ئازىيا ۋە شەرقىي ياۋروپا - ئازىيا بىلەن شەرقىي ياۋروپا بىر بىرىدىن ئورال ئولارنى. كاسپى دېڭىزى بىلەن ئايرىلار. بۇرنى زاماندا بىك ئولار، قىلن ئورمانلار، ئولارنى يۇرى ئاماسلىق پانە قىلقلار، سازلامقلار بىلەن قىلانغان بىلەن. شول سەھىلى ئورال ئولارنى ئارقىلىق ئوتىپ يۈرۈش بىك ئرگىيىسى بولۇپ. دېڭىز ئارقىلىق دا بىك بۇرنى زاماندا بىك ئولار. كاسپى دېڭىزنى كۈزلەردە بىك تىلقلان، قىش كۈنى تىنىڭ شىمەلى كىسە گىدە كىن بارلارنى، بۇز بىلەن قىلانغان بولا. جەمى كۈملەرنىدە بۇرنى زامان كىشىلەرنى كاسپى كىك بىك دېڭىز ئارقىلىق ئوتىپ، رەھەتلىنىپ يۈرى ئىلغانلار. ئورال ئولارنى. كاسپى دېڭىزنى ئرتىدا زور سىحرالار بار. بۇ نەمى، ئاندا ئوق، بو ساحرالاردا كۈچە تۈرك خالقلارنى ئولارنىڭ ئايالىق ماللارنى كۈتۈپ، كۈچ بۇرىلەر. بو خالقلار شەرقىي ياۋروپادا بىك بۇرنى زاماندا ئوق جايىق بىلەن ئىنىڭ دېڭىزگە ئاغا تۇرغان ئورمانلار. ئندان ئوتىپ كېلىپ چەپ تۇرغانلار. چۈنكى بو، ئورنىدا ئورال ئولارنى

سۈزەكلىنىپ دېگەنگە كېلىپ چىنكەنگە ئوتىپ يۈرۈك ئورنلار بار شەرقى
ياوروپانىڭ جەنۇبىدەدە، شول ئوق ئازىياداغى ساحرالارنىڭ دەۋامى بولغان،
مال ئاشاتىر ئۈچۈن كۆپ پەنلى ساحرالار بار. شەرقى ياوروپاغا كېلىپ
چىققان تۈركلەر، شول ساحرالاردا كۆچم يۈرگەنلەر.

شەرقى ياوروپاغا بىرىنچى كېلىۋىچى تۈركلەر - شەرقى ياوروپاغا ئېلىپ
يىلىشىپ بولغان ئىككى تۈركلەرنىڭ قاچان كېلىپ چىققانلىقى مەلۇم
تۈگۈل. لېكىن ئىندىئ عىساپىمىدەن سوڭ بىر يۈز يىل ئوتىكەن زامانلاردا
تۈركلەر، بو ئوردا بار ئىدىلەر. ۋولگا يىلىشىپ، روسچا ئورال يىلىشىپ
ھەزرىدە ئانلار ئاتاعانچا، ئول زاماندا ئوق «ئېدىل» ھەم «جايق» ئانلار
ئىدى. ئېچىكە، بو شەرقى ياوروپانىڭ ساحرالىق ئورنلارنى تۈرك خالىقلىرى
بىك ئېسىكىدىن بېرىپ كېلىپ، كىتەپ كۆچم يۈرۈپ، لاگىن ئلار تارىخى
ۋاقتلاردا (1) غى كوك شىمالىدەك بولغان ئورمانلىق ئورنلارغا كېلىپ
ئورمانلار ئىدى. چۈنكى ئورمانلىق ئورنلاردا ھەزرىت چىرىشىپ، ئلارنىڭ
باپلارنى بولغان فىن جىنىسىدەن بولغان خالىقلار كۆن ئىدەلەر؛ تۈركلەر، ئول
زاماندا ئېگن چەچو بىلەن شۇغىللىنىپ كەتكەن، ئلار ھىۋان ئاسراۋ بىلەن
كۆن كېچىرەلەر ئىدى.

ئەكەر تۈرك خالىقلىرى شەرقى ياوروپاغا تەخمىنەن قاچان كېلىپ
چىققانلىرى دېيىپ سۇرارغا، نورنى كېلىسە، عىسا توغرىدا 374، يىل ئوتىكەچ
دېيىپ جەۋاب بېرىپ كېرەك بولا.

1. ھونلار.

عيسادان سوڭ 93 يىلدا، قتاى چىگىندە بىك بۇرنى زامانلاردان بېرىپ
زور دەۋلەت ياساپ كۆرە نۇرغان ھون ئېسىمىدەكى (2) تۈرك
خالىقنىڭ بىر كېسىپ قىلار ئارافىدان چىقىپ، ھەربىكە ئابا كۆچم ھەرىكەت
ئېتە باشلاغانلار. مۇنە شولار 374 يىلدا ئېدىل يىلىشىپ بولغان ئورمانغا كېلىپ
چىتىكەنلەر. جەنۇب، شىمالى كاسپى دېڭىزى بۇنىدا ھەم ئېدىل
يىلىشىپ تۇرىشىپ ئاغىنىدا، ھ نلار كېلىپ چىققان ۋاقتدا، ھەزرىت ئېسىمى
تۈرك خالىقنى تۇرا ئىدى. ئلارنىڭ دەۋلەتلەردە بولغان. مۇنە، شول
ھەزرىت ئورمان ھونلار ئوزلرۇنە، بويسىنىڭ بۇ، ھون نىسىلىدىن پادشا (خاقان)
فېرىپ، شەرقى ياوروپانىڭ جەنۇبى ئوز قول ئاستلارغا كىتىپ ھونلار غەربى

(1) تارىخى زامان دېيىپ مەلۇم بولغان زامانلارنى ئېيتىپ.

(2) قتايلار بۇلارنى «ھېتە - فۇ» دېيىپ يۈرۈپلەر ئىدى.

ياوروپا عادا ھۇجۇم ئېتىب كېتىشكە نەمىز. شۇلار ئارتىدىن تۈرك ھالقىلارنى
ئەللىگى جايىق يىلغاسىنىڭ دېڭىزگە قۇيا تۇرغان ئورنىدىن ھامان
ياوروپاغا ئاغىلىب كېلىپ تۇرا باشلايدۇلار. فېن فەوملىرىنى شىمالىگە كەتسەم
ئورمان ئاراستۇرماق كىرىپ كېتىدۇلار.

ئائىللا - 433 - 454 ھونلار ئائىللا ئېسىملىق خانلارنى زاماناسىدا بىك
قۇۋەتلىنىپ كېتىپ، ئول زاماننىڭ ئېڭىق ۋە تىلىق بولغان ياوروپادا ھى ئېمپېرىيەلەرنى
ھىر سىلكىتىدۇلار. ھىزىرگى فرانسىيە، گېرمانىيە، ئىتالىيەنىڭ ئىچىدىن ھونلارنىڭ
ئانلارنىڭ نۇپۇسلىرىدىن كۆتەرلىگەن نوزان بىك جىش كورۇندەر ئىدى.
ئىستىجول. روما شىكىللىق، زور شەھەرلەردە تۇرغان ئېمپېرىيەلەر ئائىللا دان
مەرحەمەت سۇراب يالبار خانلار؛ ئەلە نى قەدەر ئانچا، بولەك بېرىپ كىتسە
ئوزلە ىڭ بىرلەرن ھونلار دان قۇبىلىدۇر تۇرغالار.

ئائىللا سىغا، بولمىق، كىك جىلىكلىق، زور باشلىق، سېرەك ساقاللىق،
كېچىكىنە. چەكە باتىپ تۇرغان قىيىق، ئەتىكىن كوزلىق بىر كىشى بولغان. ئاننىڭ
كوز قاراشى كىشىنى قورقتى، ئوزىنى بويىسىدۇر، ئىڭ غەبىرەلىق باتىر كىشىلەردە
ئاننىڭ كوز قاراشى چىدى ئالەمبىلار؛ ئاننىڭ سوزى، ھەر بىر ھىرە كەتتى كىشىگە
زور ناسىر بېرەۋە قورقتى، ئول ئوزى ئاچوۋى كىلىگەن كىشىلەرنى بىك
مەھەممەتسىز يا اتقان ھەم ئىلىگە ھىزە تىن تىگەن كىشىلەرگە بىك كىرپ ياخشىلىق
قلاد ئىدى. لىقنى بىك ياراتا، ئوزى بىك جۇماردا، غۇمرىن ئاي ئارتىدىن،
سودا ئونىكىرىگەن بىر كىشى بولسا، كىشىدىن ئۇچ ئولو شىكىللىق ناچار
ھادەتلىرىنى وق. ئول باشقا بۇرنىق نۇركلەر كوك بىك سادە كىمىدە؛
ئاندىن ھەممىدە ئىتىدىن عىبارەت، بولمىق، ئىنى ئېمپېرى ئاستىغا سالىپ
يۇرى ئىدى

ئائىللا ھىزىزىنىدە ۋە نىچكە، نۇرمىشىنى سۇبىدەگەن. شولاي بولسا
ھازىرقى ئۇمىگ يەدە ئاغاچدان ئورنىدە ساراي سالىدۇر، چىتىدەن كىيەگەن
كىشىلەرنى قەۋل يىتىكىدە بىك شىب ئېتىپ قارشىلارغا ۋە ياندى ياخشى
كىيىگەن كىشىلەر بولىدۇرغا ياراتقان.

ئائىللا كى باشقا تۈرك - تانلارنىمۇ كوك كوپ خاننىق، بولمىق، بالالارنى دا
ھىمىياسىر كوپ بولغان. ئول بۇرنىق تۈركلەر دىن بولغان شامان دىسە
بولمىق، باغوجىلارغا، شامانلارغا بىك ئۇشانا، ئىلاردان ئالدىن سۇرغا
پا... ئى بىك... شى بولمىق، دۇشمانلارنى...
ئىدىر بىك... دۇشمانلارنى...
ئول بۇرنىق... ئول ئوزى ئۇقى...
قانار قۇبىلىدۇر

ھون دەۋلەتتۇڭا بۆتۈۈۈ - ئائىللا ئولگەنچى ھونلار ياساعان دەۋلەتنىڭ چىكلەرى بىك كىگىگىگىن. ھەربى ياوروپانىڭ يارتىسىدىن كۆپىنە گى، ھىزىرگى ياوروپا بى روسى بۆتەلى ھونلار فولندا بولغان، بو جىرلەردە واق، واق پادشاھلىقلار بولسا، ئالارنىڭ بارئىسىدا ھونلارغا ئابىس بولەنلار. ئائىللا ئولگەچ ئاڭ ئوللارنى قالدى، ئىقتىسادى باقدان ئوتىر قىلىن ۋە مەدەنى بولغان كورسلىرى گىرمانلار ئالارغا فارشى ئوراللانلار؛ ئىدىلانگ ئوللارنى ئاراسىدا دوستلىق بولمادى. ئائىللا قول ئاستىغا كىرگەن تۇركلەر ھەمەس دە ھونلارغا فارشى ئاباقلانلار ھونلار ئوز ئارا سوعىشا باشلانلار. شىلاى ئىتىب ھونلارنىڭ پادشاھلىقلارنى ئارالدى.

2. ھەزەرلەر.

ھەزەرلەرنىڭ چىلار 3 - ھىزەرلەرنىڭ توب جىرلەرى ئىدىل يلعاسنىڭ توبىدىكى ئىسمى ئىدى. بۇرنى زاماندا ئىدىل يلعاسى ئار پادان كىلىدىن سەۋدە گەرۋە باشقا حالقلارنىڭ ياوروپاغا، ياوروپادان كىلىگەنلەرنىڭ ئىزىغا كىتىپ يۇرى تۇرغان بىلارنى ئىدى. بۇرنى شەرقى ياوروپانىڭ، ئوزن ساحرا، چول- لارى، بالتا، بىچاق كرمەگەن ساڭلامقلار، باتقانلار بىلەن تولغان ئورمانلارنى ئراسىدىن يۇرى تۇرغان بوللار بوق ئىدى. ئول جىرلەردە فرى، كۆچمە تۇرك قەبىلەلەرى ئورمانلاردا ئىسەمىن حالقلارنى تۇرالار؛ شوكار كورە دەگەرلەر، ئۇچن قۇرى جىردەن يۇرو قورقۇنچىدا مەم مالىنى قۇرى جىردەن يۇرتو قىمىدىنكە ئۇشەدر ئىدى. شول سەبەبلەن سەۋدە گەرلەر ئىدىل نىچە كۆيمە بىلەن ئىدىل ئوستىدە يۇرىلەر مەم دۇشمان ھۇجۇمىدىن ساقلانپ، ئوزلەرى بىلەن بىرگە قۇراللى ساقچىلاردا ئالالار ئىدى.

ھەزەر - ھەر بىر پادشاھلىقنىڭ جىرنىڭ چىكلەرى زامان ئونوۋى بىلەن ئالمىشىپ تۇرا، شونىڭ ئۇچن ھەزەرلەرنىڭ جىرلەرى دە ئىلى زورابا، تىلر كچەرىپ تۇرغان. ھەزەرلەرنىڭ ئىك قوۋەتلى، ئىك زور وانلارنى 8 بىچن ھەرنىڭ ئورنالارنى ھەم 9 نىچن ھەسرلەردى، بو چاندا ئالارنىڭ بىكلەرى جەنۇبە كاكىز ئالارنى بارب ترەلە؛ ھەربىدە، ئول زاماندا ئىسلاۋىلار تۇرا تۇرغان دىنپىر يلعاسىغا بارب جىتىپ، فرم بىارم ئانا ئىك كۆب جىرلەرىدە ھەزەرلەر فولندا بولغان. بارى ئىك قارا دىگىز ياقاسىدا بى بەزى شەھەرلەردە گىر بىكلەر (روملار) تۇرغانلار. شىمە لىدە ئالارنىڭ جىرلەرى چىق يلعاسىغا بارب جىتىپ، ئىدىل يلعاسىنىڭ ئورنا ئىسىدا بولەن بىلەر تۇركلەرنىڭ جىرلەرى بىلەن چىكلەش بولغان.

حالىق - ھەزەر ئېلىندە خالىق تۇرلۇق جىنىسەن ئېدى. كافىكاز تېرەسەندە كافىكازداغى ھەزەرگىن چەچەن، لىزىگىن كوكە تاو خالىقلارنىڭ بابالار ئۇرۇلار. بىلەن ئېلىندە تابا ھەزەرگىن ساراندا گوبىر زىسى تېرەسەندە گىن ئورمانلىق جىرلەردە قىيىن قەۋەلەر ئۇرغانلار. ھەزەر ئېلىندە كېلىمىشەك ھەزەر، ئىران سەۋدەگەر - لىرئەدە تۇرالار، لاكىن مەملەكەتتە تۇب ئاسل دەۋلەت ياساپ تۇرۇچىلار ھەزەر ئېسىمىدە يۇرتتە تۇرغان تۈرك خالىق، بولۇپ، شولاي ئوق ھەزەرگىن چەنوبى روسىيەنىڭ ساھارالاردا كۆچۈپ يۈرۈچى تۇرلۇق ئېسىملىق تۈركلەردە ھەزەرستاندا بولغان.

ھەزەر دەۋلەتتە. خاقان - عىيسادان، سوڭ بېش يۇزىچى يىللاردا ئوق ھەزەرلەر دەۋلەت ياساغانلار. دېمەك ئالار بىر تۇرلۇق زاكەيغا - عادەتكە بويسىنغانلار، غەيبىلىق كىشىلەرنى خۇكم ئېتىر ئۇچۇن قازىلار، خالىقنى ساقلار ئۇچۇن غۇمىمى غەسكەرلەر بولغان.

دەۋلەتنىڭ باشى ھەم ئانى ئىدارە ئىتوچى نەسلىدە نەسلىگە، بولۇپ كېلە تۇرغان بىر پادىشاھلار، بولۇپ، ئانى ھەزەرلەر باشقا تۈركلەر شېكىللى ئوك «خاقان» دېيىپ يۇرگەنلەر؛ بۇن غەسكەر ئاڭكار تايىغ، بۇن نورلەرنى، ئول قوب، ئول سۇلج باسى، سوغىش ئېغىلان فلا؛ خاقان ئوز ئىدىل يىلغاسنىڭ دېڭىزگە قۇيا تۇرغان ئورنىدا سالغان ئىدىل ئېسىملىق شەھەردە تۇرا، شوندا شەھەرنىڭ بىر كېمەگىدە، بىر ئاتاۋدا ئانڭ ساراينى بار ئىدى. دۇشمەن ھۇجۇم ئېتىكەندە خاقاننى ئورتمەسلىرى با ئېسە، تۇب ئالماستلار دېي قىلن، بېيك دېۋار بىلەن ساراينى ئېيىلەن ئالغان. شول دېۋارنى ساقلاپ ئاندا، ئون ئېكى مەڭ غەسكەر تۇرغان. خاقان باشقا تۈرك پادىشاھلارنى كوك كۆب ھەتەن ئالا. ھەزەر سەيباخلارنىڭ ئىينونچە ئانڭ نېكاھلىق. ئوزۇنە بويسىنغان تۇرلۇق پادىشاھلارنىڭ قىلارنىدىن غەيبەرەت بولغان يىگرمى بېش خاننى بولغان ئېشى. خاقان بولۇ ئۇچۇن بېلىق شارت توڭل. ئالار مەعلۇم بىر نەسلىدە ئىگە كېلىو شارت بولغان. بىر ۋاقىتدا كۆمەچ بىلەن سەۋدا قىل بۇرۇچى مالانىڭ. خاقانلار نەسلىدىن كېلىگەنگە كۆرە خاقان بولغانلىق سۇبىلەر.

خاقانلارنى خالىق بېك خۇرمەت ئېتە؛ خۇنكى ئول ئالاردان شوملانارە بېك نورقا بۇرغان بولغان. خاقانلار بىردە نىقتا، شەھەرگە چىب بۇرىلەر. بېك سىرەك ۋاقىتلاردا، ھەم چىلغا، تو. ئى كېلىدە خالىق ئۇچراغاندا ئاڭكار نىلما قىراۋ يارماغان ئىس خېسىلا. ھەملىدىن، ئول ئوب ئىسكەننى سەجە ئېلىپ چىرەك پاتىب قىلالار، ھەتتا ئولگىن خاقانلارنىڭ غەبەرەق نەسلىدىن ئون نەسلىدىن ئاندىن توشىپ «يارەت كۆزدەن بوغانلارنى چىبەۋلەپ بارالار ئېدى. خاقان سوغىشقا دا بېك

سىزە كىنە بارا، بارغاندا ئارباغا، ئوتۇر، كىشى كۆرمەسەن ئۇچۇن باشىنا
چەككەن قارا بۇرگەنچەك يابىنا تۇرغان بولغان.

شولاي بولسدا ھەزەر ئىلىدە خاقانغا قارشى ئىجتىلالار چەب تۇرغان؛
بەزى واقتا خالىق، جىيىل كىلپ ئانگ ئوتۇرلۇون تىلەپ ھۇجۇم ئىتىپ
ئاننى، تۇتىپ ئوتۇر تۇرغان بولغان. ئىلىدە بولغان ھەر بىر ئوكايسىزلىق، ئاچلىق،
مۇۋەققەتتە تىسىز سوعىش، ئولەت كوك بەختسىزلىكلەرنى خالىق خاقاندىن
كۆرۈپ، شوندى واقتلاردا خاقاننى تۇشۇرگەنلەر ياكى ئوتۇرگەنلەر. ھۇمۇسەن
ھەزەر خالىق بىر خاقاننى قىر يىلان ئارتق خۇكۇمەت سۇررگە ئىرىك
بىرمەگەن؛ ئارانگ فېكرنچە بىر كىشى قىر يىلان ئارتق پادشاھلىق سۇرسە
ئانگ عىقلى بىدەر ئىدى.

باشقا تۈرەلەر - خاقاندىن قالا مەملەكەتنى ئىدارە ئىتۈچى بىر ۋەزىر
بولۇپ ئاننى «خاقان بەك» دىپ يۇرگەنلەر. خاقان ئوزى ئىدارە ئىشلەرنى
كۆپ قانشىمى. پادشاھلىق ئىشلەرنى، شول خاقان بەك ئىدارە قىلغان. ئانگ
خاكىمىيەتنى بىك، زور، بولۇپ، ئىجتىلال چەب خالىق خاقاننىڭ تۇشۇرلۇون
سۇراغان واقتا، شول ئوق خاقان بەك خاقاننى خۇكۇم ئىتە، گۇناھلى بولسا
تۇشۇرە يە ئىسە خالىق قولۇنا بىرە، گۇناھسىز ئابسا خالىقنى قوبۇ تاراتقان.
خاكىمىيەتنى، شول قەدەر، زور بولسدا خاقان بەك پادشاھنى خۇرمەت ئىتە،
خاقان يانۇن كىرگەندە يالان ئاياتى كۆرۈپ سەجىدە قىلپ يانا، بارى تىك خاقان
رۇخسەت ئىتىكەچكەن، تۇرۇپ ئانگ يانۇن، ئوتۇر ئىش خاقاندا سۇنلەشە
كىگەشە ئىدى.

يەنە «كەنەر خاقان» دېگەن خاقان بەككە، بولۇشچىسى، قول ئاستىداغى
بىر تۈرە، بولۇپ ئولدا خاقان يانۇن كىرە ئالغان. «ئول ئىشە» ئاتلىق ناغى بىر
تۈرە، بولۇپ، ئول ئىلنىڭ عەسكەرى كۆچلەرى بىلەن قوماندان ئىتىكەن. زور
شەھەرلەردە خاقاننىڭ ئوللارى، ياقىن قەردەشلەرى والى (گوبىرئانەر)، بولۇپ
ئىدارە قىل تۇرغانلار.

عەسكەر - ئىلنى ھەر ياقىدىن دۇشمان چۇلەب ئالغان. ئازىيادان كىلپ
چىلغا تۇرغان ئىلنى قەدەر تۇرك خالىقلارنى ھەر واقتا ھەزەر مەملەكەتنى
قورقۇغا سالب تۇرغانلار؛ 9 نچى عەسىردەن ئالب، ئىسەمەنلەر كۆيمەلەرگە
ئوتۇرۇپ، ئىدىل بىلەن تۇشۇپ ئىلنى تالاب يۇرگەنلەر؛ 8 نچى عەسىرلەردە
روسلاردا ھەزەرلەر قول ئاستىدا بولغانغا، ھاماندا ئىجتىلال قوزغاپ تۇرغانلار؛
دون، ئىدىل بىلەن دىنپىر ئارالاردا، ئول واقتلاردا ماجارلار (ۋىنگىرلەر) دە

ھامان ھەزەر ئېلىننە ھۇجۇم ئېتىكەنلەر؛ مۇسلمان ھەلىقىلارنىڭ ھەسكەرلەرى دە، كاككاز ئاۋلارن ئوتتۇپ ھەزەر ئېلىن باسب كررگە، ئۇمۇتلىق تۇرغانلار؛ شول سەبەبلىق ھەزەرلەر، زور ھەسكەرى قۇۋەت تۇنارغا مەجبۇر ئېدىلەر. ئالارنىڭ خاقانىنى ساقلىق تۇرغان، ئون ئىككى مىڭ ھاسسە ئالايسى (گواردىيە)لەردىن باشقا چىت خالقان باللانغان، ھەر ۋاقتدا سوعشقا ھەزەر تۇرغان، ئون مىڭ ئانلىق ھەسكەرلەرى بولغان؛ بو ھەسكەر فلچ، ئوق، سۇڭكۇن، فالقان بىلەن قۇراللانغان بولغان. نەن ھەر بىر باي كىشى ئوز مالنىڭ سانىغا قاراپ ئات، بېرىپ كېيىن ئېرىپ، ئازىق بىلەن ھەسكەر بېرىرگە مەجبۇر بولغان.

ھەزەرلەرنىڭ ھەسكەرلەردە نېزىم، نەرتىب بىك قۇۋەتلىق بولۇپ، سوعش ساقىدان قاچقان كىشىلەرگە بىك قاتنى جەزا بېرىلگەن، لاكىن شولاي بولسا دا چىت مىللەتلەردەن باللانغان ھەسكەر كۆپ ۋاقتدا ئىجتىلال چىقار، خۇكۇمەتنىڭ ھوزنىنە قارشى كېلگەن.

خۇكۇمەت - ھەزەر ئېلىننە چىت خالقاردا بىك كۆپ سەۋدەگەرلەر كېلىپ تۇرغانلار. بو سەۋدەگەرلەرگە ھەر تۇرلىق ئوكايلىقلار ئىشلەرگە خۇكۇمەت بىك تۇرۇشاد ئېدى. خالىق بىر بىرىنىڭ ھافىزلىقلار ئىشلەمەس، بىر بىرىن رەنجەتمەس ئۇچىن ھەزەر دەۋلەتىنى خۇكۇم (سود) ئىشلىنى بىك ئەھمىيەت بېرىپ، زورراق شەھەرلەردە مۇمكىن قەدەرلىق، تۇرلىق دىن ئەھلىدىن بولغان پادىشاھى قازىلار قوبارغا تۇرۇشاد ئېدى. مەسەلەن ھەزەر خاقانىنىڭ تۇرغان شەھەردە ئىككى مۇسلمان، ئىككىن خرىستىيان؛ ئىككى يەھود، بىر مەجوس قازىپ بولغان. مۇھىم مەسئەلەلەر چىققاندا ئالار، جىيىلىپ، كېڭەش بىپ خۇكۇم ئېتەلەر؛ ھەل ئېتە ئالماسلىق مەسئەلەلەر بولغاندا مۇسلمان قازىپنىڭ سوزىچە خۇكۇم قىلغانلار. خاقان بەك خۇكۇم ئىشنىڭ نېچك باروۋى خاقاندا ھەر ۋاقتدا ھەبەردار بولۇپ تۇرا، ئانڭ ئېلچىسى قازىلار بانىنا كېلىپ كېتىپ يۇرى تۇرغان بولغان.

دېن - 8 نچىن ھەسرگە قەدەرلىق ھەزەرلەرنىڭ كۆپىرەك بۇرغىن تۇرك دىنى بولغان شامان دىنىدە ئېدىلەر. 7 نچىن ھەسر دان ئېغىبارەن ھەزەر ئېلىننە سەۋدە بىلەن تۇرلىق دىن ئەھلىلەرى كېلە باشلاغان. سەۋدەگەرلەر بىلەن تۇرلىق دىن خالقارنىڭ عالېملەرى كېلەر؛ ئالار ھەزەر خالىق ئوز دىنلەرنى ئۇندىلەر ئېدى. بو زامانلاردا ھەزەرلەرنىڭ زور شەھەرلەردە دىن خاقاندا مۇنازەرلەر بولا، ھەر كىم ئوزنىڭ دىن قۇۋەتلىق ئۇتقلار سۇيلى، خاقانلار دىن مەسئەلەلەرنى ئەھمىيەت بېرەر، ئوزلەرى دە، شول مۇنازەرلەرنى ئىگىلەر ئېدى.

7 نچى عەسرنىڭ ئاخىرلىرىدا غەرب مۇسلمان ھەلىقەلىرىنىڭ نۆۋەتلىق چاقىلارنى بۆلۈپ، مۇسلمانلار كاتتىق ئازاب-ئازىق ئۆتۈپ، ئۆزىدىن كۆپ ھەزەرلەرنى ئېسىلما دېيىشكە ئۇندىمۇ ئۈچۈن سوغىنىشلار ئېدى. بىر ۋاقىتتا 8 نچى عەسىردە ھەزەرلەر مۇسلمانلار تارقاتقان جېڭىلىپ، مۇسلمان دەۋرلەرنى بىلەن دوست، تورو ئارقىسىدا سەردانى زورايتىۋېتىپ، بىلەن ھەزەر خانىنى مۇسلمان دىنىنى قوبۇل قىلىشقا ئىتتىقەت بولغان.

8 - 9 عەسىردە خالىق ئاراسىدا ئېسىلما دىنىنى تارقالغان. شۇ ۋاقىتتا، ئۆزلىق مۇسلمان، خرىستىيان ئېلىلەرنى سۆزلىگەن يەھودىلار دەپ، دېيىشكە، نىرك بىرۈچىن ھەزەرلەرگە كېلىپ سېتىنغانلار، ھەم ئالاردا ئۆزلىرىنىڭ دىنلەرنى خالىق تارقاتقان تىرىشكەنلەر؛ نىھايەت 8 نچى عەسرنىڭ ئاخىرلىرىدا بولان ئېسىلما خانان راتاسىدا، بو خانان يەھود دىنىنى قوبۇل قىلىپ 9 نچى عەسىردە يەھود دىنىنى ھەزەرلەرنىڭ ھۆكۈمەت ئىرلەرنى ۋە ئەبىئىنى (ئاق سۆيە-كلەرنى) تارقاتقان. ھەمەن قوبۇل قىلىنغان ئېدى.

ئەدەبىيات - ھەزەرلەردە ئەدەبىياتنىڭ بولۇۋى خاتىدا ھەزەرلەر ئاز، لېكىن 10 نچى عەسىردە گى خانان بۇسنىڭ ئەندىلىسىدە گى ھىدى ئېيىنى شاپىروت دېگەن بىر يەھود عالمىنى يازغان خانى، شوشىن زامانغا قەدەر ساقلىنىپ قالغان. خات يەھود تىلىدە يازغان. تۈرك تىلىدە يازغان ئەسەرلەر بىردە قالماغان. ھەزەرلەرنىڭ شەھەرلەرنىڭ بالالار ئوقۇغۇچى مەكتەپلەردە بولغانى مەلۇم. ھەزەر مەدەنىيەتتىكى دەرىجەسى - ھەزەر خالىقنىڭ تۈپ شۇغىلەرنى يانچىلىق، ئېگىچىلىك، ھەيۋان ئاسراۋ، سەۋدا بولغان. ھەزەرلەر كۆچمە تۇرمۇشدا ياكى ئاھالىغا چىقىپ كېلەر؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئالار قىش كۈنلەرنى شەھەر، ئاۋاللاردا تۇرالاردا، جەي بولغاندا ھەر كىم ئۆزىنىڭ باقاسىغا كېتەر ئېدى. جەنۇبىدە، تۈرۈچىن ھەزەر خالىق بۇداي چەچە، يۈزم ئوتتۇرا ھەم باشقا چىشىش ئاھالىلەرنى چىتىشكەن، ھەر بىر ئاھالىنىڭ ئۆزلىرىنىڭ بايالار ئان مىراس بولۇپ قالغان جېرلەرنى بولار ئېدى.

۱۰. ھودا - ھەزەرلەر سەۋدا ئۈچۈن ئېگ مەقۇل ھەم ئېسىكىدەن بېرلىق سەۋدا بىلەن بولغان ئۈچ بىلە ئۆستىدە ئوتتۇرا ئالار. ئالدا سۆيەلگەنچە ھەزەرلەرنىڭ بىر نەچچە تۇرلارنى ئېدىل يىلغاسىنىڭ تۈپىگە ئاھىلى بولۇپ ئالار بو، يول بىلەن ھەزەر (كەسپى) دېگەن ئىكەن، كاتتىق شەرقى چارلارنى بوينىدا مال ئېتىشكەن؛ ئېدىل يىلغاسىدا باشقا ئازاق دېگەن ئەدەبىياتچى تۇرغان، دورى يىلغاسىدا ھەزەرلەر ئولتۇرغان ئېدى. ئېدىل يىلغاسى بوينىغا

كىلىگەن مال ۱۰۰۰ ئېدىلگە ياقىن كېلىپ ئاتقان ئورنىدىن ئۇششۇرۇلۇپ، دون يىلغاسى بىلەن دېڭىزگە چىقىپ، ئۇزاق دېڭىز ئۆزىدىن قارا دېڭىزگە كۆچىپ ئېستېمبولغا، ئاندىن باشقا ئېللىرگە جىبەرنىلەر ئېدى. چىت ئېللىرىدەن كېلىگەن مالدا شول ئوق بول بىلەن ھەزەرستاننى ئونب شەرق ئېللىرىدە كېتەر ئېدى. ئېدىل يىلغاسىنىڭ پىرەرنى ئاغىنىداغى ئېللىرىدەن ھەزەرستانغا بار، تېرى، چۈن، ماى شېكىللى نەرسەلەر كېلە. شولاي ئوق روسىيەگە ئاۋغورد ئارقىلىق كېلە تۇرغان مائىلاردا ئېدىل يىلغاسى بىلەن كېتىرىلەر ئېدى.

جايىق (ئورال) يىلغاسىدا ھەزەرلەر فولندا ئېدى. ئورال ئاۋال ئىدىغى ئورمانلاردا تۇتقان جەنك تېرىلەر، ئول ئاۋالدىن چىققان ئلتن، كۆمش باقر كوك مەدەنلەر - ھەممىسىدە ھەزەرستاننىڭ مەر كەزىدە كېتىرىلۇپ، ئانك بازارلاردا ساتىلالار؛ ھەزەرستاننىڭ ئوزىدە بەزى مال چىقار ئېدى. ئول ئېسە يالق، يالق ماين، بولۇپ ھەزەرلەردەن ئالغان يالق ھەربى ياوروپا ھەم روسىيەنىڭ كېيىن بازارلاردا ساتىلالار ئېدى. ھەزەر دولتىنىڭ ئېك زور كېلىرى، شول سەۋدە گەرلەردەن ئالغان تۇرغان پوشتىلدىن عىبارەت بولغانغا ھەزەر خۇكومتى مۇمكىن قەدەرلى سەۋدانى قوۋەتلىرگە، سەۋدە گەرلەرنى ئېلىگە جەلب قىلغا تۇرۇشاد ئېدى.

شەھەرلەر - بىر مەملەكەتدە سەۋدا بولدى ئېسە ئاندا شەھەرلەردە بولا. شەھەرلەر، ئول زامانلاردا سەۋدە گەرلەر، تۇر ئۇچىن؛ مال قوبار ئۇچىن سالىنلار؛ ھەزەرلەرنىڭ ئەللە نېچە دېستەب، ئۇلنى ھەم كېتىنە شەھەرلەرنى بار ئېدى

ئېدىلنىڭ ھەزەر دېڭىز ئۆزى قويا تۇرغان ھەزەرگىن ئاستىرخان ئورنىدا «ئېدىل» ئېسىلىن شەھەر بار ئېدى. بو شەھەر ھەزەرستاننىڭ سەۋدە مەركىزى بولۇپ، ياوروپا بىلەن ئورتا ئازىيانىڭ زور ئاللى بېرىش، ئورنى بولغان. ئاندا ئەللەنى قەدەر مۇسلمان، خرىستىيان، يەھود مەعبەدەلەرنى ھەم مونچلارنى بار. ئېك زور بېنا مەسجىد جامىع بولۇپ، ئانك مائاراسى خاقاننىڭ ساراينى ئابا قاراب تۇرادى؛ بىو شەھەردە زور بازار، ئورنى بولۇپ، ئاندا تۇرلىن مېللىدەن بولغان سەۋدە گەرلەر سەۋدا قىل ئوتتۇرالار، ئانداغى ئۇيلىر كوبرەك بالچىقدان ھەم ئاچىقدان سالىغان بولۇپ، شەھەرنىڭ بىر ئاينۇرئاق ئورنىدا كېرپچەن ياسالغان كزېست (قىلغە) بىلەن ئەيلەندۇرۇپ ئالغان، خاقاننىڭ ئاشدان سالىغان سارايلارنى بولغان. باشقا كىشىلەرگە كېرپچەن ئۇي سالى ياساق (مەمنوع) بولغان.

كافكازنىڭ ھەزەر دېڭىڭىرى بويىدا «دەر بەند» شەھىرى بىلەن «ئىتل» شەھەرلىرى ئاراسىدا «سەماندەر» ئېسىندە يەنە بىر زور شەھەرلىرى بار ئىدى. بۇ شەھەر ھەزەرستاننىڭ زور ئېستېجىكامى بولۇپ، شولاي ئوق ھېند، ئېران ئىللىرىدىن كېلە تۇرغان سەودا كەروانلىرىنىڭ توقتى تۇرغان ئورنى ئىدى. بۇ شەھەر باقچا ئىچىدە بانىب ئوتتۇرا، بۇرنىن زامانىدا ھەزەرلىرنىڭ پادىشاھلىرى تۇرغان، ئورن شوشى شەھەر بولغان. جايى يىلغىلىنىڭ دېڭىزگە قۇيا تۇرغان ئورنىدا يەنە بىر زور شەھەرلىرى بولۇپ، ئانى «ساکسىن» دېيىپ ئاتىلار ئىدى. بۇ شەھەر ئازىيىدان ھېندىستانغا ھۇجۇم ئېتىرگە تۇرغان كۈچى تۈرك قەبىلىلەردىن ئېلىنى ساقلا ئۇچىن سالىنغان كرىپىست (قەلە) ئىدى. مۇندادا كۈب مەسجىدلىرى، زور باقچالار بار ئىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئورنى سالىقچىراق ئورنىدا بولغانغا ئۇيلىرى بۆرەندەن بولۇپ، ئىچى كېيىز بىلەن ئۇرتىلىگەن بولدى ئىدى. ھەزەرلىرى ئانە، دېنىڭ ئىدىل يىلغىلىنى يان كېلە تۇرغان ئورنىدا روم ئۇستالىرى كېتىرىپ «ساركىل» ئاتلى بۇ شەھەر بېنا ئېتىكىلەر ئىدى. بۇ شەھەردە كرىپىست بولۇپ ساركىل روملار بىلەن ھەزەرلىرنىڭ سەودا قىلتۇرغان ئورنى بولغان.

ھەزەر دەۋلەتتىكى شەھەرلەر ۋاقتىدا 8-9 ەسىرلەر ھەزەر دەۋلەتتىكى ئىككىنچى دەۋر، شەھەرلەر چاقىلىرى ئىدى. بوزامانلاردا ھەزەرلىرى بۇتن شەرقى ياۋروپا سەوداسىنىڭ ھوجالىرى ئىدى. روسلار، يىلغىلار، باشقا غېن قەبىلىلىرى، شىمالى كافكازداغى تىرا ھالىقلارنى ھەزەرلىرنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ، ئالارغا ھىراج (دان) تولۇپ تۇرۇلار. شولاي بولسادا ھەزەرلىرى ئازىيىدان ياۋروپاغا ھۇجۇم ئېتىرگە گنە تۇرغان تۇرلى كۈچى تۈرك قەبىلىلىرىنى ئوزلەرنىڭ ەسكەرى قۇۋۋەتلىرى بىلەن باسۇپ، ئول چاقىداغى شەرقى ياۋروپانىڭ تىچلىغىن ساقلاۋ رۈن ئوتتۇرى ئىدى.

ھەزەر دەۋلەتتىكى زەھىپلەندۈرۈش، بىتۈۈش - 10 ەسىرلەردە دىيىرى تېرەسندە گى روسلار قۇۋۋەتتە باشلاغانلار. ئالار ئېسىكىندىنار يەدەن كېلىپ بۇرى تۇرغان بانىر، سوعىشچان نارمانلارغا بويىستىب، ئالارنىڭ كەنەزلىرىن ئوزلەرنى پادىشا ئېتىكىلەر ئىدى. شول روسلار ئوزلەرنىڭ باشلىقلارنى بىلەن كۈيىملىرگە، ئوتتۇرى ئىدىل يىلغىلى بىلەن تۇشۇپ ھەزەرلىرىنى ئالى، ئالارنىڭ شەھەرلىرىن جىيىنرە باشلاغانلار. ئالار بىر نېچچە مەرتەبە بارىپ ئىدىل شەھەرنە دە ھىراج ئېتىپ كېتىكىلەر. باشقا ھالىقلاردا ھەزەرلىرى قول ئاستىدا چى باشلاغانلار؛ سوعىشلار، چوۋالولار بولۇپ تۇرغاچ سەۋدەگەرلىرىدە ئاز

كېلە باشلاغانلار ئىدى. ئەوۋەلئەرك، روم پادىشاھلىغىنى ھەزەرلەرنى ياقلاپ كېلسەدە، بۇ ياقدان، ئول دەۋلەت زەئىفەتگەن، ئىككىنچى ياقدان روملار ئوزلەرنى ھەزەرلەر بىلەن سوغىنىش مەشغول بولغانغا ھەم ھەزەرلەر يەھود دېئەندە بولغانغا ھەزەرلەرنى ياقلامىر ئىدى. ئورال ئاۋلارنى ئارنىدان ئورغىلىپ چىعارغا تۇرغان كۆچمە تۈركلەردە ھەزەر ھەزەرلەردەن قورقۇمى، ئاقىرنىلاپ چىعا باشلاغانلار ئىدى. ھەزەرلەرنىڭ، سەۋدا ئازايغانغا، پوسلىنا ئاز كۆرگەنگە، بايلىقى كېمىگەنگە، ھەسكەر ياللار ئۈچۈن ئاقچالارنى يوق ئىدى. ياللانىغان ھەسكەرلەر كۆپتەرك مۇسلمانلاردان غېبارەت بولغانغا يەھود دېئەندەگىنى، خۇكۈمەتكە ئاز بويىسنىلار ئىدى.

نېھايەت 11 نچى ھەسردە ئازىيادان ئورغىلىپ، ئولقنلار كۆك ئىغىپ، بىر بىر جېمىر، واتىپ، پېئەتكە ئاتلىنىپ كۆچمە تۈركلەر كېلىپ چىقىدىلار، ھەزەرلەرنىڭ قورقۇنلارنى قوللارنىدىن ئالىدىلار. شولاي ئىتىب ھەزەر دەۋلەتنى جېمىرلىدى. بىر نېچە ۋاقىتلار قىرما قاسادا، ئاندا تېز بىتىلەر. ئەۋۋەلىگىنى، ھەم ھەزەر شەھەرلەر بوشادى، سەۋدا توقتادى، ئەۋۋەلىگىنى گۈل شېكىللىنى ئېلىپ كۆل بولدى.

شەرقىي ياۋروپانىڭ جەنۇبىدە كۆچمە تۈركلەر. - ئىسىل، دون، جاپقۇ يىلغالارنى بويىدا، ھەزەر ئېلان جېمىر كېلىپ چىققان كۆچمە تۈركلەرنىڭ بىر نېچىسى، پېئەكەر، بولۇپ، ئالار ئارنىدىن روسلارنىڭ، پولونوئىتىس دېيىپ ئانغان، «نور ئوغىلارنى» دېگەن خالقلار ئىدى. بۇ تۈركلەر 2 ھەسردەگىنى بىر نېچى ھونلار كۆك بىر پادىشاھلىق دا ياسى ئالمادىلار. ئالار ئورۇغ، تۇرمۇشى بىلەن، تۈرپ، ھەزەر ئورۇغنىڭ باشىدا ئوزلەرنىڭ خانلارنى بار؛ خانلار مادەتتە بىر نەسلىدەنگە كېلەر ئىدى. بۇ كۆچمە تۈركلەر ھەزەرگىنى قىرغىلار كۆك خەيلىت سۈرەلەر، ئالارنىڭ تۈرمەشلەرنى، عادەتلەرنى، جۇلالارنى بىزنىڭ ئالدا سۆيۈلگەن بۇرنىنى تۈركلەرنىڭ تۈرمەشلەرنى ئۇسلىنى بولغان، اشول رەۋشچە ھەزەرلەر ئورنىنى ئېلىپ، دون يىلغالارنىدىن ئالىپ ھەزەرگىنى جەنۇبى روسىيەدە دوننى يىلاستىنا قەدەر بولغان سەھرا لاردا، شوشىنى تۈرك خالقلارنى كۆچىپ يۇرىلەر. بۇلار كورشىللىرى بولغان شېمالدەرك دىن بويىلارنى، تۈرۈچى روسلارغا، شېمال شەرقىدەرك خۇكۈم سۈرۈچى بىلغارلارغا بىر ئوقتاۋسىر ھۇجۇم ئېتىپ، تۇرالار ئىدى.

3. بىلغار ئېلىد.

بىلغار ئېلىدنىڭ ئورۇنى ھەم ئاندىڭ تايىغەتتە. - تۈرۈپ ۋاقىتىدا بىلغار دەۋلەتنىڭ جېمىرى ئورال ئاۋلارنىدىن ئالىپ، ئېلىدنىڭ ئوقتاۋسىرغا

سورا ھەم ئۇرپا يىللارنى تېرەلەرنى، وپتا ھەم كاما بويلارن ئېنەئالب، دون،
 ھوبېر ھەم سامارا يىللارنى ھەم بارب جىتەكن. لاكىن بلغار جىرنىڭ مەركىزى
 ھەزرىگى تارىستان جۇمھورىيەتنىڭ ئىسپاس، ئارچا، لايش، چىستاي
 كانتونلارنى بولغان.

بلغار ئېلىنى چن چىندان مۇعتەدىل ھاۋالىن جىرنىڭ سالقن چىرلەرگە كوچە
 تۇرغان ئورنلاردا بانادر ئىدى. بو ئېلىدە گىن جىگىن، ئوزن، قىشقىن فسقا
 كۆنلەر مۇندا كىلب بۇرۇچىن مۇعتەدىل ھەم ئىسسىق ھاۋالىن جىرلەرنىڭ
 ھەيياھلارن شاق فانغان. بو جىرلەردە ئىندى تۈركلەر ئوزلەرنىڭ تۇب
 وانانلارنى بولغان ئورتا ئازىيادە گىن كوك بوفا كىيىز ئۇبلەردە تۇرا ئالمىلار،
 چۈنكى ئۇزب ئىللىق قىشقى سالقىنلار، كۆزگى قارلى يا كىرلار كىشۇلەرنى
 ئۇشۇتە، ئاغاچ بۇرنلارداغىن چىن مېچ ئاللارنىا قوادى ئىدى.

بلغار جىرنى ھەزرى ئېلىنى شىكىللى توگل، ئاندا كۆبۇرنىڭ ئو، مانلار ھۆكۈم
 تۇرە، ئول ئورمانلاردا چىكىسز كۆب جەنلەكلەر بەشىلەر، ئسانك جىرنىڭ
 كۆبۇرەك، ئورنى قارا بالچى، شونىڭ ئۈچىن بو جىرلەردە، سالقىنچاق ھاۋالىن
 جىرلەردە ئوسە تۇرغان ئىگىلەر ھەممەسىدە جىتەشكەن.

لاكىن ئەۋەلئەركە ۋەسىرلاردا ئورمانلار كۆبلىكە نەمى، بلغار ئېلىنى
 تاعىندا پووش بولغان. ھەزرى بىك شەب، بولب ئالما جىتەشە
 تۇرغان ئىسپاس كانتوننى ئورنىدا بولغان جىرلەردە ئالما پىش جىتە ئالماغان.
 بو جىرنىڭ تۇب حالقۇ - بلغار ئېلىنىڭ تۇب حالقى يارم ۋە ھىشى،
 بارى ئاۋ ئالاب، ئازىننا ئېگىن چەچب، ئاغاچ ۋە زىردالاردا ياساغان بۇرنلاردا،
 زىمەنلىكەلەردە، تۇرۇچىن تەبەنە گىرەك، بولىنى، قىق كوزلىنى، «فىن» حالقى
 ئىدى. بو فىنلەر ھەزرىگى چىرمىش، موقىش، ئارلارنىڭ بابالارنى. ھونلار
 كىلگىن چاندا بۇلارغا، ئازىيادان كىپوچى تۈرك تولقىنىنىڭ ئۇچۇننا جىتە
 ۋالغان بولسادا، تۈرك حالقى ئاتلىنى، ھىۋان ئاسراۋچى حالقى بولغانغا بو
 ئورمانلىق سزالامق جىرلەردە قالمىچىن جەنۇبى روسىيە ساھارلارنى ئىجتىيار
 ئىتەكلىرى.

بلغارلارنىڭ كىلوۋوۋ ھاقتىدا حۇرافات - ھونلار دەۋلەتنى يىتلىۋ بىلەن،
 نەفىدىرنىڭ قوشۇۋى بويىچا، بو ئورمانلىق، پەنەك، سزالامق ئىدىل ۋە كاما
 بويلارنى تۈركلەر كىلب، ئوتۇرب، تۇب جىرلىنى فىن حالقلارنى ئوز قول
 ئاستلارنى ئالغانلار.

بۇرنى زاماندا نالغان ئەكىبەنلەرنى «ھورانات» مېفالوگىيە دىلەر.

مۇنە، شوندى ھۇرافاتنىڭ بىرىنى بلغارلارنىڭ ئىدىل ھەم كاما بويىلارنىڭ كېلىپ
 ئوتتۇرولارنى خافىندا، شوندى ھەبەر بېرە: ھونلارنىڭ شۆھرەتلىنى باشلىقلارنى
 ئانېللا (454) ئۆلگەندىن، سوڭ ئانڭ سۆيىكىلى، ئولىنى ئەرنىڭ (بلغارچا
 ئىمىرىيىك) زامانىسىدا ئۆزلىرىنىڭ دۇشمانلارنى تارافىدىن چېكىلىپ ھەزرىگى
 شەرقى - ياوروپانىڭ (روسىيە) كىڭ ساھارلارنىڭ ئۆزىنىڭ ئورداسى بىلەن
 كېلىپ ئوتتۇرغان. ئول ئۆلگەندىن، سوڭ، شول ئوق جىنىسىدىن قۇرت
 (قوورات) ئېسىلدىن كىشى خان بولغان. بو وافىندا بلغارلار ھەزرىگى ئازاق
 دېڭىزنى ھەم كوبان يىلغاسى بويىدا نۇرالار. بو قۇرت خان ئول ئۆلگەندىن
 ئۆزىنىڭ دورت ئولۇنى بىردە نارالماسقا، بىرگە تۇرغا واسىيىت ئىيتىپ قالدىغان.
 لا كىن بالالار ھەتتاق ئاساندا تاتلىق بولمىچى بۇلار نارالدىلار.
 شولارنىڭ بىر قىسمى كىتىپ، ھەزىر بالقان يارم ئاناۋىدا، تۇرۇچى، ئىسلوۋيانلاشپ
 بىتكەن بلغار ھالقىن ياساعان ئېمىش. لا كىن ئىللارنىڭ بىر كېسەكى ئازاق
 دېڭىزنى قىزىپىدا قالغان.

شول رەۋشچە باشدا شەرقى ياوروپانىڭ، دون، دىنىپىر، ئازاق دېڭىزنى
 بويىدا، تۇرۇچى ھونلارنىڭ بىر كېسەكى بولغان بلغارلارنىڭ بىرىن قەدەر ئىسىن
 ھەيسا پەيغەمبەردەن، سوڭ 7 - 8 ھەسىرلاردا كېلىپ، ئىدىل، كاما يىلغارلىرى
 بويىدا ئوتتۇرغانلار ئېمىش.

بلغار دەۋلەتتە - فىنلەر ئاساندا، ئورمانلىق جىرلەرگە كېلىپ
 ئوتتۇرغان كۆچمە بلغارلار دەۋلەت تۈزگەنلىرى ئىدى. بو بلغار دەۋلەتنى
 ھەزىرلەرنىڭ شەۋكەتلى، واقىنلارنىدا 9 ھەسىرلاردا، روسلار شېكىللى ئول ھەزىر
 دەۋلەتنى ھىراج (دان) تۇلەپ، ئالارغا، بويسىنىپ تۇرغانلار. 10 ھەسىرنىڭ
 باشلارنىدا ھەزىر دەۋلەتنى زەھىپلەنگەچ، بلغارلار ئىللارنىڭ قول ئاسانلارنىدىن
 چەتقانلار.

مەلەكەتنىڭ باشىدا خان تۇرا، ئول فىنلەرنى ئۆزلىرىنى بويىسىنىرغان
 تۇرك فېيىلەسنىڭ پادىشاسى بولغان. جىرلىنى فىن قەبىلىلەرنىڭ دە ئۆزلىرىنىڭ
 ھۆكۈمەتلەرنى، خانلارنى ھەتتاق خانلارنى بولغان. ئول خانلار بۇ ئىسىندا بلغار
 خانىدا بويسىنىلار، خانغا چىمت ئېلىلەردەن مۇھىم ئېلىچىلەر كېلىگەندە تۇرغانلارنى
 مەجلىسلەردە خاننىڭ، ئوڭ يىغىندا ئوتتۇرالار، بلغار خانى ئۆزىنى پىرچام ئىرىيە
 بايقان تەختدە ئوتتۇرادى ئىدى. بلغار خانى ئورامدا ئۇ چىرماندا ھالقى باشىدا
 بورنىگىن ئالىب ئاكا خۇرمەت كورسەتە تۇرغان بولغان.

بلغار دەولەتتۇڭ كېلىدۇ - بلغار دەولەتتۇڭ باشلىقى كېلىرى،
 بو جېرگە كېلىپ سەردا قلوچىلارنىڭ مالىدىن ئالسا نۇرغان پوشلىنا بولغان.
 ئالار پوشلىنا ئېتىپ كېتىرلگەن مالنىڭ، ئون ئۇلىشىدىن بىر ئۇلىشىن
 (غۇشۇرن) ئالار ئېدى. ئاشلىق چەچۈچىلەرنىڭ ئېگىنىدىن سالم ئالماغان.
 بۇرنى كۈچمە نۇركلەردە ئى كوك، خالىق خۇكۈمەتكە ھەر بىر يۇرتىدىن بىر
 ئوگۇز تېرىس، ھەر بىر ئۆيلەنۈچى كىشى خاتىجە بولەك ئېتىپ ئانلانا نۇرغان
 بىر ئات بېرگەن. ئەگەر بىر خالىق بىلەن سوغىشىپ بىر مېقدار مال ئالسا،
 شۇنىڭ بىر كېسەگىن خۇكۈمەت ئالا نۇرغان بولغان.

خۇكۈم - بلغارلارنىڭ خۇكۈم ئىشلىرىنى خەزەرلەرنىڭ كوك نەرتىپىگە
 قويغان، مەلۇم توگىل، شولاي دا ئالاردا جېنايەت قلوچىلارنى جەزا قلو
 شېكىللى خۇكۈم بولغان. بلغار ئېلىدە خۇكۈم ئىشلىرىنى ئۇرۇع باشلىقلارنى باشقارلار
 ھەم، ئول كىشىلەرنى «تورە» دېيىپ ئاناعانلار. بلغارلار غەيبلىنى كىشىلەرنىڭ گۇناھلارنى
 ئېيتىدۇر ئۇچۇن غەيبلىنىۋېتىشنى ئاياق بىلەن قېناغانلار. ئالاردا ئىك، زور
 غەيب كىشى ئوتتۇر، غائىلەگە ھېيائەت قلو جېسابلانغان. كىشى ئوتتۇرچىنى
 بلغارلار ئاچ ساندق ئېچىنە سالىپ بىر، ئۇزۇن باغانا ئۇستىنە مىگىزۇپ ئالسا،
 ئاچار ئاشارغا، ئىچىرگە بېرىمىلەر، شۇندا غەيبلىنى كىشى ئولەد ئېدى. غائىلەگە
 ھېيائەت ئېتىكىن كىشىلەرنى ئاياق قوللارنىدىن دورت قازققا پەيلىپ، مويىندىن
 ئالىپ ئۇزۇنچاغا ئېكىگە كېسكەنلەر. سىخىرچىلىككە غەيبلىنىۋېتىپ كىشىلەرگە
 بېك قاتىن جەزا بولغان؛ مۇندى كىشىلەرنىڭ مويىنلارنى جەب تاغىپ ئاچقا
 ئاسىپ قويا نۇرغان بولغانلار.

شەھەرلەر - بلغارلارنىڭ خانى، خۇكۈمەتنى شەھەردە نۇرغان. بلغارلارنىڭ
 شەھەرلەرنى كۈچ بولۇپ، خەزىرى قازان گوبىرناستىنىڭ ئىسپاس، چىستى،
 لايش كانتونلاردا بلغارلارنىڭ شەھەرلەرنى بولغان. شولارنىڭ بىرسى ئىسپاس
 كانتوندا «بلغار» ئىسمىلىق شەھەر بولغان؛ ئۇندىن باشقا «بېلەر» «سوار»،
 «كاشان» ئىسمىلىق ۋە باشقا بېك كۈچ شەھەرلەرنى بولغان. بلغار شەھەرلەرنى
 شاقىتاي زور بولالار، ئالارنىڭ قايسىلارنىدا، نۇرا نۇرغان خالىقنىڭ سانى
 ئون مۇكەن ئارتا؛ شەھەرلەر كۈبەرەك بلغا بويىنىدا سالىنغانلار، تېرە ياعى
 تېرەن چۇفر بىلەن ئېيلىنىدۇر ئالنىپ، چۇقرنىڭ ئۇچى ياغىدىن بېيىك، قالن
 ئېمەن بور نەدەن سالىنغان قۇيما بىلەن شەھەر چۇلەپ ئالغان بولا. شەھەر دەگىن،
 عادى كىشىلەرنىڭ ئۆيلەرنى بور نەدەن سالىنغان ھەم كېيىز ئۆيلەردەن غەيبەت
 ھەلەد ئېدى.

شىمالنىڭ سوقۇ ئۆلكەلەرنىڭ مەنب، ئول جىر خالقلارنىڭ كېرە كلىق نەرسەلەرگە ئالەمشۇر تۇشلەر؛ ئول جىرلەرگە، بلغار سەردە گەرلەر ئى، سو بلغن، ئات بلغن ھەتتا ئت جىگدە بارالار ئىدى. بلغار سەردە گەرلەر ئى غەربى ياۋروپاغا دا بارب سەردا فللار. 970 بللاردا ھەزرگى، ۋىنگرىيە گدە كېلگەنلەر، مۇندا ئلارغا دوناي، سوونىڭ، سول باغندا جىر بېرىپ، شوندا بلغارلار بوداپېشت شەھەر ن سالغانلار. بلغار بازارلارنىدا بىك كوب قۇللار سانلار ئىدى. بۇرنى زامانلاردا ئەسېر تۇشكەن كىشلەرنى نەق مال سانقان شىكىللى ئېتىب بازارلاردا ساتو غادەتى بولغان. بېگەرگدە ئالارنىڭ بازارلارنىدا «ئىسلاويان» جىنىسندەن بولغان قۇللار كوب بولغان. شولاي ئوق بلغارلاردا ئىشلەنگەن نەرسەلەر بلغن دە ساتو ئېتەر؛ براق جىرلەرگە بارب ھىم ئوز شەھەرنىڭ بازارلارنىدا چىتەن، بېگەرگە شىبەلدەن كېلگەن ئالوچىلارغا ئلار قۇللار، بوركلەر، قىچلار، كۇبەكوز، كېيىلەر، تۇرلېن باقىر، كۇمش، ئالتىندان ئالقا، بلەزك، يۇزك، چولپى، تەنكەلەر كوك زىننەت نەرسەلەر ئىدە سانلار ئىدى.

ھۇنەر ۋە سەنئەتە - ئالدا ئېتىلگەن نەرسەلەرنىڭ كوبىسى بلغارلارنىڭ ئوزلەرنىدە ئىشلەنەر ئىدى. ئالاردا ئىشلەنگەن نەرسەلەرنىڭ بىك كوبى كەجە نېرىنىسندەن ياسالغان كون، بولب، ھەتتا، ئول نېرى «بلغار نېرىسى» تېسىم بلغن غەربى ياۋروپاغا دا مەعلوم ئىدى. بلغارلاردا چىتەك دە ئىشلەنە، شونىڭ ئۇچن روسلارنىڭ بىر مەشھور كىنەزى بلغارلارنى چىتەكلى حالق، ئوزلەرن چابازلىق حالق دېب ئانغان. بلغار شەھەرلەرنىدە ئاغاچدان ساتو، سابا، قاشقلار ئىشلەنە ھەم ئلار بىك ماتور بېزەكلەر تۇشۇرپ چولمەكلەر ئىشلەر. بلغارلار تېمردەن، باقىردان بىك ئۇستا ئېتىب تۇرلېن نەرسەلەر ياسىلار؛ مەدەنلەرنى ئلار ئورال ئولارنىدان چىارالار، بە ئېسە شونىدان چىارنوچىلاردان ئالغاندۇر ئالار. شول ئوق مەدەنلەردەن، ئالتن، كۇمشدەن بالداق، يۇزك، بلەزك، تاراق، تۇيمە كوك زىننەت ئەسبابلارنى ھىزىرلىلەر ئىدى. بلغارلارنىڭ مېھىر چىلق ئىشندە ئۇستا كىشلەر ئى بىك كوب بولب، ئلار روسىيەگە بارب شەھەرلەردە، زور بىنالار سالغاندا، شول بىنلارنى ئىشلەپ بېرەر ئىدى.

شىدە - بىرنچە مېرەبە ئىدىل كاما بوبلارنىڭ كېلىپ، ئوتتۇرچى بلغار تۇركلەر ئى مەھس بولب، باشقا تۇركلەر كوك شامان دېنىدە ئىدىلەر؛ سودا نەرىقى ئېتە، وئ بلغن بۇلارغا دا چىتەمدەنى ئېلەر دەن سەردە گەرلەر كېلىپ بۇرى باشلادىلار. بىو سەردە گەرلەر مۇسلمان، ھرىستىيان ئېلىنە

عالمىلەرنى شىمال چېرلەرنىڭ بارى، ئول چېرلەردە قۇياشنىڭ، يۇلتۇزلارنىڭ يۇرتلەرنى قاراپ، نېكىشۇرۇپ قاپتۇنلار. لاکىن، بو ئەسەرلەر بىزنىڭ زامانىمىزغا قەدەر قالماغانلار. تۈرلۈك سوعىشلاردا، قاللار دۇشمانلار تاراقىدىن ئالغۇن ئالغاندا يانې، جىرتىلې، ئالانې، بۇزىلې بىتکەنلەر. بارى نېك بىر ئېكىنى فسقا كىتاب ھەم قەبىر تاشلارنى ئۇستىدە كېي يازولارغا قالغانلار.

كورشۇتلەردى بىلەن مۇناسىدە بەت - بىلغارلارغا 12 غەسەرغە قەدەرلىق زامانلاردا روسلاردا بېك قاتىن ھۇجۇم قىلپ تۇرالار ھەم جەنۇبى ساھرالاردا كۆچىپ يۇرۇچى تۈركلەردە ئالارنى بۇرچىلار، بىلغارلار سەۋدە گەر، ھۇنەرچى خالىق بولغانغا، ئارتق سوعىشچان نوگل. شولاي بولسادا ئالار ئوزلەرنىڭ كورشۇنلەرنى بىلەن سوعىشلار. بەغزى سوعىشلار شاقىتاي مۇۋەققەتتە تېلەن بولدا چىلار ئىدى. غۇمومەن بىلغارلار كورشۇنلەرنى بىلەن، دوس تۇرىغا ياراتالار بولغان.

۲.

ئىدىل بويى تۇرگىلەردى مانعوللار قول ئاستىدا.

1. ئىدىل بويى تۇرگىلەردىڭ مانعوللار قول ئاستىدا كۈرۈلدەردى.

13 نچىدە سەرداشەرقىي ياۋروپا. 13 غەسەردا شەرقى ياۋروپادا ئىدىل ھازىر دەۋلەتنى بىت، ئانگ ئورنىدا تۈرلۈك كۆچمە تۈرك قەبىلەلەرنى كۆچىپ يۈرىلەر. شولارنىڭ ئاراسىدا ئېك قوۋەتلىسى «فرىز ئوغۇزلارنى» يە ئىسە روسچا «پولىۋىتس» ياۋروپا تەبىرى بىلەن «كومان»، تۈرك چەقەنچى ئانالا تۇرغان تۈركلەر بولغان. ئالار جەنۇبى روسىيە ئىستېپلەرنىدە يۈرىلەر. پادىشاھلىقلارنى يوق، ئرۇغ، تۇرمۇشنى بىلەن تۇرالار؛ بىر نېچە ئرۇغ بولەش، بىر باشلىق سايلاب، سوعىش واقتلاردا شولار قۇمانداستىنا كىرگەنلەر. شىمالدا، دىنپىرنىڭ يوعارغى ئاغىنىدا، ئوفا، سوۋى تېرەلەرنىدە واق دەۋلەتلەرگە بولنگەن روسلار تۇرالار. ئالارنىڭ ئولۇغ كەنەزلەرنى، ئول زاماندا كەزمە، سوۋى بويىداغى ۋلادىمىر شەھەرنىدە تۇرا. روسلاردا، بو زاماندا بىرلىك يوعالغان، بىر كەنەزلىك ئېكىنچىسى بىلەن سوعىش قان ئېچىنە باقتانلار. ئالدا زىكر ئىتىلگەن كۆچمە تۈركلەر ئالارغا باشدا بىر توقناۋسى ھۇجۇم ئېتىپ تۇرغانلار. لاکىن 13 غەسەرنىڭ باشلارنى ئابا جەنۇبى روس كەنەزلىكلەرنى بىلەن، بو كۆچمە تۈركلەر ياغىش مۇناسىدە تۇنا باشلاپ كەنەزلەر بىلەن، پولىۋىتس خانلارنى قىز ئالغۇش قىز بېرىشە باشلاغانلار.

شەرقىي ياۋروپانىڭ شىمال شەرقىسىدە بولغان بىلەر دۆلەتى ھاماندا 18 ەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئېسىن بولغان. لاكىن ئالارغا نۇزۇگورد، سوزدال، كەنەزلىكلەرنى شىكىللىن شىمالدەگىن روس كەنەزلىكلەرنى ھۇجۇم ئېتىب تۇرالار، ئالارغا 9 - 10 ەسىرلارداغى كوك راجات پادىشاھىگە ئېرىك پېرىمەگەنلەر.

ئازىيادا سەياسىي ئۆزگىرىلەر - ئازىيەنىڭ ئورتاسىدا، قەدىمىي ئېلىن بىلەن بىزنىڭ سېبېرىيا ئاراسىدا، «ھوبى» ياكى «شامو» دېگەن بىك ئىسەم ئۆلەن مۇسە ئورمان بىر چول بار. ھەزرە ئانىدا مانعول خاقىن تۇرا. شول ھادىسەنىڭ شىمالىدە بايقال كەلگىن بار. تىگىن ساھرادان ئىسەم چەب، شول كۆلگە قويا تۇرغان بىلەر بار. بۇرغىن زاماندا، شول بىلەر قىرلىرىدا ھەزرىگىن مانعوللارنىڭ باپلارنى مانعوللار تۇرالار ئىدى. ئالارنىڭ كۆرىنىشىدە تۈركلەر مۇمكىن بىلەر ھەم ئالارنىڭ بوغۇزىدا بىر نېچە، زور پادىشاھلىقلاردا بولۇپ ئۆتكەن. تۈركلەرنىڭ دەۋلەتلەرنى بار چاندا مانعوللار تۈركلەر قول ئاستىدا تۇرالار. لاكىن مانعوللارغا كۆرۈش ئورنلاردا تۈركلەرنىڭ زور ھەۋەلەنلەرنى 11 - 12 ەسىرلاردا ئېنىدى بوق ئىدى.

12 ەسىردا مانعوللار بىرلەشە تۈركلەر شىكىللى ئوك ئوۋ دەۋلەت بىلەرغا ئۇمىتلا باشلاغانلار، 12 ەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا، بو ئىشنىڭ باشىدا تېمۇچىن ئىسەملى، سوڭىدا چىڭىز خان لەنەن ئالغان بىر كىشى تۇرغان.

تېمۇچىن - چىڭىز خان - مانعوللار ئاراسىدا بىسوكەي پادىشاھى ئىلەن بىر كىشى كەنە قەبىلىنىڭ باشلىغى ئوزۇنىڭ ھەبىرەتنى بىلەن دان قازان بىلەر «بىلەر» ئېسىن ئالغان. ئول بەغىزى مانعول قەبىلىلەرنى، قەدىمىي تېمۇچىنلارنى بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىن سوغىشلار قىلغان. 1162 نچىن بىلاردا ئانك، ئولن ئىكە ئىلەن مۇيىكىلى ھاننى بىر ئوۋل كىتىرگەن. بو ئوۋلغا تېمۇچىن دىب ئات قويغانلار ئىدى. تېمۇچىن ئوۋچ ئىلنىڭ ئولوغلىرىدىن بىرى:

بو ئوۋل ئولۇچ پادىشاھ بولۇ،

چىر يۇزۇنىڭ بار چاسن ئالۇ؛

كوب ئېللىرىنى، وىلايەتلەرنى قەتلى ھام قىل. (1)

دېگەن ئېمەش. بو سوزۇنى ئېيتكەنلەرنى، بو قىمىن، ئانىسى بىزگە مەلۇم توڭل، لاكىن تېمۇچىننىڭ ئانىسى ياننىغا جىيەلەن بىلەر «چىر يۇزۇنىڭ بار چاسن ئالۇ» فېكرىنى توشكەنلەر. دېمەك ئېقتىسادى ۋە ئېچىنماغى سەبەبلەر

(1) قەتلى ھام - ئوتۇر بىتۇر دېگەن سوز.

مۇندى شەھىرىنىڭ چەتلىرىدا، يول ھەزرەتلىرى بۇغمانلار، سالا ئۇن ئۈچ كىمە يەشىندە زاتىدا، باسالپ كېمە بۇرغان بىر زور ھەممىدىن نىشلاپ يەمەسۈككى، باغادىر ئۆل كېمىدى. بالا پارى ئاناسى بىلەن ئالدى؛ زور باغمان قەبىلىدە بارلا باشلادى. لا كېن ئاناسى نوزى ئىرنىڭ، بولۇپ، لەن كېمى. سوعىش، سەبەست بىلەن قەبىلىسى يەنە زورايىغا كىردى

نېمۇ چىننىڭ بۇنن عۇمرى سوعىش بىلەن ئۇندى. ئانك بۇنن نىر چىمەشنى ھالى قان قۇبو بىلەن ئولغان. بەش رافىندان ئالى 66 بەشىنە ھەدەر، ئۆك عۇمرن سوعىشدا ئۆنكەردى ئىك نېمۇ چىن ئورنىڭ نېرەسىدە كى مائول، نۇرك قەبىلىلەرن بىرلەشتۈرۈ، ئور ئولغا كىرۈ بولغا توشىدى. نېپايەت بىك كۆب سوعىشلاردان، سۇڭ نېمۇ چىن 1206 نچى، بىلدا بۇنن مانغولىيەدە كى نۇرك، مائول قەبىلىلەرن ئوز بولغا كىردى لا كېن كۆب مەمۇر ئېلىرى، جىمۇدى.

قۇرۇلتاپ - نۇرك، مائول، ھالغارى ئىمىرەش، ۋە بىر نۇملى، نۇرك، ئور بىلەن كېمىرۈچىن ھالغارى بولغانغا كۆرە، ئالارىڭ غەدەت جۇلالارى بىر تۇسلى ئىدى ئالار بىر بىرىنە، شول ھەدەر بىلەن كى، مانغوللار ۋە نۇركىر سۇبەشە نۇرغان سورلارنىڭ ئۈچ جېرىگى ئورناتى سوردى، بىك بۇرغىن زامانلاردىن بېرى ئۆك نۇرك، مانغوللاردا بىر غادەت، بولۇپ، ئالار ياڭا خان سايلانغاندا، يەتتە بىر بىر، زور ئىش ئىشەر ئالدىن «نۇرئى» قانلى بىر جىمىش بايىلار ئىدى. نۇرك ئە كېمەنلەرنىڭ سورۇنە كۆرە، بۇن نۇرك ھالىنىڭ بايالارى دېپ پۇرتنە نۇرغان ئوغرى خاندا، شوىدى، جېمىن باسغان. نۇرئىغا كېمە نۇرغان ئىمىرلار ۋە بىر قەبىلىلەرنىڭ باشلىقى ھەم ئوبۇغ كىشىلەردىن، سوعىشچى، زور بانلاردان غىبارەت بولار ئىدى. نېمۇ چىن دە 1206 يىلدا، ئورغون، سورۇننىڭ قىرپىدە ئىلىڭ رورلاردان، قەبىلە باشلىقلارنى، بانلاردان غىبارەت «نۇرئى» ئانغان بىر مەجلىس، جىدى. بو مەجلىسدە بۇنن مائول - ئانار نۇرك قەبىلىلەرنىڭ بىرگە جىمىلەن ئىغلان ۋەلىپ، نېمۇ چىننى، شوشى، زور ئىلىڭ باشلىقى، ھادى ئىمىپ سايلابىڭ كار «چىگەر خان» (1) دېپ ئىسىم بېرىلەر.

چىگەر خاننىڭ قىتۇحاتى - چىگەر خان، بو بۇيىڭ نۇرئىدىن، سورۇڭ چىن ئىمىلەن بىلەن سوعىشقا، تۇندى، ئىلىڭ، ئول قانغا، زور ھەسكەر بىلەن بىلار قان ئىمىپلەرن چىگەننى سورۇمدان ھەررگى نۇركىستان، ئىران،

(1) «چىگەر» چىن قۇدالى، بىك ئورۇنلى دېگەن سور بولغا كېرەك.

ئافغانىستاننىڭ بىر كېسەلگىنە ھۆكۈمەت سۈرە نۇرغان «ھارزەم شامالار مەملەكتى»
 ئېيگەن پادىشاھلىقىنى، ئوزدۇر، مۇسلمان تۈرك، ئىران ئېللىرىن ئوزۇنە قاراتتى.
 مانىئول ەسكەرلەرنىڭ قىچاق ئېلىدە كېلىپ چىووۇ - بۇرنىسى
 زاماندا ەزىرگى جەنۇبى روسىيەدە كى دىنپىرنىڭ، ئىدىلنىڭ، دۇننىڭ تۈبەنىگى
 ئامەلارنى تېرەسندەگى «كومان» بەئىسە قىچاقلار نۇرغان زور ئىستېپىنى
 ەشت قىچاقى دېپ يۇرىلەر.

چكەز خاننىڭ زور شاھلارنى چىكەپ، ئالار يانلى باشقا پادىشاھلارنى ئالاب
 يۇرگىسىن ەسكەرلەرنىڭ چەبە، سۇبۇتاي ئېسىلى ئېيگىن باتر قوماندانلىرىدىن
 ەسكەرنى كافكازنى ئوتۇپ، 1224 نچىن يىلدا جەنۇبى روسىيە، بەئىسە قىچاق
 ماھاراسۇنا كېلىپ چىقىنلار. چكەزنىڭ قىچاققا كېلىپ چىققان ئاردوسى ئىچىندە
 پىك كۈبىسىنى تۈركلەر بولغان. بۇ مانىئول ەسكەرنى كېلىپ چىققاننى ئېشىتىپ
 ەبۇ جېرە كۈمب يۇرى نۇرغان پېرئوبىتىس (قىر ئوغزىلارنى) ئېسىندەگى
 تۈركلەر ئالارغا ئارشىن چىقىنلار، بۇ ۋاقىتتىن ئېشىتكەن چكەزنىڭ باترلارنى
 ئالارغا ئېلىپ جىمەرب: بىزدە سىزنىڭ شېكىللى تۈركلەرلە باسا، چىت خالقلار
 بىلەن بىرگە ئوز قەردەشلەر ئىگەرگە ئارشىن كېلىسز. بىزنىڭ بىلەن دوستلانغىز، بىز
 سىزگە تەلەگەننىگىز قەدەرلىن ئالغىن، باھشىن كېيىملەر بېرىمىز ە دېگەنلەر. ۋاقىتتىن
 پەرتلۈبىستلار ئوزلارنى كە توگىل، روس كەنەزلىرى بىلەن بىرلەشكەنلەر.
 روسلارغا، چكەز ئاردوسى تاراندان ئېلىپ جىمەرب: «بىزنىڭ ئالماغان
 جېرىمىز يوق، بار ئىك بىزنىڭ تەبەبەلەرنىمىز بولغان (قۇللارنىمىز) بولئۇيىستلارغا
 ئارشىن كېلەر» دېپ روسلارنى سەمەسقا دېمەلگەلەر.

لاكىن بولئۇيىستلاردا، روسلاردا ئىكلامانلار، سوغىش، بولدى. بولئۇيىستلار
 چىكىنلپ قاچدىلار. روسلاردا چىكىنلەر، سۈكەندان مەنئوللار بىلەر ئېلىندە
 ھۇجۇم ئېتىپ، باھار شەمەرن ئالاب باندۇر، كېرى ئورنا ئاز بىياغاق تېپكەنلەر.
 چكەزنىڭ شەھىرى - چكەز 1227 نچىن يىلدا 66 يەشىندە ئۆلگەن ئىدى.
 ئول ئۆلگەن. اقتدا ئىفرات، زور بىر مەملەكت تۈزۈپ قالدىغان: ئانىڭ
 تۈرك - تىنار خالقىنىڭ فولتىنا كىرگەن جېرنىڭ بىر باغىدا قۇياش چىققاندا، ئىككىچى
 قوربىندا قۇياش بايى؛ شەرقى باورۇپاننىڭ ئىستېپىلەردىن ئالاب ياپون دېگەنلەر
 قەدەر، شىمالدەگى سىر ئوندىرلار، ئالاب قتابىڭ يارتىسىنا، ەمەللى تارلارنى
 قەدەر جېرلەر ئانىڭ فول ئىستىنا كىرگەنلەر ئىدى

بۇتۇن ئىستېپىنىڭ تارىخىدا ئېلىڭ، زور سوغىچى، ئىك، زور ئۆزۈچى
 ۋە جېمەرو ەنەرنىڭ بىرلىسى چكەز خانى. چكەز ئوزى بىر نۇرلى دەرسى دېن

تۇتمى. شولاي بولسدا ھەر دىننى خۇرمەت ئېتە، دىن ئەمەلئە ئېمى ھەرق
ئانگ مەملەكەتتە ھەر بىر دىن ئەمەلى بىر نېگىز ھېسابلانار ئىدى.

لاكىن ھەر مىللەت نېگىز توگىل، مانعولار قەدرلەرگە ھېسابلانار
ئىدى. مەسەلەن: مانعولنى ئوتىرگەن ئۇچىن ئوتىروچى ئەللەنى قەدەر ئاقچا
نولەرگە تېپىش بولغاندا، باشقا مىللەتنى (قىتايىنى) ئوتىرگەن ئۇچىن بارى
بىر ئېشەك تولەرگە تېپىش ئىدى.

چەكەز ئوزى قىردا توغان، قىردا ئولدىن، سوعىشدا توغان، سوعىشدا
ئولگەن كىشى. ئول قالا تۇرمۇشئائىلەنگەن، ئەرلى، نازلى كىشى توگىل، عادى
تورگە - مانعول ئاشى تۇرغان ئېت ئىلىب، قىز ئىچى تۇرغان، تانلى نەرسەلەرگە
ئوبىرەنمەگەن، زىننەتلى نەرسەلەر كېمەگەن بىر كىشى. شونىڭ ئۇچىن دە باشقا
قىر كىشىلار ئىككىن كوك ئانگدا تەبىئەتنى، خۇلقى ياوز ئىدى. ئول ئوتىرەن
تلىنى يۇز، يىل ئلك كېلگەن ئاندىلا كوك بىرئىچ خۇلقى، دۇشمانئىلا بىك
قانى مۇامەل ئېتوچى، ئول دۇشمان ھېچدە قىزانمى، سوعىش وافتىدا ئانگ
عەسكەرى تارافتىدان ئونار مگەب دۇشمان ئوتىرۇل. سوعىش بىت بىر شەھەر
ئالنىسا ئاندىن ئىر جىنىسندەن بولغان كىشىلەر ئوتىرۇلۇپ، خانى - قىز، بالا - چاغا
ھەسكەرگە قۇل ئېتىپ ساتىلا، بەھزى شەھەر لەرنىڭ بۇتنى خالقى قىرلار ئىدى.

چەكەز خان ئوزى «مېن تەگىرنىڭ يامان بەلاسى» دېيى ئېيتەدۇ ئىدى. بىر
واقتى بىر خالقنى جىكەب ئالغاج، جىتمىش چىردە قازان ئاسدۇرۇپ، ئالارنى،
سو بىلەن، توتۇرۇپ، قايناپ، ئەسىر تۇشكەن دۇشمانلارنىڭ ئېگىن ئايغاندىن
كوتەرنىپ، باشلارنى، شىل قايناعان سوعا سالىپ تۇندىغان ئىدى. كىشى ئوتىرۇ
كىشى قانن قۇبو ئانگ ئۇچىن بىر نى دە توگىل ئىدى. چەكەز خان بىر واقتى
ياقتلارنى بىلەن «دۇنيادا ئېك كوكلى نەرسەنى؟» دېيى مۇيەشەپ ئوتىرغاندا
شولاي دېيى ئەيتكەن ئېمىش: «قارشى قىيام ئېتوچىلەرنىڭ ئېجىتلاكن باسدۇرۇ
دۇشماننى جىكەب، ئانگ تامىن قوبارىپ تاشلا، ئانگ بۇتنى نەرسەسىن ئالىپ
ياقتلارنى جىلارغا مەجبور ئېتو، دۇشماننىڭ يۇز ھەم بۇرىندىن بەش ئاغزۇرغا
مەجبور ئېتو، ئانگ ياخشى، سېمىز ئانلارنى، ئوتۇرۇپ يۇرۇ، خانى - قىرلارنى
ئالو - مۇنە دۇنيادا ئېك، خۇزۇر نەرسەلە دېگەن...

چەكەز خان بىك، ئوزى بويلى، كېك ماگەبلىن، مەچىن كوزى تۇسلىن
ئونىك كوزى، ئوزى ساقلىق، ئېغرات غەبىرەتلى كىشى بولغان. ئول بىر
واقتىدا ئىشنى ئوبلامى ئىشلەپ، بىر چاغدا دۇشماننىڭ خانى چىن چىلاپ
بېلەپ سوعىش باشلامىدۇ ئىدى.

چىگىز خان ئوزى ئوقۇغان كىشى نوگل، ئانك زاماننا قەدەر مانعوللاردا ئوقۇ - يازو عادەتى بولماغان. ئول بازو ئانىسى، شولاي بولسادا مەملەكت ئۇچن بلم كىرە كلنگن ئاڭلاپ، ئوللارن ئوقۇغا، بازارغا ئۇيرەندىرگن شەھەرنى ئالماق عاليم عۇلاماغا، ھۇنەر ئىپەلرئىنە ئىبىچى ئالارن ئوز جىرىنە ئالماپ ئىشلەرگە قوشادىر ئىدى.

چىگىز خان ئوزن بۇنن دۇنيانك حوجاشى دىپ بلە؛ ئانك زاماندا سوعىلغان ئانچىلارغا «پادشاھ عالم» دىپ يازلغان بولادىر ئىدى.

چىگىز خاننىڭ ئىشلەگەن ئىشلەردى - چىگىز خان، ئالدا سۇبە كەنچەمەر چىر كوچە خالقنىڭ باشلىقلارنى شىكىللى بازو، قانسىز كىشى بولسادا، ئوز مەملەكتە تىنە كوب كىنە ياكى ئەر ئىپەلەر كىرتىپ قىلدردى. 1204 نچى بىلدا بۇنن مانعول تىرە يۈننەگى ئۆرك خالقلارن ئوز قول ئاستىغا، جىيىپ بىر كىچ، ئىلىنىڭ زورلارنى، قەبىلە باشلىقلارنى، ەسكەر قوماندانلارنىدىن مۇرەككەپ پور قۇرلتاي، جىيىپ، شول قۇرلتايدا، ئول، «چىگىز» ئىسمىن ئالغىن ئىدى. شول ئوق قۇرولتايدا چىگىز خان بىر قانۇن (زاكون) مەجموعەسى ياسانغان. سۆڭىدىن، چىگىز ئولگىچ ئانك بۇلای نىل بىلەن سۇبە كەن سوز، نەسپەتلىرىنى، مۇھىم ئىمەر (بارغو، يارىغىلەر) جىيىپ بىرگە تىرەلگەن ئىدى. بو كىتابنى «ياسا» دىپ ئاتىغانلار. چىگىز خان ئولگىچ دە، ئۇنىڭ ئوللارنى، ئوللارنىڭ ئوللارنى، بۇنن تۈرك - تاتار خالقنى ئانى ئىفرات حۇرمەت ئىتىدەر؛ ئول كىتاب مەجوس تۈرك ۋە مانعوللارنىڭ قۇرئاننى ئورنىدا، بولپ، ئانى «ئولوغ ياسا» دىپ بىك قەدرلى كىتاب جىسابىلار. لاكىن بىزنىڭ بو كىتابىمىز ئورنى ھەزر يوعالغان. شولاي بولسادا ئانك ئىچىدە نىپەر بولغان بىرگە مۇمكىن. ئول ياسا بىش كىسەككە بولنگەن: (1) ئولم جازاسى بىرگە نىيش بولغان چىناپەتلەر. (2) سوعش قلو، ەسكەر ئىدارە قلو خاقىندا قانۇنلار. (3) عائىلە ھەم ئۇيدە نىچك تۇرغا كىرە كللك خاقىندا قانۇنلار. (4) ئىشلەرگە پارامان ئىشلەر، حارام نەرسەلەر تۇرۇشىدا قانۇنلار.

ياسانك مۇندەھەجەس - ياسا بويىچا، ئۇشبو ئىشلەر ئۇچن كىشىنى ئولم جىزاسى بىلەن جىزا قىلغا نىيش ئىدى: (1) عائىلەگە جىيانەت (زىنا) (2) قاراق. (3) كىشى ئوتتۇرۇش. مۇنىڭ ئۇچن ئىشراق نول بىدە قوتىلغا مۇمكىن. بىر ئونۇرلىگەن مەبلەغ - تاتار ئۇچن، ئون بىش بەلىش ئانچا تۈلەرگە نىيش. (بەلىش بىرنىڭ قەنىگە - روبل دىگەن شىكىللى ئانچا بەھاسى. ھەر بىر بەلىش بىش

مسئال ئالتن بەھاسىنداغىن ئاقچا بولادى (ئوندىرلىگەن كىشى مانعولى بولماسا ئازراق ئاقچا تولبدە قۇنئارغا مۇمكىن ئىدى. ۱۰) ۱۰۰۰۰۰۰۰ ئان ئۇچىن. 5) سېغىرچىلىك ئۇچىن 6) بىر كىشىنىڭ قولى (ساتىپ ئالغان ھۈزمەنچىسى) قاچىدا، ئانى يەشىرىپ، ئۇنىب، ھوجاسىنى ئاقچا تارماغان ئۇچىن. 7) سوغىشدا يەئىسە سەفەردە تۇشىپ قالغان قۇرال ياكى بىر نەرسەنى كۆرىدە ھوجاسىنى كېتىرمەگەن ئۇچىن. 8) ئەگەر بىر كىشى ئاقچا يەئىسە باشقا نەرسەنى برەدەن ئالسا، شۇنى بىرمەۋچىلىكى ئۇچ مەنزەبە تەكرار ئىتلىسە. 9) ئەگەر ئىككى كىشى سەغىشە ئىدا، برەو برەو شۇلارنىڭ بىرىنى بىرلىشلىق ئېتىسە. 10) سوغىش كۆلگە، كۆمەر ۋە بىدول ئېتىكىن ئۇچىن. 11) مانعولى عادەتتە مال سويغاندا ھەيۋەتنىڭ ئىچىن بارالاردا، ھەيۋان ئولسىگەنچى يۇرەگىن قول بىلەن قىلىپ تۇرالار ئىدى. ئەگەردە ئاتارلار باش بولغان جىردە برەو مۇڭار باشقا عادەت بىلەن ھەيۋان بىسوغالاسا ئولم چەزاسىنى مۇستەھبىق بىولا. 12) ھەسكىرىلىك سوغىش ساقىدىن ئاقچان ئۇچىندە ئولم چەزاسى قويىلغان.

ھەسكەرىي تەرتىپات - ياسا بويىچە، بۇرنىنى تۈرك-لەردەگىن كۆكە ئاتلار - مانعولىلارنىڭ ھەر بىر قەبىلەلەردە قۇرال تۇنا ئالرىق ھەر بىر كىشى ھەسكىر چىسابلانا، ھەر بىر قەبىلە ئۇنار كىشىلىك ۋزۇدلاغا بولۇندىر ئىدى. «شول، ئون كىشى ئوزلەرنى بىر «ئون باشى» سايليلار، توغز «ئون باشى» جىيىلىپ ئوزلەرنى «بۇز باشى» سايليلار، مەڭ باشلار ئېسى ۋون مەڭ كىشىنى قوماندان ئىتىر ئۇچىن «ئون مەڭ باشى» سايليلار، «ئون مەڭ باشى» تۆمەن باشى» دىيىپ يۇرىلەر ئىدى تۆمەن ھەم مەڭ باشلار ئىل ساين كىتاب خانغا دا كىلاد (يىلىك) ياسارغا ئېيىش. سوغىشدا ھەر بىر قەبىلە ئوزۇننى بىلىگىلىگەن ئورنىنى ئېيىش قىلىپ سوغىش ئىدى. سوغىشدا ھەر كىم باشلىقلارغا بىك قاتىنى بويىسۇنارغا ئېيىش. سوغىشقا ھەر كىم قۇرالدىن باشقا مەلوم مىقدار ئازىق، ئوق ۋاپاس ئات، ئېنە - جىب، پېچىنى شېكىللىن نەرسەلەرنى ئالسا كىلەرگە مەجبور بولغان. كۆپەمە، تۇرمىشلىق ھالقلارداغىن كۆك چىكەرنىڭ ھەسكىرى كۆپىرىك ئاتلارلاردان ھەيۋەت بولغان. غۇمىدىن چىكەز خان ھەسكىر ئۇچىن بۇتن كېرەكلى ئىشلەرنى قىلغان ئىدى. فىئى، ئىرانلىقلاردان شەھەر مۇھاسىرە قىلغان قۇراللار كېتىرىكىن؛ مەلەكەت ئىچىدە ياخشى بولالار ياساندۇر، ھەسكىر، تورەلەرگە ئىلىك تۇرلى جىرىنى يۇررىگە ئوڭايلىنغان.

ھاۋايلىگە دائىر قانۇنلار - ياسادا ھاۋايلىگە دائىر قانۇنلار بار ئىدى. ئاندىن قالا ھاۋايلىدە ئېڭ كېڭىن ئوغل باش، بۇنن، بۇرتنىڭ وار بىسى جىسابلانار ئىدى. شونىڭ ئۈچن ئېڭ كېڭىن، بەش خانزادە (خان بالاسى) «ئۇلوع نۇيان» ئۇتالار ئىدى.

كىشى كويىن تىلىسە، شول قەدەر خانن ئالا، شولارنىڭ ئىچىدە ئېڭ، ئۇلىن خانن باش جىسابلانا. خان بولاچاق كىشىنىڭ ئاناسى، ئۇلىن بەش واقتدا دەۋلەتنى ئىدارە قىلىپ، تۇرۇچى (رەگەننىشا) بولا. ئېڭ ياخشى، زور قەسلىدىن كېلە تۇرغان خاننىڭ، ئۇلىن ئاناسى ئورنىنا خان بىرلەرغا تېپىش ئىدى. ياسادا مۇنداق باشقا ھاۋايلىدە ئېرلەر، خانلار نىشلەرگە، ئۇلارنىڭ تېنىدى خۇقۇقلارنى بارلىقىن، قاقتدا قانۇنلار بار ئىدى. ياسادا قانۇنلارنىڭ بىك كويىسى بۇرنىن تۇرك - ئاتار ھاۋايلىدەن عىبارەت ئىدى.

چىڭغىزنىڭ «بېلىككەردە» - چىڭغىز خاننىڭ ئىسىمىن واقتىدا سۆيلىگەن سوزلەرنى ئراسىدا بىك ئەھمىيەتلىق سوزلەر، نەسىجەتلەر بار. بۇ شولارنىڭ بەش ئىسىن ئەيتىپ كىتىك، ئول، بو سوزلەرنى كىتابدان ئوقۇپ توڭل، بەلكى تۇرمىشدا ئالغان تەجرىبەسىن بىلەن سۆيلىگەن. بۇلار سۆڭىمدان يازىلىپ ئالىپ «بېلىك» ئاتالغانلار:

(1) چىڭغىز خان، شوندى مەملەكت زورايا ئالماياچان، شوندى خالق قوۋەتلى بولا ئالماياچان سۆيلىگەن: بالالار ئانلارنىڭ سوزن نىڭلاماسا؛ بەش بىرادەرلەر، ئۇلوع ئاغا، ئابىلارنىڭ سوزن نىڭلاماسالار؛ ئۇيلىگەن كىشىلەر ئوزلەرنىڭ خانلارنى ئۇشانماسالار، خانلارنى ئىرلەرنىڭ قوشقانلارن نىڭلاماسالار، كېلىن، قاينانا بىلەن قاينانا بو بوسىنە خۇرمەت ئېتىمەسەلەر. ئۇلوع كىشىلەرنىڭ ئەمەلەرن كېچىلەر تۇتماسالار؛ ئۇلوعلار كېچىلەرنى نىرىنىكە سالارغا تىرىماسالار؛ ئۇلوعلار بالالارغا شەفەقت ئېتىمەسەلەر؛ باي كىشىلەر نەفىرلەر، زەھەملەرگە باردەم ئېتىمەسەلەر. (2) چىڭغىز خان، «ئۇزنىڭ ئۇيىن تىرىتىپ بىلەن ئىدارە قىلىپ تۇرغان كىشى بو پادىشاھلىقنى دا ئىدارە قىلىپ ئالماچاق» دېگەن ئىدى. شولاي ئوق «ئۇزنىڭ كوڭلىن پاك تۇنۇ ئالغان كىشى بو ئېلىندە پاكلەرگە قوۋەتنى جىنە» دېگەن. (3) چىڭغىز خان «ئۇلوع بولاسىن كىلىگەن كىشىن ئاز سۆيلىسەن، سۇراماغانا بىر نەرسەدە دەشمەن، جازاب بېرگەندە ئويىلاپ بېرىن» (4) ئويىنماق، چىنلەپقەن دۇرسەلىگىن تېكىتەرلەمى ئەيتىلگەن بو سوزنى دە كىرىن قايتار ب ئالىپ، بولامى» دېيەر ئىدى. (5) كىشىن خالىق ئراسىدا بۇراي شېكىللى بوواش، بۇمىشاق كوڭلىن بوورغا، ئەمما سوعىشدا

ئۈچ لايىھى كوك بولغا ئېيىش. 6) ئېر كىشىنىڭ بەھاسى (قەدرى) ئاننىڭ خانىنىڭ ياخشىلىقىدىن كېلە؛ بۇرت جوجاسى خانىنىڭ ئۇشار. 7) ئارقى ئېچ ئېسىرگەن كىشى سۇق كوك بىر نەرسەدە كورمى؛ ئاننىڭ خاھىشدا سۇيەشەلەر، ئول بىر نەرسەدە ئېيىشنى؛ ئاننىڭ بىر سوز ئېيىشەلەر، ئول جاواب بېرە ئالى. ئېچىنى كىشىدە خاھىش، ئېزىكلىك بولمى؛ ئېسىرلىك ئارقاسىدا ياخشى كىشىدە يامان بولا، ياۋز لانا.

چىگىز خاننىڭ سۇيەشەگەن سوزلەرنى پەيغەمبەر ھەدىسەلەرنى كوك كوتە ئالار ئېچىدە. راماننى كورە بىك مەنالىلەر ئىدە بار. لايى بىزگە، شول قەدەردىن بىل كىتسەك جىتەر. ئاننىڭ خىكمەتلىنى سوزلەرنىڭ تىنىڭ خاھىشلىنى ئولەر ئالدىدىن تەبىئىكىن سوزلەرنى بۇتن بالالارنى ئاننىڭ ياننى كېلىگەنلەر، ئول ئالارغا: «زىنھار بىر بىرىڭزدەن دۇنيا ئىشى ئۈچن ئېرلماغىز. قايسىغىزنىڭ كوكلىتىدە بىر بىرىڭزگە توزان قەدەرگە دۇشمانلىق بولسا دا چىغىرغىز» دېگەن ئېيىش.

چىگىز خان ئۆلگە چى - چىگىز خان ئۆلگەنچە ئوك دورت بالاسىغا ئېلىن ئىدارە ئارغا بولپ بېرگەن. شولارنىڭ مانەئىلىدە تۇرا نۇرغاننى باشقالارنى بويسۇنغا ئېيىش ئېدىلەر. ئولوغ خان چىگىزنىڭ نەسلىدىن بولغان بۇتن خاھىشەلەر، ئىلىك زورلارنى، نەبىلە، غەسكەر باشلىقلارنى ئارقاندىن قۇرلىنىدا سايلارغا ئېيىش شولاي ئولوغ خانغا بويسۇنىۋ، ئۆرك - ئانار ئېلىدە بىرلىك 1259 ئىچى يىغا قەدەر باردى. ئاندىن سوڭ بىرلىك بوغالىدى. ئولارنىڭ ئىك ئۆلىشى بولغان چوجى خانغا، چىگىز خان، ئىدارە ئارغا ئارال دېگىزىدىن ئالى غەربدەگىن چىرلەرنى بېرگەن. ھەم، ئول چىرلەر چوجى، ئۆلىشى (ئۆلىشى) دىپ بۇرنىلەردى ئېدى. قىرغىز ساھراسى، شەرقى ساۋرۇپاداعى، دون، دىپىر، ئىدىلنىڭ تويغىنى ئاغەلارنى، ئىستېپلەر، ھەۋازەم، كافىكلەر، روسىيەدەغى بۇلار ئېللىرى چوجى ئۆلىشىغا كىرگەن ئېدى. چوجى خان ئاناسى چىگىز ئېسىن واھىدا ئول ئۆلگەن؛ ئول ئۆلگەندەن سوڭ چوجى ئۆلىشىغا چىگىز ماش ئېتىپ چوجىنىڭ، ئولنى بانو خاننى نەسەبىن ئېتىدى. شول واھىلاردا بانونىڭ باباسى چىگىزدا ئولاب كېتىدى.

بانو خان، مانەئىلىدە كېلىگەن ئۆرك - مانەئىل جىنىستەن بولغان غەسكەرلەر بىلەن كېلىپ، بۇلار ئېلىن، شەرقى باۋرۇپاننىڭ جەنۇبى ساھارلارنى ئالىپ، ئول چىردەگىن ئۆرك خاھىشلارنى چىگىز جىنىستەن بولغان خانلار ئىدارەسىدە كىرگەن ئېدى. ئىدى چوجى، ئۆلىشىنىڭ ئورال تالار ئاندىن

ھەزەر دېڭىزىدىن غەربىدە بولغان، بۇ تۈرك - تاتار دەرياسىنى «ئالتىن ئوردى» دەپ ئاتىدىغان بۇ يۇرت باشلاغانلار.

شۇندا كېلىپ ئۇرغاق خانلار، مانجول جۇڭسىدىن بولغان ھەسكەرلەر تېز ۋاقىتتا تۈركلەشكەنلەر؛ ئوز تىلەرنى، ئۇنىڭ بىلەن تۈرك تىلى بىلەن سۆزلەشە باشلاغانلار؛ بارا تۇرغاق، ئول جېرلەردە كىيىن تۈركلەر بىلەن قاتنىشىپ كېتىپ كەتكەنلەر ئىدى. مۇندە ھەزرىگە ئورتا روسىيە تاتارلارنى دېگەن ھالدا باشقا باشقا ھەسكەرلەر، شەرقىي ياۋروپا تۈركلەردە، كېلىمەشەك بىر ئاز مانجول، پاتو ھەسكەرلەر بىلەن كېلىگەن، بىراق ئورتا ئازىيا تۈركلەردىكى قاتنىشىشىدىن ياسالغان بىر ھالدا.

شۇلار ئېتىپ چىقىرىش قول ئاستىدا جىيەن تۈرك - تاتار دەولەتنىڭ نەتىجىسى، ئورتا روسىيە تاتارلارنى دېگەن بىر مېللەتنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەبەب بولغان ئىدى. بۇ ھالدا ئېسىمگە چىقىپ كەلگەن، پەلوۋىتس، مانجول «دې ئالتىنچى»، چىت ھالدا تارافىدىن «تاتار» دېيىش ئارقىلىق باشلانغان. مۇنداق سۆز بىز بۇ ھالدا ئىسسىق ئوردى «تاتار» دېيىش بۇرۇنچە كېلىپ چىقىپ، ھەزەر بىز شۇنى بايقىدىمىز ئۇنىڭ ئېتىپ سۆزلىمىز.

۷۱

ئالتىن ئوردى دەولەتى.

1. تاتار مانجوللارنىڭ شەرقىي ياۋروپانىڭ ئالولارنى.

1229-يىلى قۇرلتايى - چىڭىز خان ئۆلگەن ئىكەن بىلەن سۆز (1229) مانجولىدا كەزەلدى، سۇيۇق تېرىپىدا ئاق كېيىزدەن، زور-زور كېيىز ئۆيلىرى قۇرغان؛ تۈرك - تاتار دەولەتنىڭ زورلارنى، ھەسكەر باشلىقلارنى ئاق سانلارنى، چىڭىزنىڭ ئوللارنى، ئولۇڭ ئوللارنى، ھەممىسىدە قۇرلتايغا جىيەنلەر. بۇ بويىك جىيەنغا كاسپى دېڭىزىنى قۇرلارنى چىڭىزنىڭ سۆيلىكى، ئولۇ بىلەن خاندا كېلىگەن. قىزىق كۈن مۇزدا كەلگەن، سۆز چىڭىزنىڭ واسىيانى بويىچە، ئولۇ ئۆكەسى بۇنى تۈرك - تاتار مەمەلەكەتنە باش بولۇپ سايلانغان.

سايلانغان بولسىمۇ، بۇرۇنقى بابىلار غادەتچە تۈرك - تاتار ئېلىنىڭ ئولولارنى بەيرەم ئېتىپ كەرسەنلەر. كۆپ قولى، چىقىلار سويىدىلار، بىك كۆپ قولى ئىچىلەر، ئويىنلار، چىلانلار؛ ئويىن، كۆلگى ئاراسىدا ئىشنىدە ئۇنىمادىلار، بانو خان قومانداندا كاسپى (ھەزەر) دېڭىزىدىن

سەرىدە بولغان نېرەلەرنى، ئۇندا تۇرۇپ، ھالقلارنى ئالو ئۈچۈن زور
 ھەسكەر جەمئىيەتكە قەرز قىلىدى، چەكلىمە كەچكە، ئىسلىق تولى بلەن
 ئوكىدەى خان ئوزى قىزى ئېلى ئۈ-ئىشە بۇرۇرگە، دىلدارلار. لاسنى
 ئۈچىن شەرقى ياۋروپاغا قەرز قىلىنغان سەھەر، بولمىچى قىلىدى.

شەرقى ياۋروپا تۇركلەر دىن باتو دىن كىلودەن ئىك - 1224 يىلى
 شەرقى ياۋروپا دىن جەمئىيەت سىمى ساھارالاردا كۆچ بۇرۇپ فر ئۇمىلارنى يا
 ئىسە قىمچانلارنىڭ ھەم سۇبىئىي بەھادىرلىك مۇھومىن بولغاندا كۆچ بۇيىگىر بىيە
 ساھارالاردا كىر قىمچانلار ئىدى. شولاي بولسا، ئىسكىن ۋە ئانىلاردا
 قانچىلا ئۇدا ئار ئوگىل. ئىلار ھامىدا ئىسكىن ھەيئەتلەرن دەۋام قىلىنار،
 روس كەزىلەرنىڭ بىر بىرىن بىلەن بولغان نېرەلاردا قانچىلار، چاين
 كىلگەندە ئوزلەرنى دە ئالارغا ھۇجۇم قىلىدەن تارتىمىلار ئىدى.

بىلەر دەۋلەتنى، مانىۋىلارنىڭ شەرقى ياۋروپاغا بىرچىن ھۇجۇملىرى
 ۋاقىتتا ئالغان، باندۇرلار، پائىتەخت بولغان بىلەر شەھەرلىك دە شائىنى
 ۋازارلانغان ئىدى. مۇنداق سۇلدا بىلەر ئىلىنە ئازار ھەسكەرى قىرقلەرنى
 ھامىدا كېلىپ بۇرۇلەر، ھامىدا ھۇجۇملىرىن، جىمىرولەرن ئوقۇتقىمىلار.
 جىمىمە تەن روسلاردا، بىرچىن مەرتەبە 1224 نچى يىلدا ئازار - مانىۋىلارنىڭ
 ھۇجۇملىرى ۋاقىتتا بىلەر بلەن، سۇلچ ياساپ تۇرغان بولسا، ئازار -
 مانىۋىلار روسىيە ئۈستىدەن يوقال تۇرغان مۇددەتدە باشقان بىلەرلارغا
 ھۇجۇملىرى ياسى باشلانار. 1230 نچى يىلى بىلەر ھاننى ۋلادىمىر كەزىنە
 بويىنغان ئىدى. ئىلەسىل 12 ھەسرنىڭ بىرچىن چىرىمىنىڭ ئاھىلاردا
 شەرقى ياۋروپادا قىرقلەر تەمام زەھىمەنگەنلەر، ئالارنى باشقان بىر
 قولغا، چىبۇچى ئازىياندا كىلگەن ئازار - مانىۋىلار ئازىياندا بولدى.

1235 نچى يىلى قۇرلتايى - بۇتن تۇرك - ئازار ئىلەرنى باش
 ئىنچى باسالىغان ئوكىدەى ھان ھۇكۈمەتنى ئىندى ئوزۇننىڭ كۆچمە دەۋلەتلىكىدىن
 چىقىرىلغان، ھۇكۈمەت ياننى مۇسلمان، قىزى، ياۋروپا ئىلەرنىدەن ھالىمىلەر
 ھۇكۈمەت ئىلەرنى، ئۇستالار جىيەلەنلەر. بايقالغا ئاھىل تۇشە تۇرغان
 ھۇجۇم بىلەن قىرلىقنا «قارا قۇرۇم» ئىسلىم بىر پائىتەخت شەھەر سالىنىپ،
 ئاندا ھۇكۈمەت تۇرا. ئاندا ھالىق ئىفرات كۆپ، بولۇپ، كۈن سايىن ھالىققا
 ئاندا بىش يۈز ئار باھا ئۆيەگەن ئازى كېلىپ تۇرا؛ مۇنە 1235 نچى يىلى
 ھەمىدا بۇيىق قۇرلىق جىلەن ئىدى.

بۇ قۇرلتاي بۇتن تۇرك - ئازار ئىلەن ئۈچۈن مۇھىم قانۇنلار

چەئارەن. ۋە دەل زاماندا چەئەز زاماندا، مەمەلەكەت ئات ئۇستىدە،
 تۇرۇپ، قولدا قاچ تۇتۇپقا ئىشلەنگەنگە بۇن ئىش ەسكەرى
 ئىدارە قولدا ئىدى. بىسو قۇرلتايدا ئىسە ەسكەرى ئىشلەرنى
 ئىدارەئى ملكى (گراژدانسكى) ئىدارەدەن ئىزىراەن: ملكى
 ئىشلەرنى ئىدارەئارعا مانعول - نانار حالەلارنى ئوزلەرنى لىم كەنگە
 بوئىشكە بىلكەن كىشىلەرنى چىتدەن كىتەنكەلەر، بۇن ئىلدە ئىك
 ھالى حۇكەم، بۇرتى (سىنات) ياسالەن ئىدى. شول ئوق قۇراتايدا
 حۇكەمەندە مەسارىقلەرنى ئۇچن ئەلەيدەن ئۇندا تۇرەن سالماق
 بىر تەرتىپكە قويماق: ھەر بىر بۇز ئايدان ەلى بەھان كىشى، يىل
 ساين حۇكەمەتە بەرسەن، ئىگن جەجىب شۇعەللەنسۇچى كىشى
 مەسولاننىڭ، ئون ئۇلىشىدەن بىر ئۇلىشىن حۇكەمەتكە بىررگە
 تېپىش ئىدىلەر. شونىڭ ئۇچن بۇن ئىلدە كىي حالقنىڭ سانى بازى
 چەئارە (پىرپىس) قەرار قىلغان ئىدى. شولاي ئوق قىلارغا
 ئەلەيدەن كەمىز ئاچما چەئارەن، پوجتا ياسالەن ئىدى

شوش قۇراتايدا شەرقى ياۋروپاغا قىلىنچاق سەفەردە قىلغان
 ئىك ئۇلۇغ خان ئوكەي ئوزى ەسكەرى بىلەن روسىيە، بەلار ئىللىرىدە
 پارغا ئويلاسا، سۇڭدىن قۇرلتاى، بو ئاردونىڭ باشىدا تۇرغا باتو
 ھانغا تاپشەرغان ئىدى. ئاردودا چەئەزنىڭ بالالارنى، نورونلارنى، باشقانوراك
 قاتار ھالەمنىڭ ئۇلۇغلارنى بار ئىدى.

باتو خاننىڭ ئاردا، شەيبان، تانەوت ئاتلى قەردەشلەرنى: چەئەزنىڭ
 ئورتا ئازىيادەن ئۇلىشىدا حۇكەم سۇرۇچى، ئولى چەئەز خاننىڭ
 ئولى يابدار، تۇرۇن بۇرئى ئوكەي خاننىڭ ئۇلارنىدان كۇچكە
 قىدان ۋە باشقانلارنى: چەئەزنىڭ كچىن ئوغلى، سۇڭدىن خان بولغان
 مەنگى خاندا بار ئىدى.

شۇندى زور ئاردونىڭ ئىدى سەفەدا، ئالداغىن فېرقنىڭ باشىدا مەشھور
 سۇبۇتاي كېلە. باتو خان، شوش بۇيىك ەسكەرنىڭ باش قۇماندانى
 ەسكەرنىڭ باشىدا تۇرۇچىلارنى، نۇرە، قۇماندانلارنى ساقلاۋچىلارغا مانعول
 چىنىشىدەن، بولۇپ، ئاردونىڭ ئىك كۇبىسى تۇرۇلەردەن عىبارەت ئىدى.
 تۇرك - نانارلارنىڭ بۇيىك ئاردولارنى ئاشو كوك ئاغىب يولدا ئۇچراغىن
 شەھەر، ئارسلارنى ياندۇرۇپ، قارشى تۇرغان حالقنى قۇب، رازىلىق بىلەن
 پىرلەنگەنلەرنى ئوزلەرنى بىلەن ئىپەرتىپ، 1237 نچى يىلدا شەرقى ياۋروپاغا
 كېلىپ كىردىلەر. بۇلارنىڭ قەمەرلەرنى ئىك ئىك مەمور، مانور بەلار شەھەرنىڭ

دېۋارلارنى بار بېرىلدى. بلغار شەھەرى تاغىن جەمەردى، بىك كوت ھالقىن قىلدى، بلغار ئېلى جەمەتگە ئەيلەندى. شۇنداق سول تاتارلار، روسلارنىڭ شەھەرلەرنى بىر بىر ئارنى چەم، ياندۇرما تالى باشلاندى. 1240 نچىن يىلىدا روسىيەنىڭ بۇرغىن پايەتتىن كېيىن دە ئالدى. ئەلخاسىل روسىيە تۈرك - تاتار دەۋلەتنىڭ بىر ئۇلىنى ئەيلەندۈردى. روسلار ئەللەنى قەدەر واق كەنەزلىكلەرگە بولسەنگە كورە ھەمەسەدە ئايرىم ئايرىم تاتارلارغا قارشى، نۇر بىرگە خىرەكەت ئىتە ئالمانلار. شۇنىڭ ئۈچىن روسلارنى چىگۇ بانو ئۈچىن بىكە توكاي، بولدى.

تاتارلارنىڭ ھەربىي ياوروپاغا ھۇجۇملەردى - بانو خان روسىيەنى ئالو بلەن گنە قىناعەتلەتمەدى. ئول بىر روس ياورۇدانىڭ مەسلىھەتتى بلەن پولشەگەدە ھۇجۇم ئىتەدى پولشەدە نەق روسىيە شىكلىنى ئول واق پادشاھلارغا بولسەنگەن بولب، ئالادادا بىرلەك يوق ئىدى. تاتار ئاردوسىن ئىككىن قىرغەگە بولسەن بۇتن پولشەنى خىراب ئىتەرگە، شەھەرلەرنى ياندۇرغا نۇتتى.

نەپەت تاتارلار پولشەدەن سول ماچارستانغا (ۋىنگرىيە) گە، سۇڭدان ھالمانسىيە، خوروانبەگە ھۇجۇم ئىتە، قالارنى ئال، ياندۇر بۇرى تۇرغاچ ئاقستىرىيەگەدە كېلىپ چەم ۋىزەنىڭ دېۋارلارنى ئالدىنى كېلىپ چىتىلەر. بو واقىدا بۇتن غەربى ياوروپا تاتارلاردان قورقتى. ھەر جىردە تاتارلارنىڭ ھۇجۇمى، ياوزلىقى خاقىداغا سۇيلىپ ئىدى. خەتتا فرانسىيە كارولىدا فرانسىيەنىڭ شەھەرلەرنى تۈزەتەر، دېۋار، ئىستىخكاملەرنى ھايتىدۇر باشلاندى. شوشىن واقىلاردا ئوكەدى خان ئول كىتتى. بانو ئاردوسىن ئچىنە بولغان شاھزادە، ئولرلار قارا قۇرما قۇرلىغا قايتىغا ئاشقانلار. بانو خاندا ھەسەرن كىرى، بۇر ئىدىل بوينا كىترىدە شۇندا توقاندى. شوشىن واقىدە ياوروپانى ھون ھۇجۇمنىڭ تەكرارلانۇندىن قۇتلىدى. (1)

2. ئالتۇن ئوردا يادىسە قېچاق دەۋلەتتىكى ياسالوۋىدە

شەرقى ياوروپادىن تاتارلارنىڭ ئولوغ خانلىقدان ئايرىلار. بانو خان 1255 نچىن يىلى قەدەر لى يەشەدى، 31 يىللا بۇ كۆمەت سۇردى. چەكەن ئالارنى، تۈزۈنلارنى ئچىنە بانو خان ئىك بانىرى، ئىكە بىرە تىلىسىن چىساب قلىنا، شۇنىڭ ئۈچىن دە بۇتن چىگەز بالارنى، ئانك بالارنىڭ بالارنى

ئاتىن خۇرمەت ئېتىلەر. قارا خۇرمىدا خۇكۈمەت سۈرە نۇرمان ئۇلۇغ خان
ئۆلگەنچە دە، ئۇل كېلىمەسە قۇرلتاي، جېيىلمى، ئېل خانىز نۇرادىر ئېدى.
خۇمى قۇرلتايلاردا ئانك سوزى بلەن ئىش قىلنار ئېدى.

باتو خان باباسى چكەز ياساب قويغان قانۇن ئەساسىدەن ھېچ دە
چقىدىر ئېدى. ئۇل ئوزى، باشقافەردە شېرى، بۇنن خالىق تارافندان، شول
قەدەر خۇرمەت ئېتىلىدە، ھەر واقىدا خۇمى نانار مەنقەدەن ئوز ئىك
مەنقەدە نەرنەن يوعارى قويادىر ئېدى.

باتو خان تۈرك - نانار ئېلىندە چن مەنەس بلەن بىرلك خۇكم سۈرگەن
چاقىلاردا ئولب كېتىدى. ئانك سوكىندان، ئۇلى سىرتان بىرگە، بىل چاماسى
ھان بولغاندىن، سوك وافات بولىدى. ئول ئولگەچ قارا خۇرمىدا خۇكم
سۈرۈچى، بۇنن تۈرك ئېلىنك باشى جېسابلانغان مەنگى نك (1251 - 59)
تەۋى بويىچا جوجى ئۇلىسۇنا باتونك كېچىر بىرادىر، جوجى، ئۇلى بىرگە
ھان بولىدى (1255 - 66)، ئول خۇكۈمەت سۈرگەن وقت بۇنن تۈرك -
تاتار دەۋلەتنى ئۇچن قاچىغىلىن بىر زمان ئېدى. مەنگى خان ئولگەچ ياسادا
ئەينلگەن بۈيك قۇرلتاي جېيىلمىچى مەنگى نك ئىنسى قوبلاي ئۇلۇغ خانلىق
تەھتەن ئېشەل قىلى. ئانن ھىزىر بۇنن تۈرك - نانار ئۇلۇغلىرى توگىل،
بەلكى ئوزىنك پارتيياسىغا سايلادى. شوندىن، سوك چكەز ئۇرۇغى
ئاراسىدا سوعىش چقىدى. ھەممە ئۇلىستار ئايرىلدىلار. شولاي ئېتىب شەرقى
ياورۇپادىن تۈرك - نانارلاردا ئۇلۇغ خانلىقدان ئايرىلىپ مۇستەقىل دەۋلەت
بولىپ كېتىدى. ئانچاندا ئوز ئېسىلەرنەن سوقىلرا باشلادىلار. مۇنە بو
دەۋلەتنى ئېندى جوجى، ئۇلىسىن دېب توگىل، بەلكى ئالتىن ئوردا خانلىقى،
پەئىسە قېچاق ئېلىن دېب يۇرى باشلادىلار

كىلەمەتتە مازەۋىللىرىدە تۇرگەن شەۋۋە. باتو خان قومانداسىدا
شەرقى ياورۇپاغا كېلىگەن ھەسكەرنك بىك ئازىئىنا مانەۋىلاردان عىبارەتە
بولىپ، كۆپىنسى تۈرك جەنسىدەن بولغانىن سۆيىلگەن ئېدىك. (1) بولغانغا
مانەۋىلار شەرقى ياورۇپادىن جېرىلن تۈركلەر، تۈركلەشكەن فېئىلر ئاراسىدا
كىلگەچ ئۇزاقلامى ئوزلەرنى تۈرككە ئىيلەنە باشلادىلار. بارى زور
نورەلر، ھەسكەر قوماندانلارنى بونىچە واقىتلار مانەۋىلاردان بولاب كېلىنلەر.
بىلاردا پولۇتېستلار ئۇستىدەن قاراب تۇرغا مانەۋىل نورەلرنى قولىنى.
مەسلەن باتو خان پولۇتېستلارغا باش ئېتىپ، ئوزى بلەن كېلىگەن ئېكىن

(1) تەھىنىن باتو خاننىڭ ئالتىن يۈزىگە ھەسكەرنەن بارى تالەش ماڭاماسىغا
مانەۋىل ئېدى.

مانعولىنى قويغان ئىدى. لاکىن ئالتىن ئوردادا ئىلىنە، مانعولىدىان كېلو چىلەر
كوب ئۆستەل ئالمادى. چۈنكى مانعول جىنىسىندەن بولغان غەسكەرلەر
قتاي، ئورنا ئازىيا، ئىرانداغىن سوعىشلاردا ماشعول ئېدىلەر؛ شونىڭ ئۈچۈن
كوب غەسكەر ئارمىيىسى ئىدى. سوڭرا قىتاي ئىلىغى ئارىلىق، بۈيۈك خانلىق
قارالغاج بىزنىڭ ئالتىن ئوردادا بۇنتلىق مانعوللار بىلەن غەلبەسىن ئۈزۈپ، چىن
تۈرك ئېلىنە ئوردادى.

3. ئالتىن ئوردادا مەدەنىيەت

مەدەنىيەتنىڭ توۋىدا سەبەبلەر. مانعوللار كېلىپ شىرقى ياۋروپانىڭ
جەنۇبىدىكى كۈچمە ۋە يارم ئوتراپلىق تۈرك خانىلارنى، ئۇيۇشىدۇر دەۋلەت
ياسالغىچ، ئىۋولۇگىيە ھەزەرلەر زامانىداغىن سودا ئانغىن تىرلىدى. روملار
ۋە قىرغاق قارا دېڭىز ساھىلەلەرنىڭ كالا ئىستىست جەنۇب ۋە بىئىنسىپىيەلەر بىلەن
ئالغى. بېرىش باشلاندى، شەرقىدە مالىلار ۋە سودا گەرلەر بۇرى باشلاندى.
ئىدى ۋە خوتىن بىلەن باغداق مالا بۇرىن ئۇرغان مەۋە گەر ۋە مەبىياھلار
كېلىپ بۇرىن ئۇرغان، شىرق ۋە غەرب مەدەنىيەتنىڭ بىر بىرى بىلەن ئىقتىسادى
ئىنە تۇرغان، ئورون بولۇپ كېتىدى. مۇنۇڭ نەتىجەسىدە ئالتىن ئوردادا
«تالماۋ قىچىسى» (تالماۋىنى) كوب، جىيىلو ۋە سودا ئانغىن ئارقىسىدا ئىقتىسادى
تۈرمىش كۈتۈرۈپ كېتىدى، شوشى ئىقتىسادى كۈتۈرۈش مەدەنىيەت
تۈرۈرغا سەبەب بولدى. كۈچمە ھالەتدە كېلىپ چىققان ۋە كۈچمە قىچىلارنى
ۋە يارم كۈچمە بىلەن زىلارنى قول ئاستىغا ئالىپ خۇكومىت تۈزگەن مانعول -
قاتارلار ئىز زامانىدا وتراپلىق خانىلارغا مەخسوس بولغان شەھەرلەر سالا
باشلاندىلار. ھەزەرلەردەن قىلما ھىرابە شەھەرلەر تىرلىدىلەر؛ ئالتىن ئوردادا
توپراغىدا ياڭ شەھەرلەردە زاھىر بولدىلار. ھەزەرگىن سارا ئاۋ بىلەن
ئىچتىر خان ئاراسىدا بىك كوب شەھەرلەر سالىدى بىلەن زامانىدىن
قالپ مەنگۈ تىرگە قەدەر زامانىدا ئاقچا سەغىلا تۇرغان پىلى تىخت باھار
جىساپلاسا، بىلەن خان زامانىسىدا ئوقى ئىدىنىڭ سول باغدا ھەزەر
دېڭىزىدىن ئىككى ئۇنۇڭ بولسا (ئىچتىر خاندىن 100 - 120 چاقىر بولغىنى)
ساراي شەھىرى سالىدى مۇنداق باشقا ئۇزۇن زامانىدا سارىيەسىن
قىرغىنىدە ياڭ ساراي (ساراي خىدىد) ياسالدى؛ تاغى گۈلستان، بەلجەمىن،
ئۇكەك، خولار، سارىيە شىكىللى بىك كوب شەھەرلەرنى غەم چاقىر باھارنىڭ
دېڭىزگە ئۇرۇن تۇرغان بۇرغىدا سارايىنى ئىدىنىڭ ھەزەر دېڭىزگە ئىنە
تۈشە تۇرغان ئەۋەلىگى ئىدىل شەھىرى ئوردادا 16 غەسەرلەردە «ئىچتىر خان»
زاھىر بولدى. بىلەر، سودا قىلارنى تاغى تىرلىپ كېتىدىلەر

ئۇ شەھەر ئىكەن بولسا ئۇنىڭ بوزلارنى ھازىر ۋە ئورماندا قانداق قىلىشقا كېرەك بولدى،
 بۇلاردىن ھەممىسى ئاچىدىن بولدى. بوزلار باراۋەر، تىرىلەر، مەچىلەر، دەرىۋىشلەر
 (سۆيىلەر) نۇرغۇن ئورمانلار، مەدەنىيەتلەر، مۇنچالارنى ۋە چىت ھالقلارغا
 مەخسۇس مەھسۇلەلەرنى بولغان. ھەتتا بۇ مەھسۇلەلەر شەھەرنىڭ بۇ يەردىن
 ئىككىنچى باغنىغا چىقارغان ئىدى. ئۇ يەردىن ئۇ يەردىن ۋاقىت ئاندا ئاندىنلا
 پارغا مەخسۇس بولغان بەدەن شەھەرلەردە ئۇرۇن مېلىلەنەر ئۈچۈن ئاپتوم
 كۈرنال ۋە بېسىنلەر ۋە زور باراۋەر بولغان.

شەھەرلەرگە، مەخسۇس چۆمەك ئورمانلار بىلەن كېتىۋالغان، بولسا
 بايلارنىڭ يۇرتلارنى ماتور باغچىلار، فانتازىلار بىلەن، ئۇلارنى ئىزراستىدان
 ئۇرۇن ئۈستىگە ئورمانلار بىلەن بېزەلگەن بولغان. بۇ بېزەكلەرنى ئىشلەش
 قانداق سۈنمەنكارلارنىڭ ئۆزلەرنى مەخسۇس زەۋەرلەرنى بولسا، ئۆزلەرنى
 تىلەپ باسارغا مۇۋەپپەقىي بولالماي. مەسىلەن ئۇلار كۆپرەك ھەندەس ھەم
 ئىنژىنېر ئورمانلارنى ئىشلىتىپ، بۇ ئورمانلار بىلەن ئۇرۇن دەۋرىنى ئۇسۇلغا
 قۇرۇش ئۈستىدىكى ئىقتىسادىي نەتىجىلەر: ئۇلارنى زەۋەر ۋە شەھەر بىلەن
 باغلى بىلگەنلەر

ئالتۇن ئوردا ئاتلارنى بېناكارلىق ئۈچۈن ھازىرگە قەدەر ماستاڭنى
 بىلمەگەن ھەجەت قانچى سىمبىنت باساب، شۇنى ئىستېمەل ئىدىكىلەر، ئۇرۇن
 مەدەنىيەتتە ئۇرۇن رېنتىت ئىستېمىلارنى ۋە قۇرۇلۇش، خانىلارغا ئالتۇن كۆمۈش
 قەھنىر باسغانلار. بۇلاردىن ۋە تاشدان ئىزراستىلار ۋە بېك ماتور ئۇسۇلغا
 بويان چۆمەك، ساۋت ساپالار باسغانلار

دېۋ ۋە مەھاريف - مەنەۋى، ئوردا، ئازىيا تۈركلەرنى شەرقى ياوروپاغا
 بىزى خان قورماندا كېلىپ كىرگەن چەتلەردە قانچى ئىلىندەگى خالق ئۇرۇن
 دېندە ئىدى. ھەر ئورماندا قالغان شەھەرلەردە، بەلغار شەھەرلەردە بىر ھەم
 دېندەگى خالقدا كۆپ ئىدى. لېكىن شەھەر خالقى، شەرقى ياوروپا تۈركلەرنىڭ
 شەھەر خالقى ئاراستىدا ھەم بىر ئار كۆچمە ئىكەنلىكى ئاراستىدا ئىسلامىيەت
 ئارالغان بەلغار ئىلىندەگى شەھەرلەردە ئىسلامىيەت بېك ئىكەن. مۇنىڭ
 شەھەرلەردە ساۋا ئاراستىدا، ھەر بىر ئورماندا كىرلەرنى بىلەن ئاتىشىدىن كېلىدى.
 قۇرۇلۇشنىڭ قول ئاستىلاردا بىر خالق ئاراستىدا، (بىرگەندە بەلغارلاردا)
 ئىسلامىيەت ئورماندا كېلىگەن بولسا، ئىككىنچى مەخسۇسلىق (شامانىيەت) بېك
 قۇرۇلۇش، بېلغارنىڭ كۆپىنچىلىكى شامان دېندە ئىدى. كۆچمە تۈركلەر ئىسە
 ھامان ئاندىنلا دېندە بولسا، شامانىلار بولغان. شۇلار بولسا مۇسلمان
 ھالقلارنى بىلەن ئاتىشىۋالغاندا ئىسلامىيەتتە ئارالغان، ھەتتا بولمىغانلىرىنىڭ

تۇلۇنغۇدا شاقىتايعنا غەرىپ، فلرصى سوزلەرى كىرگەن. جىرلىن نۇركلەر ئاراسىدا
 ھرىستىيان دىنئە گى كىشلەر دە ئۇچرىلار ئىدى.

قناى چىكلەرنىمەن كىلوچىن مانعول، ئورنا ئازىيا نۇركلەرنىڭ كوپىرە گىن
 شول ئوق شامان دىنئە بولسالاردا، ئارالاردا بوددا دىنئە بولغانلارنى دەپ
 بولغان. بو، ھىندىستاندا چىققان. بوددا دىننى قتايلار ئاراسىدا چىكىلگەن،
 قتايلار بىلەن ئىختىلات ئارقىسىدا مانعول، نۇركلەرنىڭ دە قايسىسى، بودىننى
 قەبول ئىتكەنلەر.

ئىسلام قاپول ئىتتو - قىچاق ئىلئە كىلپ ھوجا بولغان نۇركى تازىلەر
 مانعوللار شەرقى ياۋروپاغا كىلگىچ ئىسلام، ھرىستىيان عالەمئە كورشى
 بولغانلار. بو زامانلار ھرىستىيانلار بىلەن ئىسلام دەۋلەتلەرنى ئاراسىدا
 «شەرى سوعىشلارنى» (ئەھلى سالىب مۇھارە بەلەرنى) دىب مەشھور، زور
 سوعىشلارنىڭ دەۋام قىل تۇرغان ۋاقىتلارنى بولغان. مۇنە نۇركى - تاتارلار
 بو ئىككى عالەمنىڭ بىرىئە قانئىشرا تىپىش، شونىڭ ئۇستىئەدە مەدەنىيەت
 باغىدان بىزنىڭ شەرقى ياۋروپادا ھرىستىيان ھەم ئىسلام مەدەنىيەتنىڭ
 ئىككىسىنىڭ رەقابت ئىتە تۇرغان. ئورنلارنى ئىدى. شونىڭ ئۇچۇن ئالتىن ئوردۇ
 ھۆكۈمەتنىڭ دە رەسمەن بەئىسە ھرىستىيانلىق، بەئىسە ئىسلامىيەت قەبول
 ئىتەرگە تىپىش ئىدى. تاتارلار ئىككى شامان دىنئەدە، مەركىزى بولغان قتايدان
 يراق، تۇر بىر دە دىنئەدە بولغا مۇمكىن توگىل ئىدى. لاكىن بو جىرلەرگە
 بولغان ئىسلام مەدەنىيەتنىڭ تەئسىرى كوپىرەك ئىدى. نۇركى چىنىسئەن بولغان قارا
 دىكىگىزنىڭ تىگى باغىداغى سەلچوق نۇركلەرنى ماۋىراى نەھردە گىن (1) نۇركلەر
 ئىدىن كوپىن ئىسلام دىننى قەبول ئىتكەنلەر. شونىڭ ئۇستىئەدە ئالتىن ئوردۇ
 دەۋلىتى، بانو ئولب بەر كە خان بولغاچ ئوق ئىراننى ئالوچى مانعول خانلارنى
 بىلەن دۇشمان ئىدى. ئەمما، ئول ئىراننى ئالوچى مانعول خانلارنى، مۇسلمانلارغا
 مۇجۇم ئلوچى ياۋروپا ھرىستىيان دەۋلەتلەرنى بىلەن ئىتتىپاقچى شىكىللى دوست
 ئىدىلەر، مۇسلمانلار بىلەن دۇشمان ئىدىلەر. ئۇلار مۇسلمانلارنىڭ باشلىغىن
 بولغان خەلىپەنى تۇشۇر ب، ئاننىڭ پايتەختى بولغان بەغدادنى ئالغانلار ئىدى.
 مىسرداغىن، سور بەدە گىن مۇسلمان دەۋلەتلەرنى بىلەن، ئىراننى، كىچىك ئازىيانىڭ
 كوپ جىرلەرنى ئالوچى مانعوللار سوعىشلار. شولاي بولغاچ بىلگىلنى قچاق
 دەۋلەتنىڭ مەجۇسى ئىران مانعوللارنى بىلە سوعىشرا ئىتتىپاقچى ئۆلگەندە
 مۇسلمانلارنى عىنا نابا ئلاچاق ئىدىلەر. مۇنە، شوشى سىياسى ھەم مەدەنى
 جەھەتتەن بەر كە خان ئوزنىڭ ياقىنلارنى بىلەن رەسمەن ئىسلام دىننى قاپول

ئىتتىكىن، ئۇل ئىدى 1281 نىچىن بىلدا مۇسلمان ئىدى، شۇنىڭ ئاز قاسنىدا مېسىر، سۈرىيە مۇسلمانلارنى بىلەن ئىتتىپاقدا بىسالىغان ئىدى.

دىۋىن ئىدىر كۆك مۇسلىمىيەت قابول ئىتلىسەدە، ئالتىن ئوردادا ئىلىندە ھەزەرلەردەكىن ئۇلوع خانلىقىدىكى كۆك دىنىگە ئىرىك قالىق ئىلغان ئىدى. چىقىرىك ياساسى بويىچا ھەممە دىن ئەمەلىي خۇرمەت قىلىنغا ئىشىش، بىر كىشىگە دىننى خەقارەتلىرىگە بارامىدىر ئىدى. بىر بىر كىشىنىڭ دىننى خەقارەت قىلغان ئۇچۇن ئۇرام جەزاسى بىر ئۇ ئىدى، شۇلاي ئىتىپ ئالتىن ئوردادا ولەندە ئىسلام قابول ئىتىلىگەچە دىن خۇرمەتنى قالىدى. بىر تۈرلۈ دىن غۇلاملىرىدا ئالتىن ئوردادا ئابىغ بولغان چىرىلەردە سالام ئالامىدىر ئىدى. ئەلەسە ئىدى دىنىڭ عىبادەت خانەسەن تازىر شەھەرلەردە سالارغا بارىدىر ئىدى. خانىتا روسىيەنىڭ پىراسلاۋىيە كەلىسەسەننى ئىك نەئىسىرلۈ روخانىيىن ساراي شەھەرندە كىن بېيىسكوب خىسابلاندار ئىدى.

ئىسلام دىننى بەركە، خان زامانىسىدا قابول ئىتىلىگەن بولسا، ئەھمەت جەيىلىپ چىتمەگەن ئىدى. ئىسلام دىننى ئىك فوۋەتلىن رەۋىشە ئۆزبەك خان زامانىسىدا جەيلىدى (42-1313). ئانىڭ زامانىسىدا ئىسلام يۇرتلارنىدىن غۇلاملار بىك كىلىپ يۇرتلەر. مەشايخ فەقىھلەر، باشقا غۇلاملار كۆبىگەن ئىدى. خانلار تىرىسەندە بەھەمبەر نەسلىدىن بولغان سەيدلەر بولا، ئالتىن ئوردادا دەۋلەتتە مەجىلەر سالغان، مەدرىسەلەردە زۇھور ئىتىپ ئۇلاردا ئۇفۇجى شاكردلەر خۇكومەت قىلىشدا بىك قەدر، خۇرمەتتە ئىدى. خانلار، ھەتتا خانلارنىڭ خەتنى - قىلامى مەشايخ، غۇلام، شاكرد (تالىبلار) بىلەن سۆزلىشىگە بارانلار ئىدى. شۇلاي ئىتىپ باشقا ئىسلام يۇرتلارنىدىكى كۆك مەكتەپ، مەدرىسەلەر ئۇچغان، بەركە خان زامانىسىدا ئۇق ئالتىن ئوردادا ھالىلەر، ئۇستازلار چاقىرلا باتلاغان، ئاندا زور ھالىلەردە بار ئىدى.

ئىسلامنىڭ مەشھۇر ھالىلەرنىدىن قۇتتىدىن ئەلرازى، شەيخ مەھمۇتتىن نەفىتىزى، سەيد جەلالتىدىن، خافىزىدىن بەزىزى كۆك ھالىلەر ئۆزبەك، جانى بەك زامانىسىدا سارايدا نور ھانىلار، ئالان ئاراقسىدا ئالتىن ئوردانىڭ پايىتەختىر ھىلم، مەعارىف مەركىزى بولۇپ كىتىگەن ئىدى. خۇكومەت ئۇلارنى خۇرمەت ئىتەدىر ئىدى.

3. سەيدىقلار.

سەيدىقلار - مائىقول، تۈرك خانى قىلغىن يۇرنەن زامانىلاردان بىرلى ئۆك

تەسلى ئىختىيارى بىلەن ئېكىن سىنغقا بولۇنىپ كېلە: يوعارى، تويەن سىنغلارە
 بىر ئىچىن «ئاق سۈيەكلەر»، ئېكىنچىسى «قارا سۈيەكلەر» دېيىپ بۇرىلارە
 ئاق سۈيەكلەر خەنن ساقلى تۇرغان گوار دېيە (خان ئالەن) غەسكەرلەرى
 بۇلارنى «ئوغلان» دېيىپ ئۇزىلار. ئۇلاردان سۇڭ ئالتىن ئوردى ئېلىنىڭ
 تۇرلى قىسىملەرن ئىدارە ئىتوچى نەسلىنى كىشىلەر بولۇپ، بۇلارنى «ئۇلى
 بېگى» دېيىپ ئاتىلار ئىدى. «بېگ» گە دېگەن كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنى پادىشاھلارە
 خانلار نەسلىدەن كېلە تۇرغان كىشىلەر بولغان. ئالتىن ئوردىغا بويسىنغان
 خاقانلار نىڭ پادىشاھلارنى، خۇكىمدارلارنى بولۇپ، ئۇلارنى «ئىل بېگى» دېيىپ
 ئىدى. تاغىن «تۇرخان» دېگەن بىر ئاق سۈيەك تۇقۇمى بولۇپ، ئۇلارنى
 ئالماقۇتلار ئىدى. باشقا ئاق سۈيەكلەردە ئىلپاوت بولسا، ئۇلاردا تۇرخانلار
 شۇلارنىڭ واعراقلارنى ئىدى. باشقا ئاق سۈيەكلەر، غۇمۇمىن ئاق سۈيەك
 ئرۇغلارنى قارا سۈيەكلەر بىلەن ئاتىشىلار، قىز ئالپ قىز بېرىشىلەر، ھەرى
 ئاق سۈيەك ئرۇغنىڭ ئوزۇن مەخسوس بىر تامغاسى بولادى ئىدى.

ئاق سۈيەكلەر قارا سۈيەكلەرگە ئاراعاندا خۇكىمەت قارىشىدا قەدرلەرگە
 بولغان. ئۇلار ئالوغ - سالم تولىمىلەر، قازىغا بەمشەك ئوچىن ئات بېرىمىلەر،
 ئېكىمەك بېرىمىلەر. بەغزىنىڭ قول ئاستىدا ئوزلەر ئىزەت ئىتوچى
 كرىستىيانلار بولا. ئۇلارنىڭ جىرلەرى بولۇپ، بو جىرلەرنىڭ بەغزىنى
 شول قەدەر زور ئىدىكى، بىلن ئېكىمەك يۈزىڭ دىنار داغود كېتىرگەن
 شول جىرلەرنىڭ ئەمەلىسىدەن مۇرەككەپ بېكىلەرنىڭ ئوزلەر ئىزەت مەخسوس
 غەسكەرلەرى بولادى ئىدى.

ئالتىن ئوردى دەولەتتە ئېك تويەنگىن سىنغ قۇللار. ئىسىرلەر
 خۇكىمەتكە سالم تولىمەگەن كىشىلەر قۇلغا ئېلىندۇرۇلار، شولاي ئوق
 بېرەپەگەن تولىمەگەن كىشىدە، ئۇلار قىلى كىشى ئارافىندان قۇل ئېتىپ ساتىلا.
 قۇللاردان قۇل ئاق سۈيەكلەر، تۇرخانلارنىڭ جىرلەرنىدە تۇرىپ ئور-
 ئافىدان ئېگەن چەچى «ئور ئاقچى» دېگەن سىنغ بار ئىدى. ئۇلار بىلەن
 بىرگە كرىستىيانلار بولۇپ، بۇلارنى «سابانچى» دېيىپ ئىدى. ئالتىن ئوردى
 دەولەتتە «ئازاد» ئاتالا تۇرغان قۇلدىن ئازاد ئېتىلگەن كىشىلەر بار، «بازىكان»
 ئاتالا تۇرغان سەودەگەرلەر، «خىزمەت ئىغاسى» ئاتالا تۇرغان ھۇنەرچى
 سىنغ باشقا قۇل بار ئىدى. ئالتىن ئوردى دەولەتتە ھەر كىم ئىلمە ئىدى
 كەس بىلەن شۇغىللەنە ئۇلا، ئېلىگە زور خىزمەتلەر ئېتىسە، ئول كىشى
 «تۇرخان» دا بولا ئۇلار ئىدى.

شوشى كۈنلەردە گەنە ئالتىن ئوردا ئورنىداغىن فازىدا ئۆزىنەلەر ئالتىن ئوردا شەھەرلەرنىدە گەنە ئالتىن ئوردا ئورنىداغىن ئورنلاردا ئاھىي پېردى. 36 كۋادرات چاقىم، ئورون ئالب ئورنغان ئېسىكىن ساراي شەھەر ئىكەن شىمالىدە 3 دورىكىل چاقىم ئورنىدا فۇقاردە شەھەردە كەنە چولپەك - كېرىيچ ۋە مەھەبىن نەرسەلەر ئىشلى تۇرغان كارخانەلەرنىڭ ئىشچىلار ئورنى. ۋە سېنىڭ يۇرتلار ئى مەھەبىدە بەلچىقدان ئىشلەنگەن. مۇندا ئىشلەن شەھەرلەر ۋە سېنىڭ فەنېر تۇرغانلىغىن كورسەنلەر.

4. دەولەت تۈزۈلۈشى.

خان ئاندى ھاكىمىيەتتە. ئۇلۇغ خانلىقنىڭ قوۋەتلى زاماناسىدا (ئوكتەبى، كۆپك، مەنگى خانلار ئۇلۇغ خان، بولپ تۇرغان زاماندا) ئالتىن ئوردادا خان، بەر كە خان باش، بولپ تۇرغان چاندا بۇلارنىڭ ھاكىمىيەت مەركەزگە تايىم بولغان. ئالتىن ئوردا دەولەتنى ئوزۇن ئىچكى ئىشلەرنە مۇختلر بولسادا، سوغىش ئىبلان قلو، سۇلج ياساۋ، ئالتىن جىرلەرنىڭ ئەھالىسىدىن ئالتىن تۇرغان خىراج (دان) سىلار نەھەبىن ئىتو ئىشلەرنە مەركەزگە قايىم بولغان؛ قارا قۇردان ئەمىرسىز، مۇندى زور ئىشلەر ئىشلەنمىش ئىدى.

لاكىن قىچاق ئىلىنىڭ مانەۋلىيەدە بولغان مەركەزگە باغلانۇۋى ئاتىر ئالب نەھەبىلەنە باشلاب، مەنگى خاندان، سۇڭ بۇتتەلى بىدىن. شول چاندا ئالب ئالتىن ئوردا خانلار ئى ئوزلەرن بىك، زور لەۋ بىلەن ئاتىلار: «خان ئى قەلئەزەم» «ئەسسۇلتنل عادىل» دىلەر، روسلاردا ئالارنى «Царь» دىيەپ چۇرىلەر، روم قەيسرى بىلەن بىر ئىگىز زورلىقدا ئىتەب تازىلار ئىدى.

«بو سار» لەقەبىن ئالتىن ئوردا خان ئوزىدەك قەيسەر كچك ئاتىر ونىك ھاكىم ئۇلۇغ قزۇن ئۇيلىنىگەچ، رەسمى رەۋشە تاشى باشلاغان بولغا كېرەك ۋە ۋاقىتە روسىيە تارىخىدا ئىۋان 3 نچىن سوفا پالىالوۋغا ئۇيلىنىگەچ بولغان كورەبىز. شۇنىڭ ئۈچۈن دە بىز ئوز بەك زاماناسىدا سوغىلغان نەكەلەردە پالىالوۋ سۇڭلەسنىڭ غەلەمەتنى بولغان ئىككى باشلى بۇركت باسلىغان كورەبىز. خان، بولر ئۇچن قىچاندا ئوزۇن مەھسوس قۇرلتاي، جىيىلپ، شۇندا سايلانغا مەھم ئالتىن ئوردادا خان، بولر ئۇچن، ئەلەبەتتە، چكەزنىڭ جوى قىيىملى، ئولۇق نەسلىدەن كېلەرگە ئېيىش ئىدى. ئالتىن ئوردا بىك شەۋكەتلى زاماناسىدا خانلار مۇستەبىد ئىدىلەر. قىچاق خانلارنىڭ ھاكىمىيەتنى «خاننىڭ ئاننىڭ ئۇياعى قاي جېرگە باسسا، شول جېر خانلىق بولا» دىگەن نۇرەك

مەنئالى بىلەن تەغرىنى ئالغان ئىدى. سۇڭدىن خانلارنىڭ ھاكىمىيەتتىن چۈچى نەسلىدىن كېلە تۇرغان خانزادە، مىرزىلار ئارقىدىن چىكىلدىگەن بولغان.

سوغىش، سۇلج مەسئۇللىرى، ئالغان جىرلەرگە تۈرەلەر، قىزىلار ۋېرگىن، خىراج، سەلم نەھەين قورۇشلىرى، ئالتىن ئوردا مەركىزىدىن ئايرىلغان خان قوللىدا بولغان. شولاي ئوق ئېسىلا مابول ئېتىلگەچ خۇتبە، ساراي خانى ئېسىنە ئوقلىغان.

خانزادە، مىرزىلارنىڭ خۇقۇقلارنى بېك كېك بولغان، تۈرۈن جىرلەرگە قويۇلغان تۈرەن نۆرە، ئېلىچىلەر ھەممەسىدە خان نەسلىدىن كېلە تۇرغان كىشىلەردەن ھېبارەت بولدى ئىدى. خانلارنىڭ خانلارنىڭدا خۇقۇقلارنى بېك، زور، بولۇپ، ئۇلار دەۋلەت ئىشلىرى قاتنىشلار، خانلارغا بېك، زور نەئىسبى ئېتىلەر، شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇندا كېلىپ يۈرگەن مۇسلمان سەبىياخلىرى، بو جىرنىڭ خانلار جىرى بولغانلىقى سۈبىلەر ئىدى.

قانۇن، يارلىقلار — ئالتىن ئوردا دەۋلىتىدە تۈب زاكۇنلار، باشقا ئۇلىلاردىكى كوك چىقىرىش ياسىنى ئىدى. سۇڭدىن ئېسىلا دىننى قېلىق ئېتىلگەچ، مۇسلمان شەرىئەتتە كەرە باشلادى. ھەر بىر خاننىڭ ياڭا چىقارغان زاكۇنلارنى، قەرىنلارنى، بولۇپ، ئۇلارنى «يارلىق» ئاتىدىلار. يارلىقلار باشداراق مانعول ئىدى يۈرنىلگەن بولسا، سۇڭدىن قېلىق ئىلىدە تۈركلەر كۈبلىكەن، خانلار، مانعولىيەدەن كېلىگەن مانعوللار تۈركلەشكەنلىكتەن يارلىقلار، باشقا ئىش كەمەزلىرى ئۇيغۇر چاراق تۈرك ئىلىدە يۈرنىلە باشلاغانلار ئىدى. يارلىقلار، باشقا ئىش كەمەزلىرى ئالتىن ئوردا خانلىقىدا ئىلىن 14 ھەمىدە ئۇيغۇر ھەرقەرى بىلەن يازىلىپ كېلىدىلەر.

«يارلىق» مانعولىغا «چارلىق» دېگەن سۆزدەن ئالغان. ھەم، قەرىمان مەنئالىدا، مۇندا بىر مىسال ئۈچۈن 1397 نىچى يىلىدا ھۆكۈمەت مۇرە باشلاغان تېمىر قىلغۇچ ئالتىن خاننىڭ بىر يارلىقىنىڭ باشى، ئاخىرى كۆچمەن: «تېمىر قىلغۇچ سۆزۈم ئۇنىڭ قول، سول قولىنىڭ ئوغلانلىرىغا توغان ئوكو باشلىق مېنىڭ يۈز ئون بىكلارىگە ئېچىكى كىندىلارغا دېۋان بېتىكىلەرى كەنمىچى نىرتىنەنچىلەرى ھا يۇرتلار ئېتىلەنچى بولۇر. ئېچىلارغا بۆكلۈل تونقاوللارغا پامچى شىسۈنچىلەر ئوشچى بىر سچىلارغا كېچى كۆبۈرۈكچىلەرگە

بازاردا تۇرغانلارغا، بو يارايىنى ئونا تۇرغان مەھىنىڭ ئوباكا ئانلارغا بۇرغىنى كېكەن ساين خان جاعى دىن بىرى بىرا يارايىع راست تۇر خانلىق بو سوننىغا يۇرۇب ئاناسىنى عاچى بىرام حوقانى بىزنىڭ خان ئاعالارى مز سوپور عاب ترخان قىلغان خۇركاسىن ئاڭلاتا ئوندىن راس ئوندىن يوب كورب مەھىد بىزنىڭ سوپورغان بولۇپ خان بولۇپ تورسون...

ئالدىن نىشانلىق ئالدىنمغا ئالدىق بىرلىق بىرلىدى تارىخ سىگىز يۇزدە بىرسى بلىنى شىعبان ئايىنىڭ ئالدىنچى كۈنىدە ئوزو سووبىنىڭ كۈنارىدا موچوراندا ئوروردا بىيىلدى» ھەر بىر يارايىغا ئال، ۋە ئىگەر يايىسە ئالدىن قارا بىلەن خاننىڭ ئىسمى يازغان. شوندا ئوق خاننىڭ تامغاسى (ئاننىڭ گىربى) تۇشۇرلگەن بولاد ئىدى.

ھاننىڭ «تۆرەش رەھىش» خانلار، سىراي شەھىرى يانداغى «گەلىستان» ھېگەن چىردەگى، زور سىرايلاردا تۇرالار. خانلار كۈبىرەك قىشلىغىنا شوندا ئوتكەرلەر، چەي كۈنلەر ئىسكىن ھاد تەرەنچە كوچىبۇرلەر، ئوزلارنىڭ كىيىز ئۆيلەر ئىدە ھۇم كىچىرلەر، ئالارنىڭ كىيىز ئۆيلەرنى بىك ماتورلاب ئالدىن بىلەن بىزەلگەن بولا، شول ئۇ ئىچىدە نەھت قىلغان، نەھتدە ئالدىن، ئالدىن ئاشلار بىلەن بىزەلگەن بولۇپ، ئاننىڭ ئايىغى كۈمىشەن بولاد ئىدى.

بەيرەم كۈنلەردە تاننىلىق رەھىشە چىندەن كىلگەن ئىلچىلەرنى قىبول ئىتكەن ۋاقىتدا خان ئوزى، شول نەھت ئۈستىدە ئوتۇرا، ئۇلۇ خاننى، باشقا ئانلارنى ئاننىڭ نىرەسىگە ئوتۇرالار، نەھتنىڭ ئايانلارنى يانداغى ئازادەلەر تۇرالار. ئەگەر دە خاننىڭ قىلارنى بولسا، خان ئالدىدا ئوتۇرالار ئىدى. خاننىڭ بىر بىچە خاننى بولۇپ، شولار ئىچىدە بىرسى، ئۇلۇ خان ئانلار ئىدى. بو ئۇلۇ خانلارنىڭ كىمبەتەلەرنى بىك زور بولۇپ، ئالار ئورلارنىڭ ۋەھىيەتنى بىلەن تۇرلۇ يارايىلار نەھت ئىتە ئالالار. بىر خاننىڭ خاننى يارايىع چىراب روس روھانىلارنى سالم تولىدەن قۇتلىغان ئىدى.

خانلار خانلارنى تانلارداغى ئامىلار، روم قەيسەرنىڭ قىلارنى ئالچىن، روس كەزىلەرنىڭ قىلارنى نىكاھلانچى خانلار بار ئىدى. خاننىڭ خانلارنى ئايۇم سارايلاردا، كوچىبۇرگەندە ئايۇم چانلاردا تۇرالار! ئالارنىڭ ئوزلەرنى مەھسوس موللارنى، مەسجىدلەرنى بولا، ئوزلەرنى مەھسوس ئايۇم سانچى ھەسكەرلەرنى بولاد، ئول زاماندا تانلار خانلارنى قاچىلار، غۇلما، شاكردلەر بىلەن مەھ چىندەن كىلگەن ئىلچىلەر بىلەن ئونرداش بولۇپ بىك يارانلار ئىدى.

غۇمومەن ئالتىن ئوردا خانلارنى سوڭما ناپا ئېسىكى چىكىز زامانداغى
 سىلاھ، بۇر مېشىن، ئۇنئىب، راحەت ۋە كەيىفكە بىرلىگەنلەر. ئىش ئىشلەرگە
 كۆپ پارانىيلار؛ كۆپىنچە ئېچىكى بىلەن ۋە خانلارنى ئاراستىدا غۇمۇرلەرنى
 ئوردۇلار بولغان. مەسەلەن ئۆزبەك خانىك ئېسىرك كېلىش جۇمعا نامازىغا
 كېلىپ باسقۇچ ئۇر ئالماغان مەلۇم. غۇمومەن ئالار ئىخلاق يامىغاندا بىكە
 تومىن ۋە بىك چىزىق بولغانلار. ئالارنىڭ ئايىسىنى ئاسان، ئايىسىنى ئازاسىنى
 ئوردۇر تەسكە مىنگەن ۋە ئالارنىدا ئور ئولەلەرنى بىلەن ئولۇچىلەرنى
 بىك ئور بولۇپ، قەرداش ئورۇغلارنى ئارامىغان ئونىرلىگەنلەر.

ئىدىدارە — ئالتىن ئوردا خانىنى ھۆكۈمەت سۈرگەن بۇتۇن پادىشاھلىق
 رەسمى بارلارداغەرب سەيياھلارنى مەسەلەرنىدە «ئاردۇي مۇغەزەم» دېيىپ
 ئاتىلاپ ئىدى. ئالتىن ئوردا ئېلىنى بىر نېچچە كېسەككە پەتەسە ئۆلشكە بولىشىپ
 «مۇزىن»، «ئۇلس»، دېپ ئاتىلار ئىدى. مەسەلەن ئالتىن ئورداغا ئايىسى
 بولغان روسىيە ئوزى بىر نېچچە ئۇلسقا بولىگەن، باشقىدە مۇشۇ
 ئىشلەرنى تاغىن ئايىرىم ئۇلسلار، بولۇپ، كانىكار، قارا دېڭىز بويلىرىدا يەنە
 ئايىرىم ئۇلسلار، بولۇپ، بو ئۇلسلار شۇنداق ئىدىدارەنىڭ باشىدا، ئۆرۈچى
 خورلەرنىڭ ئىسەلەرنى بىلەن ئاتىلىپ يۈرتلەر ئىدى.

ئاتارلارغا بويىستىغان ئاتاردان باشقا خانلىق ئۇرۇنغۇ
 ئۇلس باشىدا، ئۆرۈچى كىشىلەرنى باسقۇچ دېلەر ئىدى روسىيەنىڭ
 ھەر بىر مۇھىمىرەك شەھەرنىدە ئايىرىم بىر باسقۇچ ئۇرۇدۇر ئىدى
 ۋە ۱۲-۱۳ ئەسىرلاردا ئوزى روسىيەنىڭ
 مەركەزى، پايىتەختى بولغانغا، ئاندا «ۋېلىكى كىئز» ئۇرۇغانغا
 كۆرە، مۇنداقى باسقۇچنى «ئۇلۇغ باسقۇچ» دېپ بىلىپلەر. ھەر
 ئۇلسنىڭ باسقۇچى ئۇرۇنغۇ جېرىنى «بۇرت» دېپ ئاتىلار
 ھەر بىر باسقۇچ ئۆزىگە تېشىلغان جېرىنى خانغا، بويىستۇرۇپ
 تۇنا، ئاننىڭ ئەمەلدارى، بارلىق جېرىنى جېرىگە باسقۇچ ياننىغا
 بىر قېرىندەشلىك دە ئۇرۇنغان. باسقۇچنىڭ قول ئاستىدا بىر نېچچە تورمىن
 بولۇپ، بو تورلەر بىر مەلۇم ئورۇندا، ئۆرۈپ ئىشلىلەر، شۇل
 جېرىنى «بوان» دېلەر ئىدى. ھەر بىر ئۇلس بىر نېچچە كېسەككە
 بولىگەن بولۇپ، ھەر بىر بىك باشىدا ئايىرىم مەمۇر ئۇرۇدۇ
 باسقۇچلار بويىستىغان جېرىنىڭ خاننىڭ سانى يازىپ چىقار
 ھەلقدان سالم. غۇش (مالنىڭ 1/10) ئالار ئىدى.

ئۆپ ئازى خانلىق ئۇرۇغان شەھەر، ئۇلسلارنىڭ

باشلاردا باسقاق ئورنىغا «باروغا» تۇرادى. ئۇنىڭدا ئىشنى باشقا ئىشقا
كوك ئىدى. ئۇلۇس، شەھەر، ئاۋل وارۇلارنى بولاد ئىدى.
بۇنى ئېلىنى ئىدارە قىلىپ، تۇرۇر ئۇچۇن خانىڭ ياندا بىر مۇئەسسەسە بىر
ئىدى. بۇ ئىككى زور جۇكۇمەت مۇئەسسەسە، دەۋلەت شوراسى (- Государ
ственный совет) ئىدى. جۇكۇم، ئىدارە ئىشلەرنى دائىر زور ئىشلەر،
قۇرۇلۇش ئۇلۇسلارنىڭ دېرىنلاردا خەل ئېتىلە ئالە خان مەسئۇل بىر مۇندا كېلەر
ئىدى. دەۋلەتنىڭ زور تۈرلەرنى، بۇ شورانىڭ ئەزالارنى ئىدى. ئۇش بۇ
ھەر كەزى مۇئەسسەسەدە قارالغاندىن، سۇڭ خانغا بىلەنرە، ئۇنىڭ تەسدىقلىنىدىن
ھەسۇڭ شول ھەرر ئىجرا قىلىنما مۇنداقى يازو ئىشلەرنى باشقارۇر ئۇچۇن
«دېۋان بىكچى» (1) لىرى بولۇپ، ئالار خانغا مۇراجەئەت قىلىپ يازغان
ھەزىز، شىكايەتلەرنى يازۇپ ئالار، خانغا داڭلادار ياسارغا، تېپىشلىق
كەمەزلىرىنى خەزىلەر ئىدى.

ئۇلۇسلاردا تېزگە ئىشلەندىرىپ تېپىشلىق ئاشۇنچ ئىشلەر ئۇچۇن، شول
ئورۇنلارغا ماحسوس «ئېلىچىلەر» كۈندىرىلەر ئىدى.

دېرىلار، پوچتا - ئىچاق ئېلىنىڭ، ئورنى تۈرلى تۈرلى بولۇپ، ئاندا
مۇرمانلىق چىرىلەر، ساھارلار، سازلاق چىرىلەر بار ئىدى. بۇ زور چىرىنى،
قۇرۇلۇش ناپىيەتلىق ئۆلكەلەرنى ئىدارە قىلىپ ئۇچۇن ئاندا بولۇپ كېرەك
چولا، بولۇپ بولماغاندا «ئېلىچىلەر» كۈندۈرۈ، كېرەك ئورۇنلارغا خەسكىر چىرىنى،
تۈرلى ئۇلۇسلاردان ھەبەر ئالو مۇمكىن بولمايچاق. شۇنىڭ ئۇچۇن دە ئالتىن
ئوردا جۇكۇمەتنى يوللار ياحو ئۇچۇن بېك تىرىشەر ئىدى. زور پىلغار
مىللىدا، كىشى ئۆتكۈر ئۇچۇن كۈبەلەر، ماحسوس كىشىلەر قويغان بولاد
ئىدى. بەجىزى چىرىلەردە بار بولغاندا ئۇيلەر سالىپ قويۇپ، شۇندە
تۈرلەر، پىلغا ئارقىلىق چىعاروچىلار تۇرالار ئىدى. قايسى ئورۇنلاردا
پىلغار ئارقىلىق كۈبەلەردە سالغان بولاد ئىدى، بۇ ھەزەندە كى
كىشىلەرنى «كەمەن»، «كۈبەچى» دېپ ئاتىلار ئىدى.

جۇكۇمەت تۈرلەرنى ئۆتكۈر ئۇچۇن، بۇرتۇر ئۇچۇن خالىق ئات بېرىگە
تېپىش، ئۇلارنى قوندىرۇرغا، ئاشان بىچۇرگە تېپىش ئىدى، مۇننى «خەلۋە»
(ئىلاپا) دېگەنلەر. مۇندى تۈرلەرنى «قاناق تۇشۇن» دېلەر، شۇنىڭ ئۇچۇن
ھەزىز بولۇپ ئۇستىلەرنىدە «يام» (2) ئېسىملىق بۇرتۇرلار بولاد ئىدى. بۇ
بۇرتۇرلاردا تۈرلەر ئۇچۇن خەزىلەنگەن پوچتا ئانلارنى خەزىر تۇرالار

(1) تۈرك خەلقىدا «بىكەك» يازماق دېگەن سۆز «پىسار» مەناسىدە.

(2) روسچا پەشەك شول «يام» دېگەن سۆزدەن.

ئىدى. يەرلەر ئۈزۈتۈلۈپ، كېرەكلىك ئورۇنلارغا كۆپلەپ سالىنغان بولغان.
 ھەسكەرىي قۇۋەت - شەرقىي ياۋروپانى ياكى غەربىي ئورۇنلارغا تەسۋىر قىلىش
 پىرىنسىپىغا ئاساسلانغان، زور ھەسكەرىي قۇۋەت ئورۇنلارغا مەجبۇر ئىدى.
 مەسىلەن: روسىيەگە ھۇجۇم ئېلىنغان ئانار ھەسكەرىي يارمىمىلىيون بىلەن بىر
 مىلىيون ئاراسىدا بولغان ئىدى. مەركەزىي ھەر ۋاقتدا، زور ھەسكەرىي
 قۇۋەت، تۈرۈۋى ئۈستۈن ھەر بىر، ئۇلىنىڭ زور ئارقى شەھەرلەرنىڭ
 شاقىق قۇۋەت بولغان، ھەتتا بىر ۋاقتدا كېيىن شەھەرلەرنىڭ ئالدىنقى
 ھەسكەرىي ئورۇن.

ھەر بىر ئۆلكە - ئانار جەمئىيەت بولغان ئېر كىشىنىڭ باشلىغا ئىش
 ھەسكەرىيلىك بولۇپ، ھەر كىم ئۆسۈپ چىقىپ سوغىش ۋاقتىدا سۈنۈش، قىچ،
 ئوق - جەپە ئادا ئاتقا ئانلاپ ئار دوعا بارىپ كېرەك ئىدى. ئالتىن ئوردانىڭ
 باشلىغا ھەسكەرىي ئالىم بولغان.

تاتارلارغا بويىسغان خانلاردا ھەسكەرىي ئالىملار ئىدى. باتشوخان
 زامانىسىدا روس، ماچار، ياس، باشقا خانلاردا نىسبەتەن دورت يۈز ئىلىن
 مە ھەسكەرى بولغان مەنكى، نىمىرلەر (1280 - 1266) زامانىسىدا روسلاردا
 ئانغان ھەسكەرى كەڭكازدا، بەلار ئىلىنىڭ تاتارلار پادىشانى ھەر كەت قىلغان.
 ئۆز بەك خان زامانىسىدا روسلار تاتارلارغا مەھۇم بىر مىقداردا ھەسكەرى
 بېرىلەر. ئالتىن ئوردانىڭ بۇنى ھەسكەرىي، تىنچ ۋاقتىدا، جېيىلىپ، تۈرمى،
 سوغىش بولمىغان ۋاقتلاردا خان - بالالارنى پادىشانى قايتىپ، ئۆزىنىڭ كېيىن
 ئۆيىدە قەيىر ئىچىپ راحەت قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمەتكە ھەسكەرى ئاسىراۋ
 ئۈچۈن ھەزرىگىن شېكىللى ئۆك كۆپ مەسارىف كېرەك بولمىغان.

ھەسكەرىنىڭ ئىچكى تۈزۈلۈشى، شۇ چەك زامانىسىدا، كۆك، بولۇپ بىك
 مەشھۇر قوماندانلار، خان ئۆزى سوغىشقا قاتنىشىپ، بىك مۇھىم
 سوغىشلاردا، سېرەككەن خان بېيىگەرەك ئورۇندا، تۈرۈپ ئاپى بىلەن ھەسكەرىگە
 قوماندان ئېلىنغان.

5 ئىقتىسادىي ھەيات.

دەۋلەتنىڭ كۆڭۈرۈ - ئالتىن ئوردانى دەۋلەتنىڭ كۆڭۈرۈ باشلىغا كىرەك
 ئاچىشىدىن، خاقان ئىلىنى تۇرغان سالملاردا، ئالتىن ئوردانى تايىپ
 بولغان خاقان ئىلىنى تۇرغان خىراجىدىن تۇرغان. غۇمۇدىن سالملار چەك
 خان ياسىغان رەۋشە ئىلغان.

چەك زامانىسىدا كىشى ھەر بىر بېش چەك تېرىشىدىن بىر تېرىش بېرىگە

قىيىش. ئەگەر، مۇننى بىرمەسە كىشى ئوزۇننىڭ ئىبركىن بولغانىب قۇلغا ئېلىنەر ئىدى. بارى ئىك دىن روحانىلارغا، بو سالمىنى تولەمەلەر، ئىسما بەمۇد روحانىلارنى ئىسە ئالتىن ئوردادا، باشقا خالىق بلەن بىر ئىگىز، بولۇپ، سالم تولەرگە ئېيىش بولغان. شولاي ئوق بۇز باش مالى بولغان ھەر بىر كىشى، بىر جەپوانن ھەزىنەگە بېرىرگە ئېيىش ئىدى.

سوغىشلار كىمىب، ھۆكۈمەت تۇرلىن جەرلەرنى ئالغاندا ھەنمەت ئېتىپ، ئالاب ئالغان سال كىمىگەچ ئالتىن ئوردا ھۆكۈمەتنى ئوزۇننىڭ «چېقىشىن، ھەرچىن» (1) ئۇچىن مال، ئانچا ئابو، بولون نەرتىبەكە سالغان باشلىنچا سالملار ئۇچ تۇرلىن، بولۇپ، بىرسى؛ ئانارلارنىڭ ئوزلەرنىدەن، ئېنىچىسى، ئالارغابو بىسنعان خالىقلاردان ئاللىناتۇرغان سالم، ئۇچىنچىسى: سەودەگەرلەرنىڭ ماللارنىدان ئاللىناتۇرغان پۇشلىنە يە ئىسە «تامغا» ساللىن ئىدى. ھۆدۈلدە، سەودا ئورنلارنىدا تورلەر، تۇرۇپ، ھەر بىر مالغا خاننىڭ مېھرىن «تامغا» سىن سالىپ، شول مالدىن بىر مىقدارن، يە ئىسە ئانچا ئالالار ئىدى (2).

ئالتىن ئوردانىڭ نۇب ئوز خالىقنىدان ئاللىناتۇرغان سالملارنىڭ ئىك مۇھىمى «سالىيى» ئاتالا تۇرغان، كىشى باشنىدان ئاللىناتۇرغان سالم، بولۇپ، ئان «فلان سىياق» دېگەن بىر تۇرلىن سالم بولغان. ئامبارلارنى بار كىشىنەن ئابىرۇم سالم ئاللىنپ، ئان «ئامبار مالىن» دېگەنلەر. خالىق بەغزى ۋاقتىدا، بو خالىقلارنى تىسولى ئالىمى؛ مۇننى «بىرورچ» دىلەر ئىدى. شولاي ئوق ئولچەولەردەن دە ئاللىناتۇرغان سالم، بولۇپ، ئان «نۇنقى» دېگەنلەر. كوپرەن چىققان ئۇچىندە ئانچا ئاللىناتۇرغان، مال، ئانچا بلەن بېرىلە تۇرغان سالملاردان باشقا ئالتىن ئوردا دەولەتىدە خالىقنىڭ ھەزىمەتنى بلەن ئوتلەتۇرغان سالملاردا بار ئىدى. ھەر كىشى ھەزىنە مالىن، ھەسكەر يۇرتى ئۇچىن ئات، ئوگىز، دۇبە شىكىللىن ھەپوانن بېرىرگە ئېيىش بولۇپ، مۇننى «ئۇلاق» دىلەر؛ تورلەر بىر جىرگە كىلىپ تۇشسەلەر، ئالارنىن فەبول ئىتىرگە ئېيىش بولۇپ، مۇننى «نۇناق تۇش» دىلەر؛ ئالارنىن نىسبىدۇرغا ئېيىش بولۇپ، مۇننى «شوسون» دىلەر ئىدى. خالىق ھەسكەرگە كىشى بېرىرگە ئېيىش بولۇپ، مۇننى «چرىك، ئوربىن» دىلەر ئىدى. مۇندىن، سۇڭ ئەھالى يوللارنى سافلارغا كىرەك بولۇپ، مۇننى «قارول» دىلەر ئىدى.

سالم جىبىو ئۇچىن ئلك خالىقنىڭ سانىن ياساب ئالالار، كىتىرگەن سالمنى

(1) روسىيا таможная شول سوزدىن قالغان.

(2) مەسارىف ھەم расход دېگەن سوزنى ئالتىن ئوردادا «ھەرچى»، «چېقىش» ھەپچ.

ھاتىڭ ھەزىنەدىن ئىدارە قىلغۇچىغا نايىتىنلار ئېيتتى. باشداراق، بو خان ئالو
ئىشنى غەربىدىن بولغان نورەلەر ئۆتكەرگەنلەر. بىس كىشلەرنى دە «باشقا»
دېيىپ يۈرگەنلەر. سان ئالوچى شول ئوق ۋاقتىدا كىشى دە جىيان، ھەر بىر
ھائىلەنىڭ ئۈچ ئۆيلى بولسا بىرسى ئالغان، شولاي ئوق بەزى قىرلارنى دە
ھەبەرچىلەرنى ئالاب كېتە تۇرغان بولغان. مۇندى پېرىپىسلىر ھەر بىر خان
ئۆلكەن سوڭىدا ياسالاب تۇرغان. مەسەلەن بانسودان، سوڭ سىرتاق ئارغۇنا
خان بولاب، تۇرپ سوڭىگەچ، بەرەكە خان بولغاچ 1257 يىلدا ئىككىنچى سان
ئالو بولغان.

ئالتىن ئوردادا نايىب بولغان ئاتلارلاردان، باشقا، ھالىقلاردان، سۇختار
ئۆلسىلەر ھالىقتان سالم، شوشىن نىرسىلەردەن ئالتىنلار ئېيتتى؛ چىچو
چىرلەردەن، سۇفادان، سو، ئالغىن كۆلەردەن، پەجەنلىكەردەن، ئورمانلاردان،
يۈزم باچالاردان، باچالاردان، نىكرەنلەردەن ئالتىن، بو سالملارنى پەشپە
پاسقانلار جىيىلار. سوڭىدان ھاتلار، بو ھالىقلاردان سالم، جىيىو ئىشنى ئۆزب، تۇرپ
چىت چىرەن كىلىگەن كىشىلەرگە بىرە باشلادىلار. ئىرەنلەر، بەھودىلەر،
ئورنا ئازىيا كىشىلەرنى (ھەررەمىلەر) جىيا باشلاغانلار ئېيتتى. ئالار ھاتقا
ئۆزلەرنى بىرلىگەن، ئۆلس ئۈچ بىر مەدار ئاچا بىرەلەردە. ھالىقتان
ئۆزلىرى تەلگەنچە سالم جىيالار، ھالىقتىن بىك قاتنى قىسالار. شونىڭ ئۈچ
ھەنگى، تىمىر خان، بو ئىشنى بىتىرپ، سالم، جىيىو ئىشنى ئاتلار قورەلەرنى
ھارفىن غا يۈرتە باشلاغان
ئاقچا - ئاتلار ھاتلارنى چىگىز خان زامانىدا ئوق ئالتىن، كۆمش، باقىردان
قىلچا سوغا باشلاغانلار ئېيتتى.

چىگىزنىڭ ئالغان مۇسلمان چىرلەرنى مەھسوس ئاچاسى
كۆمشدەن، باقىردان بولاب، ئۆستىنە غەرب ھەرقى يەن «پادشاھ
عالم»، «مالىك رىقاب الامم»، «خۇدانىدە عالم پادشاھ روى زەمىن»،
«پادشاھ جىيان» كوك لەقەبلىر يازغان بولاد ئېيتتى.
ئالتىن ئوردادا، غۇمەدىن ئاتلار، مانغوللار خوجا بولغان چىرە «دانىك»
ھۆججەتنى «تەنىك» (1) ئاتالغان ئاچالار بولغان. بو ئاچالار دىرەمنىڭ
چىرىنىڭ، بەزى ئورنىلاردا چىرك مەسەل ئورلىغىدا بولغان. ئالتىن ئوردادا
ئاچالارنىڭ ئۆستىنە كۆب ۋاقتىدا خۇكومەت سۇرۇچى ھاتنىڭ «تەمعا»
(نامما) سىچ تۇشىرلىگەن بىلا، غەرب ھەرقى يەن شول زاماننىڭ ھاتنىڭ
ئېسەن، سوغان بىلەن بىلا بولاد ئېيتتى.

(1) شۇنداق روسچا - деньга - دېگەن سۆز چىققان.

بۇرنىنى ئاتلارلاردا، ئالتىن ئوردادا دەپ ئاتىدىغان ئاق نىڭ جېسىمىنى «بەلىش» دەپ ئاتىدىغان بۇرنىلار ئىدى. (بىزنىڭ روبىل، گېرمانىلارنىڭ ماركاسى، فرانسوزلارنىڭ فرانسىي كوك) بەلىشنىڭ ئالتىننى، كۈمۈشنى، بۇلبۇل، ئالتىن بەلىش بېشى ماسقۇل ئورۇنلىنىدا، كۈمۈش بەلىش سېگىز دېرەم كۈمۈش ئورۇنلىنىدا بولۇپ ئىدى. لېكىن، بۇ بەلىشنىڭ بەھاسى زامانى بىلەن ئۆزگەرە، كېيىنكى دەۋردە ئۇششۇ ئىدى. ئالتىن ئوردادا ئاقچا سوغا تۇرغان چېرى ئۇلۇغ بىلەر، سوغا شەھەرلىرىدە، بۇلبۇل، شول ئوق اققاندا ساراى شەھەرلىرىدە ئاقچا سوغىلار ئىدى. ئالتىن ئوردادا ئۆز ئاقچا لارنىڭ باشقا چېت خالىق ئاقچا لاردا يۇرىدە ھەسەلەن: ئىران تومانى ھەم دېنارى، روم ئاقچا لارنى، سوگرا، روس ئاقچاسى، كەمەز، كۈن ئاقچا - قىتايلاردا بىك بۇرنىنى زاماندىن بېرىلى كەمەز ئاقچا يۇرى، ئاتلار قىتايىنى ئالغىچ، ئالاردان كورب ئوغىسى خان كەمەز ئاقچا چىقارتقان. مۇنى «چاۋ» دېيىپ بۇرۇلەر ئىدى. سوڭقى زاماندا، بۇ كەمەز ئاقچا بىك كوربەيىپ كېتىكەن، چىكەز باسغان دەۋەلەندە كىرلىك زاماندا ھەم سوڭقىدىن بىزنىڭ ئالتىن ئوردادا، بۇ كەمەز ئاقچا يۇرى ئىدى. بۇ ئاقچادا «بەلىش» بىلەن جېسىملىنىدۇ. لېكىن ئالتىن بەلىش كە قاراغاندا كەمەز بەلىش شانتاي كېم بۇرىدىر ئىدى.

شولاي ئوق ئالتىن ئوردادا، مانىئوللاردا بولغان، كۈنەن ياسالغان «ئالتان» ئاتالغان ئاقچادا بۇرگەن بۇرغا كېرەك.

سوغدا - ئالتىن ئوردادا دەپ ئاتىغان بۇرنىدىن، ھەزەرلەر زامانىسىدىن بېرىلى مەلۇم بولغان «مېند»، يولى ئاتالغان، ئازىيا بىلەن ياۋروپانى باغلى تۇرغان بول ئۇستىدە يانا، ئېدىل، دۈن بىلەلارنى، كاسپى دېڭىزى، بۇ بولغىنى ياساۋچى ئىدى.

ئازىيادان نوقان شېكىللىن كېلىپ چىققان بېچەكلەر، سوگرا بولغۇسىلار، قاتلار ئارقىسىدا، بۇ بول بىر ئاز ياپىلىپ تۇرۇپ، بۇ بول ئۇستىدە كىچىك شەھەرلەر ئاتالغان، جېمىرلىگەنلەر ئىدى. سوگرا ئالتىن ئوردادا ياڭدان سەۋدەكارلەرنى مەشھۇرلاردىن ساقلاش، ماللارنى تېپىش، سىلك جۇكۈمەت قۇرلىغىچ، سەدا ئۈچۈن شەھەرلەر سالىغانلار، شۇنىڭ ئۈچۈن ياڭدان سەۋدەكارلەر كېلە باشلاغانلار. ساراى، ئازىيادان، بىلەر ھەم باشقا شەھەرلەردە ياڭدان سەۋدە قىلىنى باشلاغان ئىدى. ئالتىن ئوردادا شەھەرلەرنى ياڭدان بۇر كاروانلار كېلىپ تۇقتىلار، ياڭدان بارلار قۇرلغان ئىدى. ئازىيادان كېلىگەن ماللار، بۇ شەھەرلەردەن قورغا تۇشۇرۇلۇپ، ئۇنداقتا قارا دېڭىزگە

تازاق دىگىزى بويلىرىداغىن شەھەرلەردەن ياۋروپا، روم ئىللىرىنى
ئۆز ئىلتىزاتىدا. شولاي ئېنىق ئالتىن ئوردادا ئېلىندە ئىرىمەن، بەھودە، روم، ئىتالىيەلىك
چەنەز (генуэцы) سەۋدەگەرلىرى، تولىپ ياتلار ئىدى.

شول رەشچە ئالتىن ئوردادا خەزەرلەر زامانىسىداغىن سەۋدا ياكارخان،
تاتارلار ياۋروپا بىلەن ئازىيا ئارىسىداغىن سەۋدانىڭ واسىتەچىللىرى، بولپ
كىتىكەنلەر. قىرغاق بارم ئاندا ئىتالىيە سەۋدەگەرلىرى ئۇرلار، ئۇچ ئابدا
بىر مەرتىبە قىرغاق بارم ئانداغىن، ئول زاماندا باي «قىرىم» شەھەرئىنە، ئورنا
ئازىيادان كاروانلار كېلىپ ئۇرلار ئىدى. ئۇ كۆمەت ئۆزىدە كورشى ئىللىرى
بىلەن سەۋدا مۇئامىلەلەرنى ياسى ئۇرغان بولغان. مەسىلەن چانئىيىك خان
زامانىدا چەنەزلىلەر بىلەن ياسالغان ئىتالىيانچا دوغارلار بىزنىڭ زامانغا قەدەر
ساقلاپ قالغانلار.

6. ئالتىن ئوردادا ئىدىقۇيرازى.

شەۋكەتلىك دەۋر — ئالتىن ئوردانىڭ ئىك شەۋكەتلىك دەۋرى ئۇزاققا
بارمىدى. ھەر بىر دەۋلەت ئادەم شېكىللىنىپ، ئاننىڭ بالا چاغى، يىگىت ۋاقتى،
قارتلىق ئەھۋاللىرى بىتە باشلاغان چاغى، نىھايەت ئولپ، تەننى ۋاق كېسەللىرىگە
تارالغان ۋاقتى بولا. ئالتىن ئوردادا شولاي ئوق: ئاننىڭ يەش جىگت چاغى
بانو خان ئاننىڭ خەلقلىرى، سىزىق، بەرگە خان زامانىسىدا بولسا، ئاننىڭ ئولپ
چىتىكەن شەۋكەتلىك دەۋرلىرى، ئىسلام مەدەنىيەتئىنە بىرلىگەن ئۆزبەك خان
(1340 — 1312) زامانىسىدا بولدى. بو زامانلاردا بىر ۋاقت دۇنيانىڭ
ھوجاللىرى خېسابلانغان روم قەيسەللىرى ئالتىن ئوردادا دەۋلەتئىندەن قورقۇپ
ئۇرلار، خانلارغا قىزىق بېرىلەر، ئالار بىلەن قىر دەش بولغا تىرىشالار،
ئالارنىڭ مۇسلمان بولۇشۇغا قارامىلار ئىدى. مېسىر پادىشاھلىرىدا نېچاق
خانلارنى ئېتىقچى بولغا ئىللىرى، بولەكلىرى بېرىلەر، قۇدا بولۇشۇغا بىك
سۈيلىرى ئىدى. روس كەنەزلىرىدە كېلىپ ئالتىن ئوردادا دەۋلەتنى قارشىدا ئول
كوك سەجە فللار، روما پاپالارنى ئالغا ئېلىنلەر ئېتىقچى بېرىلەر، روس
روھانىيللىرىدا خانلاردان سەدەنە ئاشارغا تىرىشالار؛ ئىتالىيانچا چەنەز
ۋەنەنسىيە جۇمھورىيەتلىرىدە ئالتىن ئوردادا بىلەن سەۋدا مۇئامىلەلەرنى ياسىلار،
ئالارنى «ئىمپېراتور» دېيى ئىللىرى ئىدى.

بو چاقىلاردا ئالتىن ئوردادا شەھەرلىرىنىڭ چەچىك ئاتقان زامانلىرى، بولپ
ئالاردا سەۋدەگەرلەر، تولىپ ياتلار، غالىم غۇلما خانلار تېرىسەنە بۇرىلەر،

مۇسلمان مسجدلىرىنى ساراي، بلغار شەھەرلىرىدە مانارلارنى كۆككە كۆتۈرۈپ تۇرالار ئىدى. بوشۇن شەكەت، بوشۇن زورلىق 1359 نىچىن يىللارغا قەدەر بارغان. بو، يىل ئىيسە، ئاناسن ئوتتۇرپ خان، بولۇچن، ئاخرىنى قۇتلن بىردىبىك خاننىڭ ئۆلگەن، يىلى ئىدى. شۇنداق سولڭ زامانلار ئالماشتى. ئالتن ئوردا ئېلىندە قاتلىن (قەردەشلەر سوغىشىن) باشلاندى. شول ۋاقىتدان ئىعتىپالەن، ئالتن ئوردا دەۋلەتنى ئىنقىرازغا (بىتۈگە) يۈز، تۇندى.

ئىقتىسادى سەبەبلەر 15 ەسىرنىڭ ئاخىرىدا بۇتن باورۇپاۋە ئىقتىسادى ئۆزگەرشلەرگە ۋە ئانڭ نەتىجىسىر ئولاراق سەياسى ئۆزگەرشلەرگە سەبەب بولغان بىر ۋاقىتچە ئوعان؛ ئول ئىيسە ياكى يوللارنىڭ ئاچىلۇۋىتىر. ئەۋەل زامانلاردا خالق قىياغا، ئىرانغا ۋە مېنىستانغا قورنى يولدان يۇرىلەر؛ بالىق دېڭىزىدىن كىرپ، ئىدىل يىغاسىنا تۇشلەر؛ داردانىل بە ئىيسە باسقور ئارقىلىق قارا دېڭىزگە كىرپ، قىرىم بە ئىيسە ئازاق شەھىرى ياننىنا تونقىلار؛ ئاندىن، دون يىغاسى بىلەن مېنى ئىدىلگە تۇشلەر؛ ئىدىل بىلەن بارب ئىسكىن «ئىتىل» شەھىرى بە ئىيسە ئانڭ ئورنىنا سالغان «ئەچىرخان» بە ئىيسە «خاجى تارخان» شەھىرىدەن خەزەر دېڭىزىگە تۇشب، كاراب بىلەن ئىران بە ئىيسە ئورتاق يىپا ئارقىلىق شەرقنىڭ مەدەنى ۋە باي ئۆلكەلىرىگە بارب ئالاش - بېرىش ئىتەلەر ئىدى؛ مۇنە 15 ەسىردە بو، يول ئۆزىنىڭ ئىسكىن ئەھمىيەتنى يوعالتتى؛ سەردا گەرلەر كرۇمپ رەباشقا ئىسپانىيول بە ئىيسە، پارتوگالىيەلەر ئاچقان مۇھىت دېڭىزلىرى بىلەن خەند، ئىران، قىياغا يۇرى باشلانلار؛ بىزنىڭ ئىدىل، بو بېرىنچە ۋە ۋەلگىن «يۇل ئۈستى» لىگىن يوعالتتى. شول سەبەبلەن چىقىلەر بىلەن ئالتن بىرىشلىرى بولغان شەھەرلەر، بوشۇ باشلاندى. سەۋداگەر ۋە سەيياھلار ئازابا باشلانلار. بازارلار بوشادى؛ خەرب بىل شەرقە گە مال ئالماشۇدا ئىشىتىراڭ قىلغان قاتلر سەۋداگەر ۋە مال يۇرتوچن ئانار كۆيمەچىن ۋە يامەن (يامىشك) سىن ئىشىسىز قالدۇلار. خەيات ئولدى؛ ئانڭ ئۈستىنە ئىككىنچى بىر ئىقتىسادى بەلا ئالتن ئوردا ئۈستىنە كېلىدى؛ داردانىل قىرىلارن 24 ەسىردە ئوق ەوسمانلىق تۈركلەرى ئاندىلار. سۇگرا 15 ەسىردە ئىستانبول ەوسمانلىلار ئاراندىن ئالغاج، بۇتن بوغازلار تۈركلەر قولىنا كۆچدى. قارا دېڭىز قىرىلاردا، كەفە، ئازاق كېك شەھەرلەردە ئورغان ۋە تاتلار بىلەن سەۋدا قىلغان جەنۋە ۋە ئەدىك (ۋېنىتسىيە) لى ئىتالىيان كالىۋىيەلەرنىڭ سەۋدارى ەوسمانلىلارنىڭ نەگەنە ئۆلەپ قالدى؛ ەوسمانلىلار ئلك كۆپ ئاممەلەن (پوشلىنە) ئالا باشلانلار؛ شۇنىڭ ئۈستىنە بو ئىتالىيانلار بىلەن تۈركلەر

ئاراسىدا بۇ ئوقۇتقۇچى بۇ ئىزاۋىر ۋە سۇغۇشلار كېتىدى: بۇغۇزلار ئارقىلىق ئىتالىيە
 كۆپىنچە بۇ يۇرۇمغا، بولدى؛ شۇنىڭ نەتىجەسىدە سەۋدەگە ۋە چىمت ئىشلەر
 بىلەن مۇناسىۋەتتە، يول، بولۇپ تۇرغان ئىدىل، بۇ يېرى ئىقتىسادى ياقىدا ئەمەل
 تۇردى. ھۆكۈمەت نىڭ ئېيىڭ مۇھىم كىلىرى ئامما مانى بولمىغاندىن، ئۇنىڭ
 خىزمىتىنى بۇرۇش قالدۇ . . . شۇ ئىقتىسادى سەۋەبلەرنىڭ نەتىجەسىن ئۇلارنى
 ھۆكۈمەت ھەسكار قىلىش، بولدى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئېيىدە باش بۇشدا قىلىش
 ۋە ھەتتا ئۇلار باشلاندى؛ ھۆكۈمەت بىك ئىز ئالماشا باشلايدى.

ئىدىۋارەنىڭ ئاچارلۇقى - ئالتىن ئوردانىڭ يىغىلىنىشى ئىقتىسادى بۇلىڭلىكىدىن
 كېلىدىغان ئىدىۋارەنىڭ ئاچارلىقىدا نە ئىسىپ ئىتىدى. باتۇر خاندان، سول ھانلار، زور
 بىر ئېيىڭ خوجالىرى، بولۇپ ئالغانلار؛ ئۇلارنى نېكىشۇرۇپ، تۇرۇپ بىر مەركەز
 ھەنگىن خان ئۆلگەچ بىكىن؛ «خاننىڭ ئات تۇيغى قاياباسسا، شۇل جېر خانداننى»
 تېپىپ ئوبلاپ، ئالار ساراي شەھەرنىڭ «گلىستان» ئاتالغان يېستىسىدە گۈللەر
 ئاراسىدا مەنۇر باغچالاردا، ئۆزلەرنىڭ ھېسابىسىز جارىيە ۋە خاندانلارنى بىلەن
 «خۇزۇر قىلىپ يانلار؛ جەينىڭ خۇزۇر چاغلاردا ئىسە كوچى كېتىپ، كېيىن ئۆيۈدە مەنۇر
 ئېچىپ سېلانۇدان، بوشى ئالەمىلار ئىدى. ئۇلار ئىغرات ئېچىدىگە بېرىلگەنلەر، ھەتتا
 ئالدا ئىتلىگەنچە ئۆزىدىكى خان كوك مەشھورلارنى دە جۇمما كۈنلەردە ناماز ئوقۇي
 ئالماستىق، ئۇ ياقىدا بولۇپ تۇرا ئالماستىق كە غەلۇ بۇلار ئىدى. ئۇلار ئۇش بىلەن
 شۇنداق ئوقۇن سۇيىمىلەر، ئۆزىدىكى خان ئېيىڭ ئىشلىكىنى خاندانلاردان ھېسەپلانسا دا
 شۇنىڭ نەتىجىسىدىن نېكىشۇرگە ھېچ سۇيىمى؛ بىر ۋاقىتدا ئاڭۇر، ھېسە
 ھۆكۈمەتتىن كېلىدىغان خانداننى ئوقۇي باشلاپ، «ئەگەر ئۇندا سەلەمدەن باشقا
 قەرزە يازغان بولسا، ۋەزىرلەر بىلەن سۇيىلەشسۇن» دېيىپ ئىشنى ئاق سۇيەكلەر
 ھەم بېكىلەرگە تاپشۇرغان ئىدى. تۇرا مەنگو خان (82 - 1281) ئىسە ئۇش
 بىلەن شۇغۇللانۇدىن نەفەت ئىتىدىر ئىدى ئىلھاسىل ھۆكۈمەت ئىشلەرنى خاندانلار
 ئۆزلەرنى كۆپ قارامىلار، ھەممە ئىشلەرنى ۋەزىرلەرنى باشقۇرۇپ ئىدى.
 ئۇلارنىڭ بۇنى ئىشلەرنى، شۇل، خۇزۇر قىلو، فەقىرلەر، شەبەرلەر، فەقىھلەر ھەم
 ھېتىدىن كېلىدىغان سەيياھلارنىڭ ئەكىبەتلەرنى تىكللا ئىدى.

ئالتىن ئوردان خاندانلارنىڭ خەرىمەلەرنىدە ئەلەلەنى فەدەر كۆپ تولىن مېلەتتە
 خاندانلار بۇلار ئىدى. مەنە شۇل خاندانلار ئىسە ھۆكۈمەت ئىشلەرنى قانداق
 خاندانلارنى بارلىقلارنىڭ قايىسىدا «خاندانلار ھەم ئەمىرلەرنىڭ فېكىرلەرنى
 شۇل» دېيىپ بارغان بۇلار ئىدى. بۇ خاندانلار مۇستەقىل بولەكلەر ئۇلار،
 بولەكلەگەن كىشىلەرنى باقىلار. مەسلەن روس كىزانەرنى ئۆزلەرنى ئۇلۇم

كەندەك بارلىقىنى ئۇلارغا كېلىدەندە ئېك ئلك خاننىڭ تەئسىرىلىن خانلارنىڭ
 ئۇشۇر ئۈچۈن، ئۇلارغا قىممەتلىن بول كىلەر ئالك كېلەر، شۇنىڭ ئۇ-ئىنىدە خان
 خانلارنى كۆپىنچە تۇرلىق مىللەتلەرنىڭ پادىشاھ تۇرلىق لى نىلقدان، ئوزلارنىڭ
 واتانلارنى قايداسۇنغا دەرەكت ئېتىب، ئلتن ئوردا دەولەتنىڭ زار ئېتىدىرلەر
 ئېدى. خانلارنى ئوتتۇرىدە، يا ئا خان مىنگۇزىدە ھەر ۋاقت شول خانلارنىڭ
 ھەرمىندە كىن خانلار رول ئوينىلار، ئەلەھاسىل ھەر جېردە كىن كوك ئالتىن
 ئوردا دەولەتنىدە ساراي خانلارنى ئىشكە قانۇشلار ئېدى بىر ياندىن ئىسلام
 ھەبباسى ھەلىقىلەرنىڭ باشلارنى شول «ھەرم» جېتىكەن بولسا، ئالتن ئورادىڭ
 بىتۈرۈنىدە قىسمەن شول ئوق سەبەب باردەم ئېتىدى. خانلار ئوزلارنى ئىشكە
 كۆپ قاتشامماچ، بېلىگىلىن، دەولەتدە، ساراي تېرەسىندە بۇرگەن كىشىلەر باش
 بولالار؛ تەلگەنچە خالقنى ئالىلار، ئىلىنى ساتالار، نىپايت خانلارن ئوتتۇرى
 تەشكە ئوزلارنى كېچەرگە تۇرۇشلار ئېدى. نوغاي، ماماي، ئىدىگى كوك
 ساراي خۇزمەنكارلارنىڭ قىتىلەر ئى شول ئېدى.

شولاي ئېتىب، باشدا ئىشلىكىن، قوللارنىدا قىچ كوز ئالارنىدا قۇرلارنىدا
 نەشر ئېتىلگەن، چىگەرنىڭ ياماسىن بولغان ھالەدە ئىدارە ئېتىكەن باتو، سرتاق
 كوك سادە خانلار ئورنىغا باشقا تۇرلىق خانلار كېلىپ چىققانلار؛ بۇلار ئىسە
 سارايدا تەملىن ئاشاب، ئىسرتكىچ ئىچىپ، چاربەلەر، بېبۇلەر، چىلار ئىچىدە
 ئۆسكەن نەرك تاپىدەتلىن كىشىلەر بولۇپ، ئالارنىڭ ئىخلافلارنى دا بۇزلىغان؛
 بىر بىرىن ئوتتۇرىلەر، ئاتاپلاننى، بالا ئاتىنى، برادەرنى ئوتتۇرىنى نەرسە دېيە
 بېلىلەر ئېدى. بىردىبىك خان ئوزنىڭ ئولى ناراڭدىن ئوتتۇرىلىكەن، جان
 بېك (1342) ئىسە ئوزنىڭ برادەرن ئوتتۇرىگەن ئېدى.

ئوز ئارا سوعىشلار ھەم ئاندا نەتىجە سۇ - كۆپ خانن ئاكو
 ئارقاسىدا جوجى بالالارنى شول قەدەر كۆپەيگەنلەر، ئالاردان ئىبىرم بىر ئاكو
 ياساراق ئېدى لاكىن ئالار واتان ۋەھلىق ئۈچۈن ناچار ئىشدىن باشقا بىر نەرسەدە
 ئىشلەيمىز، ئالارنىڭ ھەر قىسىن چىلىن، ئورن ئىلو، يە ئىسە ئوزنىڭ قەردەش،
 خاننى ئوتتۇرى، ئوزنى ياننى پارنىيا، جېيىب، ئالتن ئوردا نەختىنە كېچو ئېدى.
 شۇنىڭ ئارقاسىدا ئىغرات قانن، قانن سوعىشلار باشلاندى. خانلار بىرىن
 ئارتىدىن ئىككىنچىسى مە، نۇشە باشلادىلار. بىرۈك ۋاقتدا ئۈچەر خان نەختىكە
 مەن بىر بىرىن بىلەن يانلاشا باشلادىلار.

ئالتن ئوردادا ئىلىگە باتان خان بولۇپ ئوزدى. شوشىن
 خاللەر نەھمىنەن 250 يىل خۇكۈمەت سوردىلەر: دېمەك ھەر قابىسىن

ھۆمۈمەن ئالغاندا بېشەر بىدان ئارتق تورمادىلار. شۇلارنىڭ بىك كۆپىنى ئوز ئولمىن بلان توكل، بەلكى بىر بىرسىن ئونىشىپ دۇنيادان كېتىدۇلەر.

شولاي ئېتىب، مەركىزى ھۆكۈمەت زەھىپلەندى. ئوقول زەھىپلەنگەن ھابىن نۇرلىن ئۇلارنى ئىدارە قىلىپ، نۇر وچىن بىكلەر، ئېرلەر قوۋەتلەندىلەر؛ ئازىرنىڭ ئوۋەلۈدە ئوز عەسكەرلەرنى بولادر ئېدى. بو ئېرلەر ئېستېلالە ئالپ كېتىدۇلەر. مەركەز ھۆكۈمەت بۇلارنىڭ ئوزلەردىن قورقاپلاشلايدى. ئالار بىر بىرسى بلان سوعىشىپ قىلىشا باشلايدۇلار. ھەر قايسى ئوز ئېستېلالە مۇستەقىل ھۆكۈمەتلەر كوك ئانچا سوعالار، چىت ئېلار بلان مۇناسىبەتدە بولالار ئېدى. بۇلارنىڭ ئېلچىلەر ئىساراي خانىدان رۇخسەتسىز چىت پادىشاھلار بلان سوعىشا، سۇلح ياسى، ئېتىپاق كرو ئۇچىن نۇرلىن ئېللىرگە بۇرب نۇرالار ئېدى.

ئىقتىسادىي يارلىق — بو بىر ئوقتاوسىز سوعىشلار، مەكەزى ھۆكۈمەتنىڭ زەھىپلەنگەن ئارقاسىدا خالىق ھۆكۈمەتنى سانلاماس، ھۆكۈمەتكە سالم تولمەس بولدى.

تېكى ئېستېقلايىت ئالغان بىكلەردە خالىقان ئالغان سالمىنى ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ ئوز مەسارىفلارنى ئونا باشلايدۇلار. شۇنىڭ ئۈستىدە نەن ئوۋەلگىن «تامما» سالمى، بائىسە پولىنىدا ھەزىنەگە كىرمەس بولا باشلايدى. چۈنكى بو تەرتىپسىزلىك ھۆكۈم سۇرگەن، بىر ئوقتاوسىز سوعىش بولپ تۇرغان چىرگە چىت سەۋدەگەرلەر قورقۇپ ماللار كېتىرمەس بولىدۇلار؛ ئىدە مال بىدى. ھەزىنە ئانچا كېمىدى ئېدىل ئۈستىدە سەۋدا كۈچلەرنى بوغالا باشلايدى. ئوۋەلگى «ھېند، يولى» ئنالغان ئېدىل، يلماسى بوينچا بۇرى تۇرغان باوروپا سەۋدەگەرلەرنى بولنى باشقا چىردەن، دېكىگەن ئزلىپ، قلمرىغانى ئېلەنپ بۇرو بولن ئزلى باشلايدۇلار. مەن، شوشى ئېقتىسىدى سەبب ئالغن ئوردانىڭ نۇشورن ئىزلەنگەندەن ئىزلەندى.

كورشۇلەرنىڭ قوۋەتلە نوۋۇ — ئوۋەل ئالغن ئوردادان قورقۇپ، ھىراج (دان) بولپ تۇرغان كورشۇلەردە ھەزىر سانلاماس بولىدۇلار. ئالغن ئوردا ھۆكۈمەتنىڭ ئالارغا قارىدىن نۇتقان، كىشنىڭ نېگىزىدە ھەم مۇختارايىت ئىسلىشە تۇرغان سەياسەتنى، ئوزلەرنى زەھىپلەنپ، بىرلىك بىكەچ ئوزلەرنى زارارغا بولپ تۇشىدى. ئوراننىڭ نىگى باغىداغى سەر خالىقلارنى باشقىردلار ئېستېقلايىت ئالا باشلايدۇلار. ئوۋەلگى بولىگەن روسسىيەنىڭ ئورنىدا

ھەزرەت مەسكەۋ تېرەسئىنە جىيىلەن ۋېلىك كروس مېلىتېن، زۆھۈر ئىپتىدى.
 بۇلارنىڭ مۇستەبىد كىز لەرى ئىك، خانغا تەرىپلىك، ئۆتۈپ ئېيىلىپ، سەجىدە
 قىلغان، بولۇپ، تالارنىڭ تۈرە، ھەرەلەرنى سائىب ئالىب «دان»، جىيو تىشىن ئوز
 قوللارنى تالدىنلار؛ سوگرا خانغا بىردە سالم بېرىمەس بولدىلار. ئالتىن ئوردىغا
 ئولى تۇرغان سالم بىلەن ئوز لەرنىڭ «ئالتا» (بىر مازنىك) لارنى توتۇرا، نازارلارغا
 ھۇجۇم ئېتىر ئۈچۈن، ئول ئاقچاغا ەسكەر، قۇرال ھازىرلى باشلادىلار.
 ئىپادىت بىر نېچە سوعىشدا ناتارلارنى چېكىندىلەر، خاللارنىڭ باشقا قىلارنى ئوز،
 خاننىڭ يارلىغىن ئايرى ئاستىنا سالىپ تاپتى باشلادىلار. ئوز لەرى ھۇجۇم ئېتىپ،
 ساتلىق ناتار خانزاد لەرى بىلەن بىر لەشەپ، ساراي شەھەرنى بىر نېچە مەرتەبە
 ياندۇرۇپ، چەمب كېتىدىلەر. شولاي ئېتىپ 15 ەسرنىڭ ئاخىرىدا 50 خاننىڭ
 تەخەككە مىنگۈزگەن، 250 يىلدىن ئارتىق ھۇمۇر سۇرگەن بىر بۈيۈك ناتار دەۋلەتىنى
 ئېشىلدى. ساراي شەھەرنى - تاش ئۇيۇمى، بايەش ئويۇسى، بولدى.
 ئالتىن ئوردىدا پتەكەچ - ئالتىن ئوردىدا دە لەتن ئورنىغا بىر نېچە ۋاقى
 ھانلىقلار كېلىپ چىقتى چەنۇب شەرقى ياور وپادىنىم ھانلىغىن، ئورالنىڭ ئىزىيا
 يەندەسىبەر ھانلىغىن، ئىدىلىك تويەنگىن ئاغەندە ئاستىر ھان ھانلىغى، ئىدىل،
 چايىق بىلەلەرنى ئااسانداغىن ساعىرالاردا نىرغاي ئوردىسى، كاما، ئىدىل بويىلاردا
 قازان ھانلىغىن ياسالدى.

.VII

قازان، ئاستىر ھان، نىرغاي ئوردىلارنى.

1. قازان ئوردىسى.

قازان ئوردىسىنىڭ كېلىپ چىقىشى - كاما - ئىدىل بىلەنلارنىڭ يۇرتلارنى،
 ئالتىن ئوردىدا دەۋلەتنى ياسالغان، سولك، شول دەۋلەتنىڭ بىر، ئۇلىسىن رەۋشەن
 ئالغان ئىدى. بو ئۆلكىدەگىن، مانغوللار ھۇجۇمىن ۋاقىتىدا بۇرلغان شەھەرلەر
 تۈزەلگەن، بىلغار، سوار شەھەرلەرنى 16 ەسردا 15 ەسرنىڭ ئاخىرىدا ئىتاي
 ئىھەممىيەتلىن مەركەزلەر، بولۇپ تۇرغانلار، ئەلنى ئالتىن ئوردىنىڭ كۆپنەك
 ئاقچا سوغا تۇرغان ئورنىلارنى، شوشىن شەھەرلەر ئىدى. بىلغار ئېلىنىڭ تۈپ
 چېرىلىن ھالقىن، ئىلكىن زامانداغىن كوك ئۆز لەرنىڭ ئرۇع تۇرمۇشلارنى بىلەن
 كۈن كۆرۈپ، مۇختار بېكىلەرنى تارافىدىن ئىدا ە قىلىنلار ئىپتى. لايىن
 بىلغارنىڭ مۇستەقىل دەۋلەت بولغان چاغىنداغىن تۈرك ەبىرەدىن بىش مېھزەت
 بولغان بىلغار ھالقىن ئايرىلاپ باشقا تۈرك - ناتار ھاقىلارنى بىلەن قاتناشمايلايدى.

ئېسىكى بلغار تۈركىنىڭ نىن ئافىرئىلاب، ھىزىرگى قازان ئانارنىڭ تاشنى ياقىن
بىر تىلگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان.

ئالتىن ئوردادا دەۋلەتنى بەرگە ياقىنلاشتۇرغان. خان تەختىدە ئورۇنغا ئولتۇرغان ۋە چىلەر
كۆپەيدى. شولارنىڭ بەغزىسى بىر ئورۇنغا، قايسىسى ئېسىكىچى ئورۇنغا كېلىپ
ئولتۇرۇپ، ئۆزلىرىنى مۇستەقىل خان ئېتىب ئېلان قىلىشقا باشلايدۇ. مۇندى
باشلىقلار ئۆزلىرىنى ئېيىرگەن ھەسكەرلەر بىلەن بىزنىڭ بۇرغىنى بلغار ئۆلكە
سىنىدە كېلىپ يۈرى باشلايدۇ.

قازان خانلىقىدا - ئالتىن ئوردادا ئېلىندە باشباشتاقلق بولۇپ تۇرغان
چاقىدا، بلغار ئۆلكىسىدە ئالتىن ئوردادا مەركىزىدە ئېيىر ۋە چىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ
چىرلىق خانلىرى تاراقىدىغان ئېدارە قىلىنىپ تۇرغان ئېدى. لېكىن 15 ھەسردا
بلغارنىڭ ئېسىكى شەھەرلىرى، بلغار شەھەرلىرى ئۆزى تەھەممىدىن يوقالغان ئېدى.
ئول نېچە مەرتىبە روس، سوزداك كەزلىرى تاراقىدىغان ئاۋگورود
ئېسىكىرىنى تاراقىدىغان ئالانغان؛ ئالتىن ئوردادا باشباشتاقلق
بولۇپ سەبەبلىق ئېدى، چولمان (كاما) بلغارلىرى بويىدا بارغان سەۋدەدە
توقىلانغان، شول سەبەبلەردەن شەھەرلىرى بلغاردا ئۆزىنىڭ ئېسىكى مەركەزلىگەن
يوقالغان ئېدى. ھىزىر بۇ ئېلىنىڭ مەركەزى، ئۆلۈك يول بولغان ئېدى،
كاما بلغارلىرى ئان بىر ئاز چىقىدە، قازان، سوۋى ئانالغان، ئېدىگە قويما تۇرغان
بىر سونىڭ قويىدىغان قازان (ئېسىكى قازان) ئالتىن بىر شەھەردە بولۇپ،
بۇ شەھەر بىر بلغار خانچىسى تاراقىدىغان ئېدارە قىلىنىپ تۇرغان ئېدى.

15 ھەسرنىڭ بىرىنچى يارىتىلغاندا ئالتىن ئوردادا تەختنى تاشلاپ قاچقان
چەكەن خان چىنىدىن كېلە تۇرغان ئۇلۇغ مۇھەممەد خان ئۆزىنىڭ ئېيىدە شەھەرلىرى
ھەسكەرلىرى بىلەن بىزنىڭ بلغار ئېلىنى كېلىپ چىقىدى. بۇ كىشى بلغار ئېلىنى
كېلىگەچ، ئانداغى چىرلىق خاننى تۇشۇرۇپ، ئۆزى قازان شەھەرىدە خان
بولدى. سوۋى ئاۋگورود مۇھەممەد ئۆزىنىڭ مۇھەممەتنىڭ كۆچمەنلىگەن
بىلەن، قازان شەھەرىنى ھىزىرگى قازان ئورنىغا، ئېدىل يانغا كۆچۈردى. ئۇلۇغ
مۇھەممەد خان بۇ ئېلىدە كىن بلغار - تانار، نېن قەۋەلەردەن مۇرەككەپ
ھالدا قازان دەۋلەتنى تۇرۇدى.

2. سەياسىي ئۆزگىرىش.

سۇلالەلەر - قازان دەۋلەتى 15 ھەسرنىڭ بىرىنچى يارىتىلغاندا ئالتىن
1552 نىچى بلغار قەدەر غۇم سۇردى. شوشى يۈز يىلدىن بىر ئاز ئارتق
ھېيئەتدە قازان دەۋلەتنىڭ تەختىدە ئون ئالتىنلاپ خان بولۇپ ئۆتكەن؛ شولارنىڭ

سېغىز ئەينى تۇلوع مۇھەممەد جىنىسئەن (سۇلالىسىئەن) بولۇپ، بىرىنچى سېرى خانلارنى شىبىئىيلار، ئۈچىنچى قىرىم خانلارنى (گەرەيلەر) جىنىسئەن، ئىككىنچى ئالتىن ئوردادا خاننى كېچىك مۇھەممەد جىنىسئەن بولغان قاسىم خانلارنى، قالغانلارنى ئىمىسە نوغاي مۇرزىلارنى ئىدى. بۇلار ھەممەسى دە چىگەز خان ئەسلىدىن كېلە تۇرغان كىشىلەر بولۇپ، بارى شول جىنىسئەن بولغان كىشىلەرگە خان بولا ئالار؛ ئالار بېكىلەرنىڭ بېگى، دىب جىسابلان، باشقا ئارنا قاراغاندا خۇرمەتلى، ئالارغا باش جىسابلاندا ئىدى.

قازان ئىللىدە خالىق - قازان دەۋلەتتە ئەھلى، نۇبى بەلارلار بىلەن ئاتلارلار قاتنىشىدىغان عىبارەت نۇب خالىق ۋە شول ئۆلكەنىڭ ئەھلىسىدىن عىبارەت بولغان چوۋاش، چىرىمىش، ئار، موڭغۇل خانلارنىدىن مۇرەككەب ئىدى. سېنىقلار ئاتلاردا نەق ئالتىن ئوردادا كوك بولۇپ، ئاق سۈيەك، قارا سۈيەكلەر بولغان. ئاق سۈيەكلەرنىڭ باشندا «قاراچىر» دىب ئاتلا تۇرغان بىك يۇرتتىن ئەسلىدىن كېلىگەن بىر سېنىق كېسەگىن بولغان، ئالاردان قالا خاننىڭ خاسىسە ئىلايىن (گواردىيەسى) تەشكىل ئېتە تۇرغان «ئوغلانلار» بولغان؛ بۇلاردان قالا مۇستەبىد ئىدارە ۋاقىتتا رۇسلاردىن كوك دۋەرن، سېنىق بولۇپ، ئىلارنى «بېكىلەر» (رۇسلاردا كەزىلەر) دىب يۇرتلەر؛ بۇلارنىڭ بارىشىدا بولغان بولغان ئىككىنچى خان بالالارنى دېگەن بىر ئارغىنا سېنىق بولغان، بولغان سۈيەكلەر نالوع - سالم تولىمىلەر، ئالارنىڭ قازان ئىللىدە چىرىلەرنى (ئىمىيەتلىرى) بولۇپ، شۇنداق خالىق قارا سۈيەكلەر ئالارغا خىزمەت ئېتەلەر، سالم تولىمىلەر ئىدى؛ ئاق سۈيەكلەرنىڭ بەغزىسى سەۋدە بىلەن شۇغۇللانغان، ئوردىلەر بۇلاردان بولادى ئىدى.

قارا خالىق بۇرتتىن تۇرۇپ ئاتلاردا كوك ھەممەسى دە ھەسكەرى بولۇپ جىسابلان، ئون، يۇز، مىڭگە بولىنىدە ۋە بۇلارنىڭ ئون، يۇز باشاقلارنى بولما ھەم ئالارنى، ئون، يۇز بېكىلەرنى دىب يۇرتلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن مەملە - كەت دە «ئۇلۇق بى» ۋە «سول بى» لەر شېكىللىن ھەسكەرى تۈرلەر ئىسراپتىن ئىدارە قىلىنما ئىدى. بۇلاردان قالا قازان دەۋلەتتە سەۋدەگەرلەر سېنىق بولۇپ، بوسىندا ئاتلاردا، چىتىدىن كېلىگەن كىشىلەر، بار ئىدى. (ئىرمەن قاچىك، باشقالار) قارا سۈيەكلەرگە ئېلىنىڭ بۇرتىن ئاورلىقى تۇشە: ئالار سالم تولىمىلەر، ھەسكەرى بولۇپ خىزمەت ئېتەلەر ئىدى.

دەۋلەت تۇرۇشۇش - قازان دەۋلەتنىڭ تۇرۇشۇش بۇرتتىن بىلەر بىلەن ئالتىن ئوردادا دەۋلەتنىڭ تۇرۇشۇشنىڭ ئىككىنچى قاتنىشىدىغان عىبارەت بولغان

ئىلىنىڭ باشىدا خان تۇرا، ئۇل چىگەز نەسلىدىن ھەم ئاۋلادىدىن بولغان. قازان
ئىلىنى تەبىئەت بولغان باشقا خانلىقلارنىڭ ئوزلەرنىڭ پادىشاھچىلارنى (بىكلىرىنى)
كىتىلەرنى (بولوب، ئالار قازان ھۆكۈمەتىگە ھىراج (دان) بېرىپ تۇرغانلار.

باشىدا قازان خانلىرى ئۇلۇغ مۇھەممەد، ئىسەننىڭ ئوللىرى زامانىسىدا
مۇستەبىد بولغانلار، چۈنكى ئالار خان بولغان بىگىرەك، ھەسكەر باشلىقلارنى
بولغانلار. ئۇل ۋاقىتدا ئالارنىڭ قولىدا ئالتىن ئوردان ئالب كىلىگەن باتىر
ھەسكەرلەر، شول ھەسكەرلەرنى ئالار قوماندانلىقىدا، كورسۇلەرنى قورقۇتىپ
تۇرالار؛ سۇڭرا مەمەلەكتىن ئىدارە ئىتوزنىڭ باشىدا خانلارنى بىكلىرى، مىرزىلار،
قاراچىلار ۋە مىسلىيان غۇلاملىرى چاقىرىپ كىتىلەر. تۇشۇر باشلادىلار. مۇستەبىد
خانلارنىڭ ھاكىمىيەتلىرى، بو ئۇنى سۈيەكلەرنىڭ ھاكىمىيەتلىرى بىلەن چېكىلەنەن.
خانلار ئالار قولىدا ئويىنچى قىنا بولوب قالدىلار.

پارتىيەلەر - بو ئۇنى سۈيەكلەر ئىغرات كوب، بولوب، ئالارنىڭ سانلىرى
مىگە جىتەن ئىدى. ئالار ئاراسىدا تۇرۇپ نەسلىدىن بولغانلارنى بولغان.
ئالار تۇرۇپ نەسلىلەرگە بولنگەن بولوب، بىر - بىرى بىلەن نىزاعدا تۇرۇلار.
بو مىرزىلار، بىكلىرى، قاراچىلار ئىچىدە ئالتىن ئوردان ئۇلۇغ مۇھەممەد
بىلەن كىلىگەن بىكلىرنىڭ نەسلىرى شىبىنى (سېردەن) لاردان، نوغايلىرىدىن، قىرغاق
خانلىرى (گەرەيلەر) نەسلىنى خان بولغان چاقىدا ئالار بىلەن قىرغاق كىلىگەن
بىكلىرى، مىرزىلار بار ئىدى. شوڭرا كورە ئالار تۇرۇپ پارتىيەلەرگە بولۇشۇر،
ئەمما شول ئوقى پارتىيەلەر ئىچىدە چىن چىندان قازان ئىستىقبالىيەتنى، ئاننىڭ
مەنئەئەتنى ساقلاۋ ياقىللىرىغا بولماغان. قىرغاق، شىبىنى، ئەچىرەن،
ھەتتا ھەسكەر ياقىللىرى بار ئىدى. تۇرۇپ ۋاقىتلاردا بۇلارنىڭ تۇرۇلۇشى
ئۆستىكە چىقىپ تۇرالار، قازاننىڭ بىر ھەسكەردەن ئارتۇق نازىرىنى شول
پارتىيەلەرنىڭ نىزاعى بىلەن ئۆتكەن. ئىك نوغاي، سوڭرا ھەسكەر، سوڭرا
شىبىنى، سوڭرا قىرغاق، سوڭرا يەنە ھەسكەر پارتىيەسى چېكىلگەن. بارى تىك
1552 نىچى يىلدا روس ھەسكەرى قازاننى قاپ ئالغاق قىنا قاتارلار ئويىنغانلار.
بو پارتىيەلەرنىڭ نىزاعىنى كوپتەرەك خان قويۇغاندا، بولوب، نىيىدى نەسلىدىن
خان قويۇلسا، شول پارتىيە چېكىلگەن ھېساب قىلىنغان.

ھەسكەر - قازان دەۋلىتىنىڭ ھەسكەرىنى تۇپ ئاتارلاردان ھەم قازان
دەۋلىتىنىڭ قول ئاستىدا بولغان باشقا قەۋملەر دەن عىبارەت بولغان.
قازان دەۋلىتىگە ھەر بىر ئاتار «ھەسكەرى» ئىدى. ئاتارلاردان كوپتەرەك
چىرىشلار سوغىشلارغا ئوزلەرنىڭ بىكلىرى، مىرزىلارنى قوماندانلىقىدا كېلەر؛

ۋە ھوقاق قازان دەۋلىتىنىڭ مەنپەئەتئىنە ئېلىق باخشى بېرىلگەن ئەھالىسىندەن ھېساب قىلىنار ئىدى. ھەسكەر كۆپۈرەك بۇرنى تازىلار نۇقنچا ئوق، جەپە، قىچ، سۇنكى بىلەن قۇراللانغان بولا، سوكرى فرمىلار خان بولماچ، قىرمان ملىق، توبدا كىتىرئىل بۇرغان. شولاي ئوق روس پار تىپەسىندە بولغان خانلارغا، مۇندى قۇراللارنى مەسكو ھۆكۈمەتىدە بېرىگەن بولغا كىرەك. قاتار ھەسكەرى كۆپۈرەك ئاتلار دان عىبارەت بولسا، سوعىدا شول ئوق بۇرنى تۇرۇكلار، ئۇسولنى (ئاكتىكاسى) بىلەن ئىش قىلغىلار.

3. ئىقتىسادىي تۇرمۇش.

ھالەتتە شۇغۇللىق قازان دەلىقنى ئىقتىسادى ياقىدان بۇرنى بىلەر ئلاردان بىرە ئالما كىتەگەن. قازان ئۆلكەسىندە مېلىت ھاكىمە (باش ھالقى) بولغان تانارلار ئىلى يارم كۆچمە، يارم ئۇسراقلان ھالەتدەن ئوتتەگەنلەر. تۇب قازان ھالقى ئۆزى قىش كۆننى شەھەردە تۇرا، جەپە كۆننى جەپىلەرگە چە! قازان ئالماچادا (1552 نچى يىلدا، سۇڭ) بو تۇرمۇش بىتەگەن، مەسەلەن قازان ئالماچا بىر نىچە، ئون يىلدا، سۇڭ يۇز ئېلىتلىق تانار، بۇرنى بولسا، جەپە كۆننى بو ئۆيلەردە ھالقى قاراولچىئىنا قالدۇر ب جەپىلەرگە چە، ئەمما قىش كۆننى بىر يۇرتدا ئوللاپ ھاكىمە تۇرادى ئىدى. ئارل ھالقىدا شول ئوق ھالەتدە بولغان؛ چۈنكى جىبىر كۆب، قاپا بار ب ئىگىن چەچسەگە، قاپا مالىكىنى كۆتسەگە مۇمكىن بوغان.

ھالقى بو كۆب ئۆلكەدە مال كۆب ئاسراغان. ئول زاماندا قازان ئۆلكەسىندە قاتن ئورمانلاردا كۆب، بولسا، بو ئورمانلارنى ياندۇر ب، شول يانغان، ئورنىڭ كۆلىنە ئىگىن چەچەلەر، ئول جىبىر ئىسكەرگە چ ئىككىنچى بىر ئورنىغا بار ب ئور ماننى ياندۇر ب، تاغنى ئىككىن چەچەكلەر. شولايوق ھالقى، بىگەرەككە قىن. جىنىسندەن بولغان چىرىمىش، ئار ھالقى، بو قان ئورمانلاردا جەنلىك ئاتو، تۇتو بىلەن مەشھول بولغان

سەۋدە - قازان ئىلىندە بۇرنى بىلەرلار سەناعتى بىلەن سەۋدەدە بىك قوروتلى ئىدى. سەۋدە كۆپۈرەك مالىنى مالغا ئالماشۇر ب، ئۇسول بىلەن بولا. ھالدا ئۇنچا كۆب يوق ئىدى. قازان دەۋلىتىنىڭ ئورنىدە ئۇنچا سوغىلىدا، بو جىردە ئاتن ئوردا، قىم، ئورنا ئازىيا، روس ئۇنچا لارى بۇرگەن. بو ئۇنچا سەۋدەگەرلەردە گىنە بولسا، ھالدا ئۇنچا ئاز بولغان. قازاننىڭ ئورنىدە نانار سەۋدەگەرلىرىدىن باشقا، ئەمەن، يەۋدە، ئاجىك (ئورنا ئازىيا ھالقى) سەۋدەگەرلىرى ئۇرغانلار.

قازان يانندا، قازان پالاسىنىڭ ئىدىيەسىگە قۇيا تۇرغان ئورۇندا بىر ئاتاق
 بولۇپ، روسلار شول ئاتاقنى «گاستىننى، ئوستىرف» دېيىپ بۇرگەنلەر. مۇنە
 شول ئورۇنغا بۇرغىنى بلغانىڭ بازاری، پارماركەسى كۈچكەن، يىل ساين جەي
 باشندا شوندا، زور بىر پارماركە بولغان. بو پارماركەگە شەرقنىڭ نەزك ماللارنى
 كېلە، شەرق سەۋدەگەرلىرى، بو بازاردا ياۋروپا ماللارنى، شىمالنىڭ مانور
 جۇنلىرى چەنلىكلەرنىڭ تىرىلەرنى ئالب ئىللەرنى قايىتالار، بو پارماركەگە ئىرىشىش
 ئىران، ئورتا ئازىيا سەۋدەگەرلىرى دە كېلىگەن بولغانلار.

لاكىن قازاننى ئالوچى ئىۋان، گروزنىنىڭ ئاتاسى واسىلى
 بو بازارنى بىتۈرگەن بولۇپ، ئوزۇننىڭ سەۋدەگەرلىرىن جىيەرسى،
 چىتىدەن كېلىگەن سەۋدەگەرلىرىن، بو پارماركەگە مەسكەن بولۇپ
 ئارقىلىق ئۆتكۈرگە بولۇپ، ئول مۇنڭ بلەن ئانلارنى ئىقتىسادى
 ياندىن قىسمانچى بولغان. لاکىن بو ئىش بلەن كىنەز واسىلى
 روسىيەگە كەن، زور زارا ئىتىكەن، شونىڭ ئارقىسىدا روسىيەگە
 شەرق مالىن كېلىمەس بولغان شەم قازان ئېلىندە شەخىرچاندىن كېلە
 تۇرغان بالى كېتىلمەس بولغان ئىدى.

قازان ئېلىندە سەۋدەدەن باشقا مۇنەرى سىناعت دە بۇنىلەي يوق ئول
 ئىدى. بلغارلاردان قالما تۈرلۈن زىننەت ئەسبابلارنى ئىشلەپ، يەنى كۈمۈشچى
 - ئالغىچلىق، قىلچ، ئوق، سۇڭگى، ئېيىر كوك نەرسەلەر ئىشلەپ، تىرى
 ئېلەپ كۈن يامو مۇنەرىلەرنى قالغان ئىدى. لاکىن سەۋدە ھامان دە كۈپتۈرلەپ
 چىتىدەن كېلىگەن نەرسەلەر بلەن بولغان.

چىر مەسەلەسى - قازاندا چىر مۇلكى بولغان. زور
 نەسلەردەن كېلە تۇرغان بېكىلەرنىڭ ئانادان بالاعا قالا تۇرغان
 چىرلەرنى بولۇپ، ئالار بو چىرلەرنىڭ كېلىرى بلەن فايدالانغانلار.
 قالغان چىر بۇرغىن روسىيەدە كىن كوك ئول حالقن ۋە باشقا ئاتارلار
 ئولندا بولغان. بېكىلەرنىڭ بو خوقوقلارنى ئوزلەرنى ئولگەچ، ئىۋان
 ئوللارنى قالا، بەزى بېكىلەر ئوزلەرنىڭ چىرلەرنى پادىشاھلار
 كوك تۇرغانلار، ئوزلەرنىڭ تۇرا تۇرغان ئورۇنلار ئىستېتىكا ملاردا
 ياساغانلار.

قۇللىق - قازان ئېلىندە كۈن كورش ئىشى قۇللارنىڭ حزمەتلەرنى تەرلەگەن
 ئاتار حالقن مەشىلار بلەن مەشەل، ئىمما ئاتارغا باشقا كىشىلەر ئىسە
 بۇنىلەي ئاز مەنەئىيەتلى بولغانلىقلارنىڭ ئىرەق، تۇرمۇشى بلەن تۇرغانلار.

زاماناسىنىڭ بايلارنى، بىكلىرىنى، مىرزا، قاراچىلارنى ئوزلارنىڭ ئوتار ھەم جىرلەرنىدە قۇللارغا خىزمەت ئىتىدىن ئېلىۋالدى. ئۇل زاماندا ئەسپىر تۇشكىن كىشىلەرنى قۇل ئىتتىلەر، تەسەلەر نىدى خىزمەت ئىتىدىن ئېلىۋالدى، ئالارنى قازان بازارلىرىدا ساتالار ئىدى. شول رەۋشچە بۇرنى قازان ئىلىندە قۇل سەۋدەسى بىك شەب، بولاب، قازانلىقلارنىڭ قۇللارنى كۆپلەپ ئەسپىر روسلار بولغانلار. قازانلىقلار يورى، ئەسپىر ئالب قۇل ئابو ئۇچىن، بەھزى ۋاقتدا ۋاق فىرقەلەرگە بولۇپ روس جىرلەرنىدە ھۇجۇم ئىتىپ تۇرغانلار. سوگرا، بو قۇللار قازاندىن، ئەستەر خان ھەم قارا دېڭىز بولارنى ئوزانغانلار، شۇندا ئالارنى شەرقكە ۋە غەربكە ئوزانا تۇرغان بولغانلار.

ھۆكۈمەتنىڭ كېلىدۇرۇپ چالغان كۆپىنچە سالام جىيەلەر ئىكەنلىكى مەلۇم توغرىدا شۇلايىدا ھەر كىم بىر مىقدار ئاقچا بىلەن، يەنى مەل، چەنلىك تېرىسى بىلەن ھۆكۈمەتكە ئالوۋ تول گەنلەرنى مەلۇم، بو ئالوۋلار بەھزى ئۇسۇل خانلار زاماناسىدا خالىقنى بىك رەنچىتىپ جىيەلەر، شۇلايىدا بۇتنى سالاملار ئالتىن ئوردادا دەۋلەتتە كىشىلىك جىيەلەر. چۈنكى ئالتىن ئوردادا خانزادەلەرنى ئوزلەرنى بىلەن بىرگە ئالتىن ئوردادا غادەتلەرنىڭ بىك كۆپىنچە كىتىرگەنلەر ھەم قازان خانلىقى زاماندىن قالما بولمىغىن، شۇنى كۆرسەتەر.

4. مەدەنىيەت.

مەدەنىيەت مەدەنىيەت - قازان ئىلىنى ئوزنىڭ بىر غەسەردەن ئارقى تۇرۇشىدا بىر ئوقۇتۇش سوغىشىپ تۇرغان.

روسلارنىڭ ھامان ھۇجۇم قىلىپ تۇرۇلارنى، قازانلىقلارنىڭ ئوزلارنىڭ مەسكە جىرلەرنىدە ھۇجۇم ئىتىكىلەر، نوغايلىق بىلەن ھەم ئوز ئارا قانلىق پارتىيە نىزاملارنى ئىلىنى قان ئېچىش باترىغان ئىدى. تۇرمۇش شۇلاي بولغان سوگدا بىلىگىلى مەدەنىيەت ئارنا ئالارغا مۇمكىن توغرى، شۇنىڭ ئۈچۈن قازانلىقلار ئوزلارنىڭ مەدەنىيەتلەرنى ئارتىدۇر توغرى، ھەتتا بلغار خانلىقى زاماناسىدا دا توبىن تۇشۇرگەنلەر.

بىكلىرىنى، مىرزالارنى ئاراسىدا يازو يازا بلە تۇرغان كىشىلەرنى ئاز بولغان. بەھزى ۋاقتدا روسىيەگە ئېلىپ، بولاب بارغان ئېلىنىڭ ئاق سانال بىكلىرىنى يازو يازا بلەمە گەنلىكلەرنى ئۇچىن مۇعاھدەلەرگە مۇرەلەرگە باسالار، شۇلاي ئوق قازان دەۋلەتنىڭ ھۆكۈمەتنى ئارقىدىن چىقارغان

يارلىقلاردا غەنا ئېمپىراتورى بىلەن يازغان غەرىبچە سۆزلەر، ئۇچرىدىغان ئىدى. (1)
 قاراڭلار بىلەر زامانىسىدىن بېرى ئىسلام دىنىدە ئىدىئەلەر. ئۆزلىرى
 «مۇسلمان» دېيىپ ئاتالغان بارانلار، ئەمما «ئانار» دېگەننى ھەزرىتى ئاۋل
 ھالقى كوك سۇيىمبەر ئىدى. ئانارنىڭ جېرىدە مەسجىدلەر كۆپ ئىدى.
 مەغلۇمكى، مۇسلمان جېرىدە ھەر بىر مەسجىد تېرەسىدە بىر مەكتەپ بولسا، شۇنىڭ
 ئۈچۈن قازان شەھىرىدە مەدرەسەلەردە بولغان بولغا كېرەك، دېيىپ ئويلارغا مۇمكىن.
 بۇرغىنى قازان ئانارلاردىن بىرە كېتابلار، ئەدەبىي ئەسەرلەر قالمىغان.
 ئاننىڭ سەبەبى شۇل ئوق سوغىشلارنى كۆپلەنگەن، شۇنىڭ ئۈستىدە 1552 نىچى
 يىلى روسلار ئاراندىن قازان ئالغان چاغدا، يېنىلار وانغان چاغدا
 ئۆيلىرى ئالغان ۋاقىتدا بۇلارنىڭ ھەممەسىدە زاتىيە بولغانلار. لakin ئالاردا
 ئەدەبىيات بولغان بولغا كېرەك، ئول ئەدەبىيات كۆپنەك دېنى مەسئەللەرگە
 ھاۋىد بولغان بولر.

لاكىن قازان خانلىقى دەۋرىدە ئەدەبىياتنىڭ بۇتۇنلىقى دۇنيانى
 موزۇقلارغا يازغان بولمىغان، دېيىپ ئەيتىپ بولمى. بىر ياقىدىن ئالدىن
 ئوردا دەۋرىدە ئوك ئورتا ئازىيادا شىكلىنى شىبەرلەر يازىپ ئالارنىڭ
 جېنىنى بىرگە تۇتۇپ «دىۋان» لار ياساۋ غادەتتى بىر ئىدى. مەسئەلدىن ئالدىن
 ئوردا دەۋرىدە 1353 نىچى يىلى يازغان «مۇھەببەت نامە» ئىسىملى دىۋان
 بولغان مەغلۇم؛ تايىقى مۇندى نەرسەلەر يازو بىلەن قازان ئانارلارنىڭ
 شەيخ، موللا، سەيد ۋە ئالىب شىكلىنىلەر شۇ غەللەنگەنلەر. ئىككىنچى ياقىدىن
 قازان بىلەن ئوق مۇناسىبەتدە بولغان قاسىمىلاردا 17 غەسىر يازما
 ئەسەرلەر بار؛ قاسىمىدا يازو بىلەن شۇ غەللەنگەننى قازاندا شۇ غەللەنگەنلەر.
 ئۈچىنچىلىقى قازان ئەتراپىدا ئەللىگەنلەر تۇرلۇق نۇسخەلەردە ئابىلا تۇرغان ۋە
 ئايغىنلەر بار؛ تۇرلۇق قىسىسلار بار، مەسئەلدىن «داستان چىغىز خان ۋە ئاقساق
 تېمەر» نىھايەت قازان ئانارلاردا بىر ياسالغان ئەدەبىي ۋە دىۋانى (كانسەلىپارسكى)
 ئۇسلۇبلىق نل بارلىقىن كۆرسەتۈپچى ساھىب گەرەى خان زامانىسىدىن قالما
 بىر «يارلىق» بار. ئەگەر، شۇنىڭ ئۈستىدە قازان ئارتىدا روس ۋە ئانلر
 ئاوللارنى ياندا ئابىلا تۇرغان، غەرىبى ئايەتلەر ۋە ھەدىسلىرىدەن، شۇنىڭ

(1) قازان شەھىرىدە، مەدرەسەلەردە بار قىدىق. موللار، ھالىم مەغلۇمدا بولغان
 دەۋرىدە دېگەن بىر تۇرلۇق، سېنىق، شۇل ئوق تۇرغان ئادالغان «ھافىزلار» يەنى
 «ھافىزلار» ۋە قازان خانلىقىدا «شەيخ» دېيىپ يۇرتىدا تۇرغان قىشقلاردا بار قىدىق. بۇلار
 روسلار بىلەن تۇرلۇق مۇئەسسەسەلەر ياسالغاندا، زور قورۇق تۇتقالار.

تاتار چايازمان قەبر تاشلارن ئالساق، ئەدەبىي نەلە ئەدەبىياتنىڭ فازان تاتارلارنىدا
 ھانلىق دەۋرىدە بولغانلىقنى كۆرسەتەر. شول تىل ۋە ئۇسلۇبىنى كۆرسەتر
 ئۈچۈن بۇ ئەدەبىيات مەزكۇر بارلىغىنى كۆچۈرپ ئوزا بىز، بۇ يارلىغنىڭ نۇسخەسى، زەدە
 بولمە ئەلقدان سەيد ۋاھىدى كۆچۈرپ بېرگەن رەۋشە غىلاۋە فلا بىز.

«الغازى صاحب گراى (سوزم و آمارا ۋىكام وسېدا العظام وقضات الاسلام
 ۋە مەلى زولا احترام ۋا رباب ۋىكلان ۋىمقان ۋا بىلغىيان ۋا باغچيان ۋىكشت بابان ۋىكز
 يانان ۋىنو تقادلان ۋىتەماچيان ۋىجەھور سىكە ۋىعموم...»

ولایت عزان ۋىممالک معروسه حکمت (?) عن الافات والبلیات لاره
 بونشان بىتکەچ سوز اول کم بو محمد اوغلى شىخ احمد داعى شىخ احمد
 بىک اوغلى ابدال داعى سەيد احمد انىسى محمدنىڭ اوغلى موسى سەيد
 اوغلى يعقوب انىسى بولاسود داعى انىسى اول سەيد بو بىدى کم
 ايرسا بىزگە کلىپ باشن اور دىسلار اول خان آصالار مزدان ترخان بولغان
 كىشى لار ئىكەنلەر بوداعى سبور عاب، بو مذکور کم تىرسالارنى تىنگرى
 تعالى رضاسى ونقى محمد رسول الله شفاعەتى ئۈچن تىلر خان قىللم من
 بەد بو مشارالیه لاره بو لار يىندا ۋى نورخان لار يىندا سفارلار يىندا ۋى
 خىلەر يىندا نورخانلار يىندا نورخانلار يىندا كىشىلار يىندا قىرلار يىندا ۋى
 قىرلار يىندا ۋى قىرلار يىندا ۋى قىرلار يىندا ۋى قىرلار يىندا ۋى قىرلار يىندا
 مرد من الافات ۋى جە من الوجوه دخل ۋى تعارض قىلماسونلار يىساق قىلان
 سالىع مىسى سالماسونلار قولوش قىلتە باج ۋى حرج ۋى فراجات دىب دىب
 سىلاماسونلار مال ۋى املاكلار يىنه اق ۋى آب زمىنلار يىنه دست تىقادل قىلماسونلار
 اورلار يىنه کوچ بىلە ئىلچى قوناق قوندىرماسونلار صلە حرجى تىر خىلەسى
 نونون سانى دىب آلماسونلار سولاسون غلوفە تىلاماسونلار قايوما باندان
 نقصان ضرر تىكرماسونلار اوز فراعتى بىلە اولتوروب شام ۋى صباح ۋى
 عدورواج بىزگا ۋى بىزنىك ارونىمىز دەعا القىش قىلماسونلار ۋى هر نوع دىن
 کوچ پىسىح زىمت يىنجوع تىكورماسونلار ...

سولولايو تىر نورعاج بىرلىغ تىنكلامى بى کوچ سىح يىنجوع تىكوركان
 كىشى لار يىنك اولار يىنه نى يىسىسى بولغاي دىب آل نىشان بىع بىرلىغ
 بولدى نارىح توفوز يوز بىكرى توفوزدا موبارك سفر آى نىك اون
 اوچنچى كون ايردى»

فازان بۇرتىدا ئاق سۇيەكلەردە دىنى تۇيغى بىك فوۋەتلىنى ئىدىنى.
 ئالارنىڭ موللارنىدا بولب شول موللارنىڭ باشىدا پەيغەمبەر ئەسلىدىن
 كىلەم دىب بۇرى تۇرغان سەيدلەر تۇرا. بو سەيدلەر ئىقىرات دۇرۇمىدە
 بولب، ئالار بىلەن ئەسە كم مۇنەسەبەتدە بولالماي، سەيد ئاتقا ئاتاناب

كىلىگەندە قارشۇسۇنا خان ئۇچراسا، خان ئاتىدىن توشۇپ سەيدىنىڭ قولىن ئوبە
باشقا ئاق سۈيەكلەر سەيدىنىڭ ئايىغىغا ئوبە ئالالار. ئەمما قارا خالق چاپلىن
ئىتەدىگەن ئوبەدر ئىدى. سەيدىلەر سەياسەت كەدە قانۇشلار، مەسكۇم ھەم
باشقا چىرىلەرگە فەوقلەدە ئېلىچىلەر، بولۇپ شول ئوق سەيدىلەر بارالار؛ قۇمىسۇ
ئاق سۈيەكلەر ئوزلەر ئىك سەياسەتلىرى ئىنە، تۈرى كىلىگەندە گنە سەيدىلەر ئىنە
خۇرمەت ئىتەلەر، ئەگەر دە، ئول ئالارنىڭ بىر پارتىيەسى ئىنە خىلاف ئۇر سە
سەيدىنى بىرە قىزغىنچىن ئوتۇرەلەر ئىدى. سىز قىلدا ئىشانلىق دا قازان خانلىقىدا
شاقىتى تارالغان بولغان.

ماددى مەدەنىيەت، شەھەرلەر سەردە، بولدى ئىيسە، ئول چىردە شەھەرلەر
زورور ئىتەلەر. شونىڭ ئۈچۈن دە بلغار، خەزەر دەولەتلەردىن ئەللە ئى
قەدەر شەھەر ھەم شەھەرچىكلەر بار ئىدى. سوڭرا ئالتىن ئورددا دەولەتنى
تۈزۈلۈپ سەودە باشلانغاچ، كوچمە تۈركلەر ھۇجۇمىن، قانۇن بۇزغان شەھەرلەر
تۈزەتلى، ياكىدان سالنا باشلاغانلار، بۇنىڭ قازان ئىلىنىدە ئىيسە شەھەرلەر ئاز
ئىسكىن بلغار شەھەرلەر ئىيە مەمىيەتلەرن يوغالتقانلار، ئارلار شىكىللىن
بولۇپ قالغانلار، مۇنىڭ سەبەبىن قازان ئىلىنىدە مەدەنىيەتنىڭ كېمىوئى، سوغىلارنىڭ
بىك جىش، بولۇپ، تۈرۈوئى ئىدى. قازاندا قالا، زور شەھەر قازان ئىلىنىدە
قازاندا ئالتمىش چاقىم بىراقلىدا ئارچا شەھەر ئى بولغان. بو شەھەر قازان
دەولەتنى تايىغ بولغان بىر خۇكىدار نۇرا تۇرغان شاقىتايغىنا مۇھىم بىر
ئىستىجىكام، بولۇپ، ئاندا تاش يۇرتلار، مەسجىدلەر بولغان، ئول، شول ئارچا
ئىرىسى (قازان ئارنى) نىڭ سەودە مەركىزى بولغان. ئاندا تېرىئى - يارىئى ھەم
مىچ ماللارنى كۆپ بولغان، مۇنداق قالا تاو ياغىدا ھەم قازان ئارنىدا
شاقىتايغىنا كۆپ ئىستىجىكاملار، بولۇپ، ئالارنىڭ ئەھمىيەتىدە، شول ئىستىجىكام
بولۇ ياغىدا ئىنا ئىدى. قازان ئول كەستە ھەر بىر شەھەر ھەم ئىستىجىكاملار
بىر ئاھار سو بويندا بىيىك يارغا سالغان بولۇپ، ھەر ياغىدا چۇقر بلغىن
ئەيلەندۇرلۇپ، شول چۇقرنىڭ ئىچكى ياغى ئىيەن بورنەدەن كېڭ ئىتەپ بورا بى
پىساعان قۇيما بلغىن قۇرشالغان بولغان.

تاتار قازاندا تاتار قازاننى بۇلانىڭ ئوڭ ياغىدا بىيىك ئورنىغا
سالغان ئىدى. خەزەرگىن كرىم ئورنىدا بولغان بىيىك، ئورن، قازاننىڭ باشقا
ئورنىدا تاجىك چۇقرى (جرماغىن) دېگەن بىر ئىرىن چۇقر بلغىن ئايرىلغان.
قازاننىڭ ئىچىدە چىرك كۆل دېگەن كۆللەر، بولۇپ، بو كۆل خەزەرگىن چىرك كۆل

دېگەن باققا ئورنىدا ئېدى. كۈل قىيىندا مۇنچالار بولغان، قازاننى بىر ياعىن
 كازانكا (قازان سوۋىنى) بار ب تەرەلگەن. كازانكانىڭ يىلرلىرى بېيىك تىكە
 بېيىك بېيىك بولغان. كازانكانىڭ ئوڭ ياعىن سىزلامقلار، بىلەن قاپلانغان، پەلپ
 بىر ئاز بارغاچ قارا ئورمانلار باشلانغان. ھەزرگىن بېيىشېلتا، ئول زاماندا
 بولغان. بو بېستە بىلەن قازان ئاراسىدا ئىچكە دېگەن بىر ئاغلار، سو بولمى
 كازانكاغا تۇشە؛ بىزنىڭ قازان ئىچىدە گىن قاپان كۈيى بۇلاق ئارقىلىق كازانكا
 بىلەن تۇتاشقان، بولمى، بۇلاق ئاغىب تۇرغان. ئول شاقىلى، تېرەن، سو بولمى
 بىر سائەن تېرەنلىگىدە بولغان. ھەزرگىن نىكالاپۇسكۈي پلوشچادان ئارچا
 قىرى باشلانغان. بو جېرلەردە، ئول زامانلاردا ئورمانلىق، ئاچلىق بولغان.
 ھەزرگىن بوغارنى ئورام (ۋاسكرىسېنسكى) تاۋى يار شىكىللى تىكە، بولمى
 قاننىڭ نىكالاپۇسكى پلوشچاد ھەم چىرك كۈلگە تابا ياعىندا تىكە بولغان.
 ئەۋەلگىن قازاننىڭ ئورمانلىرى تار بولغان. قازان بىرىچە مەنزىلە بە يانپ ياڭدان
 سالغان، شوڭار كۈرە بۇرنىنى قازان بېيىك كۈب ئوز گەرگەن.

بۇرنىنى قازان ئىككى كېسەككەن عىبارەت بولغان: بو كېسە گىن، چىن
 شەھەر، بولمى ئىككىنچىسى بېستە. شەھەرنىڭ ئوزى بېيىك تاردا كازانكا
 بويندا بولمى، ئاندا خان سارايى ھەم بېش دانە بېيىك مەسجىلەر بولغان.
 شول ئوق مەسجىلەرگە ئولگەن خانلارنى كۈمگەنلەر. بو جېر ھەزرگىن
 كىرپەل ئىچى شەھەر، بۇلاق ھەم كازانكا ياعىندا ئاچاچ دېۋار بىلەن ئەيلەند
 ئولگەن، ئاننىڭ قاپىلارنى بولغان. ھەزرگىن سابورنى چىركۈگە قارشى، خان
 مەسجىدنىڭ، ئوڭ ياعىندا، ھەزرگىن دۋارىس مەيدانىدا خان سارايلارنى بولمى.
 ئالار بو نېچەسىن ئاق ئاشدان، كىرپچەن سالغانلار.

ئاچىك چۇقۇندىن بېستە باشلانمى، ئولدا ئاچاچ دېۋار بىلەن ئەيلەندىرگەن.
 ھۇمۇمىن قازان دېۋارلىرى جوۋان ئاچاچلار دان ياسالغان دورت قىزىق بورالار
 دان عىبارەت، بولمى، ئىچى ئاش، بالچىق بىلەن توتۇرلغان. شونىڭ ئۈستىدە ناچىب
 ئاتۇ ئۈچىن يەنە تازا بورەنلەردەن ياسالغان دېۋار، بولمى، بو ئۈيەلارغا
 تېشىكلەر ياسالغان. بو دېۋارلارنىڭ قىيىندا بېيىك تېرەن چۇقۇر بولغان.
 بۇرنىنى ئارچا شەھەردە، قازان خانلىقىغا تايىغ بولغان، باشقا شەھەرلەردە
 شولاي ئوق ياسالغانلار. شەھەرلەردە گىن بېيىلار بۇرنىنى بىلەر بېيىلارنىڭ
 ئىسلىۋى بىلەن سالغان، بولمى، بو ئىسلىۋى ئىسە بېزانس - ھەرمپ ئۆز
 مېمارنىڭ قىيىنلىق قاتتىق شۇندىن مۇرەككەب بولغان.

شەھىرى تۇرمۇش - قازاندا ئايرىم كىشىلەرنىڭ، تۇرمۇشىنى خاتىرىلەيدۇ
 بېيىك ئۆز نەرسەلەر بىلەن. مۇنىڭ سەبەبىدە، شول زاماندا قالغان نەرسەلەرنىڭ

يۇقلىقىنى؛ شولاي يولسادا بۇرنىنى زامانغا قاراعاندا، قازان ئەتراپىدا ھەزرگى كرىستىيانلارنىڭ، تۇرمۇشىنى ئۆزگەرتكەن. شونىڭ ئۈچۈن قازان ھەلەتتە، تۈرۈچى تاتارلارنىڭ، تۇرمۇشىنى - ھەزرگى قاراراق، ئۇلار يوللاردان يىراق تۇرغان تاتار ئاغلاردا، تۇرمۇش نېچك بولسا، شولاي بولغان بولۇر. غائىبە تۇرمۇشىدا بۇرنىنى تۇرگۈزۈش كۆك، 15 ھەم 16 ھەم تاتارلاردا كۆپ خانن ئالو بولغان. لاکىن بايقاق كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرى ئاراسىدا چىت چىردەن كېلىگەن قۇل، كەنيزەكلەردە بولغان. ئاشۇ ئىچۈ نەرسەلەر، ھەزرگى ئالو ئاشلارنى ھەممەسىدە، ئول زاماندا بولغان بولۇر. كىيىم سالما شولاي ئوق ھەزرگى كۆك جىلەن، كازاكى، كامزول، چىت كەش، ھەيوان تىرىشىدىن ئىشلەنگەن بۆك بولغان. لاکىن، ئول كىيىملەر قارا خالقا كۆپۈرەك تىرىشەن ئىشلەنگەن بولادۇر ئىدى.

15 ھەم 16 ھەم ئاخىرىنى يارمىنىڭ ئاقىقلىرىدا روسىيەگە كېلىپ بۇرۇچى، تاتارلارنى كۆرۈپ بىلۈچى ھەر بىر شەھەر دىگەن نېمىس تاتارلارنىڭ كىيىم سالما، بەزى عادەتلەرنى خالقا شولاي يازا: «ئىرلەردە خاتىرىلەردا بۇ ئۇسلۇب كىيىم كىيەلەر؛ كىيىم سالما خاتىرىلەر بىر نەرسە بىلەن ئىرلەردەن ئايرىلمىلار، لاکىن خاننلار باشلارغا كىيىنەر يالوق بەيلىلەر، كىيىنەر دەن ياسان كەش كىيەلەر. عادەتتە خان خاتىرىلىرى خالق ياننىدا چىققاندا بۇزۇلۇن ئابىلار. باشقا خالق قىرلاردا سېتىلپ بەشىلەر. خالقتىڭ كىيىمى سارق تىرىشىدىن ئىشلەنگەن بولا. ئول كىيىمنى كۆپ كىيگەنلىكىدىن، تۈزۈپ، يېزىلپ، ئۇزۇلپ بىتكەن بولا. قازان تاتارلارنى باشقالارغا قاراعاندا مەدەنىيەتلىرىك؛ ئالار قىرلار ئىشلىلەر (ئىگىن چەپەر) ئۇلار دە تۇرالار، تۇرلۇق ھۇنەر بىلەن شۇغۇللەنەر.»

5. نوغاي ئورداسى.

غۇمۇمىي مەلۇمات - 13 ھەم 14 ھەم ئالتىن ئوردا دەۋلىتىگە كىرگەن بىك كۆپ قەبىلەلەر ئىچىدە نوغاي ئورداسىدا بار ئىدى. بو ئوردا 15 ھەم 16 ھەم ئورنالاردا ئەھمىيەت ئالپ كىتتى؛ بو ۋاقىتتا ھەمىلەن، بو خالق بىك ئۆز مەلۇم بولغان. 15 - 16 ھەم 17 ھەم، بو خالق مەبەسى جەھەتتەن قوۋەتلەنپ كىتكەچ، كۆرۈشۈلۈرى بىلەن مۇناسىبەت باشلاغانلار. 16 ھەم نوغايلار ئۆزۈلۈرى ئۆچ، زور ئوردا بولۇنەر، بو ئوردالارنىڭ ھەر قايسى بىر مەلۇم جىردە كۆچۈپ بۇرىلەر. ئۆزۈلۈرى ھەم سوس بىكلەرى (كەنەزلىرى) ئاراندىن ئىدارە قىلغانلار، بو ھۆكۈمدارلار

ھەممەسىدە ئەدىكى ئېسىملى، چىگمە ئەسلىدىن كېلە تۇرغان جىنىدىن بولە نلار. شول ئوردالارنىڭ بىرىنى جاپق بىلەسنى بويىندا بولۇپ، بۇ بىلەننىڭ كاسپى دېڭىزىگە قۇيا تۇرغان ئورنىدا ساراچىق ئېسىملى بىر شاھەرلەردە بولغان. بۇ شەھەر سەودا مەركىزى بولغان. كاما بىلەن ئېدىل بىلەن ئاراسىدا ئېكىنچى بىر نوعا ئورداسى بولۇپ، ئۇچىنچى ئوردا ئېسە سېر ئورداسى بولغان.

نوعايلارنىڭ تۇرمۇشى، شۇغىللىرى — نوعايلار كۆچمە خالىق ئېدىلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالارنىڭ شۇغىللىرىدە كۆپىنچە مال ئاسرا بولغان. ئالار ئاتلار ئۆستۈرلەردە ئالارنى يراق جىرلەرگە ئېلىپ ساتالار، بەغزى واقتدا نوعايلار مەسكەوگە ئېلىن ماڭ باش ئات كېتىرلەر ئېكەن. ئاندىن باشقا ئالار موڭغۇل مال ھەم دۇيەر ئاسرىلار، موڭغۇل مالنى قازانغا كېتىرلەر، ئەمما ئاندىن قازان تۈشكەچ، كۆپىنچە مەسكەوگە ئېلىپ ساتالار؛ بەغزى واقتدا مەسكەوگە قويلاردا كېتىرلەر ئېدى.

بەغزى نوعايلار بىر قازانغا ئېگىنچىلىك، باقچا خالىق بىلەن شۇغىللىنىلەر، ساراچىق باندا ئالارنىڭ ئېگىنچىلىكى بولۇپ، كۆپىنچە بۇداي چەچكەنلەر. نوعايلارنىڭ ئېگىنچىلىك بىلەن شۇغىللىنىشلىرى يىوش، مال ئاسراپ تۇرۇشلارنى ئېسە ھەر كۆچمە خالىق كۆك ئىغرات سوغىچان بولغانلار. بەغزى نوعايلار سەودا بىلەن دە شۇغىللىنىشلىرى. بۇلارنى ئېسە ساراچىق كۆك مەركىزىدە جىرلەردە، سۇ بوللارنى ئۆستىدە تۇرالار، ئالارنىڭ جۇكۈمەنلىرى سەودە مالدىن بوشلىنا ئالار ئېدى. بۇ ئىشلەر بىلەن ئاتى ئوردا: اعى كۆك داروغالار شۇغىللىنىلەر ئېدى.

ئالدا، تۇرۇچى نوعايلار «يۇرت نوعايلارنى» كۆچۈپ يۈرۈچى نوعايلار «ئۇلس نوعايلارنى» دېيى ئاتالار ئېدى. كۆچمە نوعايلار قىش كۈنى چىلىق ئورنىدا كاسپى دېڭىزى بويىدا، تۇرۇپ، جىدى كۈنى ئېدىل ھەم جاپق بويلارنىدا كۆچۈپ يۈرگەنلەر. كۆچۈپ كېلە تۇرغاچ ئالار كاما (چولمان) بىلەن سەودا قازانغا چاقىن كېلىپ چىتىكەنلەر.

دېن — نوعايلارنىڭ دىنلىرى ئىسلام دىنى. ئالارنىڭدا موللارنى خۇرمەتتە بولۇپ بېكىلەرنىڭ ياقىلارنى، دوستلارنى ھېسابلىغانلار. بۇ خالىق ئوزلارنى كۆپىنچە بولسا، قەبىلەلەرنىڭ ئۆستىدە تۇرۇپ (كېشەن) لەر ساتارغا باراتقانلار. غېلىم ئۇيۇرلەرگە نوعايلار كۆپىنچە قىرما بارالار؛ چۈنكى قىرما

تۈركىيە قولدا بولغانلاردان ئۇندا مەدرەسەلەر كۆپ ئىدى؛ بىرگەنە
پانچا ساراي فرم خانلىقىنىڭ غەلىم مەركەزىنى جىسابلاندا ئىدى

نوعايلارنىڭ ئىجتىمائىي، سەياسىي، تۈرمۇشۇ - نوعايلار ئۈرۈم
تۈرمۇشى بىلەن كۈن كۈرەلەر، ئالارنىڭ ئوردالارنىڭ باشىدا بىك (كىنەن)
تۈر، ئانڭ بالالارنى، نەسلىدەشلەرنى مىرزا ئىنالار ئىدى: (1) ئەگەر بىك
ئولسە ئانڭ ئۈرۈمداغى ئىڭ قارت كىشى، بەئىسە، ئۇلىن، ئۇلىن تۈر، بىك
ئوزۇنىڭ ئۈرۈمداغى ئاق سۈبەكلەر ئاراسىدا «ئانا» بەئىسە «ئولۇغ برادەر»
جىسابلان، باشقالارنى بىكنىڭ «ئىنلەرنى» جىسابلانغانلار، مىرزالارنىڭ
غەربەجەسىن ئالارنىڭ قارتلىق - بەشلىكلەرنى بىلەن بولۇپ، قارت مىرزانىڭ حەزەتتىن
ئىزىنچاق بولغان. بىك ئوزۇنى قىش كۈنى ساراچىق شەھەرنە تۈرەن.

ھەر بىر مىرزانىڭ ماحسوس، ئۇلىسى بولا، بو ئۇلىدا ئىسە ھادى
نوعايلار، بەئىسە ئوزلەر ئىڭ نەبىرئەچە «ئولس كىشىلەرنى» ئورالار ئىدى.
ئەگەر مىرزا ياخشى بولۇپ، ئانى خالىق سۈپسە ئۇنىڭ، ئۇلىسى زور بولا
ئىدى؛ دېمەك مىرزالارغا بويسىنىۋ بىر دەرىجە خالىقنىڭ قولدا بولغان. بەزى
ئۇلىلار قىلىسى مىرزالارغا وراسىتىن (ئىنادان بالاغا) دە كوچكەن.

بىكنىڭ مىرزالارغا مۇناسىبەتتىن، ھاكىمىيەتتىن بىر مەلۇم رامكاغا قويۇلغان.
ئەگەر غەيرەتلىق ۋە نەبىرئەچە بىك بولسا، ئاڭكار مىرزالاردا، خالىقدا ياخشى
بويسىنلار. دېمەك نوعايلارنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشىدا بىر نىۋەدەر خالىقلىق
ئىسسى سالىنغان بولغان، بوئىش ھەر بىر كوچمە خالىقدا بولا، بىك بىت، ئول،
غەسكەن قوماندىن؛ چۈنكى نوعاى خالىق كوچمە خالىق بولغانغا كۈرە
كوپۈرەك سوغىش، ئالو بىلەن پەشەگەن؛ ئەمما، مۇنىدى خىياتىدا قوماندىنىڭ
غەيرەتتىن، سوغىش ئىشىدە ئۇ سالىق شاقىتاي ئەھمىيەتلىك. ئەگەر ئىدىنى
بىك، مۇنىدى كىشى بولماسا ئانڭ نەبەلەرنى دە، مىرزالاردا باشقا بو، ئۇلىنىڭ
بىك گە بارى تايىغ بولالار، شوڭار حەزەت ئىتتە باشلىلار؛ بەئىسە فرەز
ئوردالارنى كوك نوعايلارغا قىردەش بولغان باشقا تۈرك ئوردالارنى
قىرىشلالار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نوعاى بىكلىرىدىن بىرسى روس سارنى:
«بىك خالىق قردا تۈر، ئالارنى يوق، خالىقنى تۈتۈپ بولمى» دېپ، ئوزۇنىڭ
ھاكىمىيەتنىڭ ئالغىدىن زارلانغان ئىدى.

(1) زورداق دەرىجى بىكلىرىنى «ئولۇغ» دېپ ئاتانغانلار. بو، ئولۇ بىك نوعاى
ئوردالارنىڭ باشى جىسابلان؛ ئانڭ ئول ئىشىدا شول ئوق ئوق سۈبەكلەردىن بىر كىشى
خالىق بولۇپ قىردەش بىك «نورالدىن» دېپ يۈرگەنلەر. شۇل ئوق نوعاى ئوردالارنى
بۇرغىن ئىسەن كىلە تۈرەن «قارچى» ئاتالا تۈرەن فرم ۋە ئارانداغى كىك خالىق
سۈبەكلەر بولغان.

تۇرلۇق سەينىفلارنىڭ سەياسىي خۇقۇقلار 3 - شوندى نىگىزلىك خۇكم

سۇرگەنگە كۆرەدە مېرزىلار، قارا خالىق دا كۆب واقتدا بېكلەرنىڭ قارشى تۇرال كۆنەرب ئىختىلال چىقارالار. بۇن ئورداغا ئائىد مەسئەلەر خاقتدا بىك (كەنز) ئوزۇنىڭ ئورۇداش ھەم چىت چىنىسەن بولغان مېرزىلار بىلەن كېكەشكە ئېيىش؛ قەرار بىك تاراندا نەنۇزۇ گل، بەلكى بۇن ئوردا ئىسىمىنەن چىقار ئلادر ئىدى. بىك مۇھىم مەسئەلەلەر دە، مەسەلەن: سوعش ئىقلا ن قلو، يۈر بىر ئىل بىلەن مۇعاھىدە ۋە، سۇلۇخ ياساۋ شىكىلەن ئىشلەردە بىك مېرزىلار بىلەن كېكەش قالىسى، مۇندى واقتلاردا، ئول، ئولسىنىڭ ئاق ساقاللىرى، قارىللىرى، بايقراق كىشىللىرى بىلەن دە كېكەشكە، ئالاردان دارۇ خىست ئالغا ئېيىش ئىدى. مەسەلەن بىر واقتىن بىر بىك (كەنز) روسىيە بىلەن سوعش ئارغا ئويلاپ، شوندى خالىق ۋەكىللەرن چاقىرغان ئىدى. لاکىن ۋەكىللەرنى مۇكار قارشى كىلپ، سوعش بولمى قالغان ئىدى. بەزى واقتدا نواعىلارنىڭ جىيىنلاردا «قاراسۇ بىك» عادى فەقىر خالىقنىڭ ئاۋشى دا كۆچ ئالب كىتكەن. مەسەلەن بىر واقتىن قارا خالىق ئىشكە قاتنىش قىرغا ئىچىن چىيەر دەن بىكىن تىغانلارنى مەلوم. قازانداغى كۆك نواعىلار دا قاراچىلار، ئوعىلار، بولب ئالارنىڭ دەرىجىسى باشقا مېرزىلارغا قارغاندا يوعارى بولغان.

دېدەك ھەر بىر سىنىق نواعىلاردا ئىشكە قاتنىشلار؛ لاکىن، بو سىنىقلارنىڭ بىر بىرى بىلەن ئىقتىسادى مەنقە ئىزلىرى بىرگە، ئورنى كىلەمىر ئىدى. بىك ئۈچىن، كورشىلەرگە دەفەتەن مۇجۇم قىلپ، ئەسىر ئالب، ئول ئەسىرلەرنى كاسىي دېگىزى قارتىداغى ئىللەرگە ئىلتىپ ساتو فايدىسى؛ ئەمما بەزى مېرزىلار سەۋدە بىلەن شۇغىللەن بۇمۇر ئىتكەنگە، بىكىنىڭ سوعشاسىن كىلگەن ئىللەرنى بىلەن دوست تۇراسلارنى كىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچىن روسلار ھەر واقتدا بىكلەرگە قارشى ئالارنىڭ تەبەئەلەرنى بولغان مېرزىلارنى قۇتۇتۇپ، ئالارغا قۇرال، ملتىق، توب خەتتا غەسكەر بېرىپ تۇرالار. كۆب واقتدا كەنز بىلەن مېرزىلار ئاراسىدا نىزاع بولۇپ تۇرا، قارا خالىقدا مېرزىلار بىلەن كۆرەشەلەر، ئەگەر مېرزىلار خالىقنى قىسسا، قەھەرلى باشلاسا خالىق ئاقىن ئاشلاپ كېتە ھەم، شۇنىڭ بىلەن مېرزىلارنى ئايتىرانا؛ چۈنكى مېرزىلارنىڭ ھەر قايسىنىڭ ئوزۇن كۆرە غەسكەرنى بولا، ئەگەر دە خالىق باشقا مېرزىغا، يەنە بىسە باشقا ئولسقا كېتسە مېرزىلار ئىككى قولىز بولۇپ قالار ئىدى.

نواعىلارنىڭ مەدەنىيەت دەرىجەلەر 3 - نواعىلار مەدەنىيەتتە بىك توبىن بولغانلار. ئالار 16 غەسىردا ئوزلەرنى قالار سالا، ئىستىجىكەر ياسى بىلە كەنلەر. مۇندى ئۇ ئۈچىن ئالار ئۇستلارنى مەسكەۋدەن كېتىرلەر، شولاي

ئوق ئېمىر كېيىم، سوعىش بورۇنكى (шлея)، نىلچ شېكىلىنى نازىر سالىرىدە چىتىدىمۇ كېلىگەن. ملىق، ئىب كوك قوراللىرى كۆپىنچە مەسكەۋەدىن كېلىدۇ، جەيگى، قىشقىق كېيىملىرى، كېيىملىك تولالار، كاغىز، پارا ساوت، مۇر، بويۇ، ئېيىر، تاراق، چاتىر شېكىللىنى نەرسەلەردە چىت ئېلىۋالدى، كۆپىنچە مەسكەۋ پادىشاھلىقىدىن كېلىدۇ تۇرغان بولغان. ئالدا ئېيىلگەنچە، مەعارىف، مەكتەپ، مەدرىسە شېكىللىنى نەرسەلەردە ئوبدانلاردا يوق، ئۇلار غەيلىم ئالو ئۈچۈن قىرما يۈرگەنلەر؛

6. ئاستىرخان ئورداسى.

ئاستىرخان دەۋلەتتە 16 ئەسىردە ئوك ئاستىرخان پەئىسە حاجى ئىرخان ئۈچۈنچى تۇرلى ئىيتكىدە ئازىرخان دىب ئاتالغان شەھەر ئالتىن ئورداسىدە ئىيتىل يىلغاسى خەزىرە دېگۈننە قۇيا تۇرغان ئورنىدىن بىر شەھەر ئىيتىل بولغان. بۇ شەھەر خەزىرەلەرنىڭ ئىيتىل شەھىرى ئورنىدا مالىغان شەھەر ئىيتىل. ئالتىن ئورداسى بولۇشقا باشلاغاندا، بۇ شەھىرىنى مەم ئاننىڭ ئەتراپى مەركەز ئىيتىل، جوجى ئەسلىدىن بولغان بىر خان بالاسى، بۇ شەھەر دە مۇستەقىل خانلىق ياسىغان، بۇ دەۋلەتنىڭ ئەساسى خالىق، شول جەردە تۇرا تۇرغان ئاتالار بولغان. بۇ دەۋلەتتە 15 ئەسىردا تۇرلى مۇجۇملەرگە دوچار بولۇپ زەيىقلىنگەن بولسا، 16 ئەسىردا ئورنىنىڭ سەۋدە مەركەزلىكى ئارقىسىدا قوۋەتلەنگەن.

ئىيتىل پەئىسە، ئۆزۈم شە - ئاستىرخان دەۋلەتتە ئىيتىل ئىيتىلغا، تۇرۇش ئوق، شول قازان، نوغاي ئوردالارنىڭ كوك ئىيتىل، سېنىقلاردا شول ئوق، خالىقنىڭ تۇرۇشىدا شولاي ئوق بولغان. بۇ ئىيتىل ئىيران، ئورتا ئازىيا كوك مۇسلمان ئۆلكىلەرنى ياقىن تۇرغانغا كۆرە، مۇندا مېرزا، ئوغلان، بېكىلەر بىلەن بىرگە موللار، خوجىلار، شەيخ ۋە شەيخزادەلەر ئاتالغان روھانىيلاردا قوۋەتلىنى بولغان. ئۇلار سەياسەت ئىشنى قانۇنلار؛ ئىدارە ئىشنىدە غۇلاما بىلەن ئىشەن زور، رول ئويناغان. ئۇلار خانلارنى تۇشۇرلەر، چاتىر بى كېتىرلەر ئىيتىل، شولاي ئوق ئاستىرخان، قىرە نوغاي ئوردالارنى ياقىن تۇرغانغا كۆرە، ئاستىرخان دەۋلەتنىڭ ئىشلەرنى، بىر ئوردالاردا قانۇنلار؛ قىرە، نوغاي پار ئىيتىلەر ئىشائى نىزاعلارغا سەبەب بولالار ئىيتىل.

ئىيتىل پەئىسە، ئۆزۈم شە - ئاستىرخان دەۋلەتنىڭ تۇب ئىيتىل سېنىقلىرى ئاتالاردان غەيىرەت بولسا، پەئىسە بولغان ئاستىرخان (حاجى ئىرخان، ئازىرخان) شەھىرىدە چىت خالىقلاردان ئىرمەنلەر، ئىرانلار، ھىندىلەردە تۇرالار؛ ئۇلار كۆپىنچە سەۋدە بىلەن شۇغۇللاندى. ئىيتىل ئىيتىل پەئىسە، ئۆزۈم شە

كوبۇرەك سەۋدە بىلەن بولغان؛ چۈنكى ئاستىرخان 15 غەسىرلاردا، 9 - 10 غەسىرلاردا، ئىتىل، ئورنىن نۇتادىر ئىدى. شەرق مالى ئاستىرخان ئارقىلىق ياۋروپا، روسىيەگە كېتە؛ قىرما كېلىپ ئورناشقان ئىتالىيە (جەنۇب) ۋە روم سەۋدە-گەرلەرى دە كېلىپ يۇرىلەر؛ ئوز ماللارنى كېتىرەرلەر، شەرق ماللارنى ئالىپ كېتەرلەر ئىدى. ئاستىرخاننىڭ ئوزىدە، ئول زامان ئۈچۈن مۇھىم مېھنەتداردا مال چىقا؛ ئول ئىسە بالق، بولب، ئاستىرخاندا تۇنغان بالق روسىيەگە ئوزاننىلا؛ ئاستىرخانلىقلار قازان بىلەن دە سەۋدە قىلالار ئىدى.

شولاي ئوق ئاستىرخان دەۋلەتنىڭ ئەھالىسى ئېگىچىلىك، باتىقچىلىق بىلەن دە شۇغىللەنەر ئىدى. ئاستىرخان تېرەسىن كوبۇرەك قۇملىن ساھرا، ئىستېپلەردەن ھېيارەت بولغانغا كورە، ئېگىچىلىك بىلەن كوب شۇغىللەنەن بولمى؛ ئىدىل يىغىنىڭ، سول باغۇنغا ئامب تۇشە تۇرغان بوزان (Възан) يىغىنى تېرەسىگە مۇنەببەت بولغانلىقدان كوبۇرەك، شول ئورنىدا ئېگىن چەپلەر ئىدى.

ئاستىرخان ئورداسىدا ئەھالىنىڭ كوبچىلىكىگە كۈچە خالق، بولب، ئالار مال ئاستىراب كۇن كۆرەرلەر؛ لا كېن، بوئەھالىدەن كوب فايدا يوق، چۈنكى ئالار كوبۇرەك ئوزلەرنىڭ ئرۇع باشلىقلارنى بېكىلەرگە تايىغ ئىدىلەر؛ ئاستىرخان خۇكومەتنى ئەز ئەھمىيەت بېرەرلەر ئىدى.

«بو ئوردالارنىڭ بىر بىرسىدە مۇناسىبەتتۇ - قازان، ئاستىرخان، نوغاي ئوردالارنى ئاراسىدا مۇناسىبەت بىر مەعلوم رامكاگە كىرەگەن، ئالاردا بىر سەياسى ئاڭ، ئىتتىپاق دېگەن نەرسە يوق ئىدى. دۇرست بەغزى ۋاقىتدا قازاندا ئاستىرخان خانىلارنى نەسلىدەن كېلە تۇرغان خانلار بولا ھەم، شول ۋاقىتدا قازان بىلەن ئاستىرخان ئىتتىپاق ياسىدۇر ئىدى. ئەگەر ئىندى قازاندا قىرمان خانلارنى گەرەيلەر نەسلىدەن كېلىگەن خانلار بولسا، ئول ۋاقىتدا نوغايلار قازانغا دۇشمان بولالار، چۈنكى نوغاي مېرزالارنى كوبۇنسىچە گەرەيلەرگە دۇشمان ئىدىلەر. ئىلىگەرەك قازاندا ئولۇغ مۇھەممەد جىنسىن خانلىق سۇرگەندە، ئاستىرخاندا ئالتىن ئوردا خانى كېچك مۇھەممەدخان جىنسىن خان بولغانىدا، قازان، ئاستىرخان ئوردالارنى بىر بىرسىدە دۇشمان بولالار؛ چۈنكى ئولۇغ مۇھەممەد، كېچك مۇھەممەدلەر بىر بىرسىدە دۇشمان ئىدىلەر؛ شونىڭ ئۈچۈن، بو سۇلالىدە ئرۇع دۇشمانلىقى خۇكم سۇردە ئىدى. شولاي ئوق قازاندا نوغاي مېرزالارنى جىنسىدەن بولغان خانلار خۇكومەت سۇرگەندە قازان بىلەن ئاستىرخان ئاراسى سووق بولادۇر ئىدى. شول روھشە، بوئوچ

«؟ بىر بىرسىدە نەردەش، خالقدان بولغان ئوردالار ئاراسىدا بىرلىك ئاڭ

دېگەن نەرسە يوق؛ فەبىلە چىڭك وە ئىرۇع دۇشمانلىغىن مەسئەلەسىنە، بىر ئوردالارنىڭ خۇكۈمەتلەرنى كۆيۈرەك ئەھمىيەت بىرلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار ئالارنى كېلىپ باسقان مەسكەو نەجەوزى سەياسەتنىڭ بۇزۇغىن كۆرىمىلەر ئىدى. بىر زامانداغى ئوردالارداغى خاكىم سىنىقلاردا مېللىيەت ئا كىنىدا يوق ئىدى، چۈنكى، بوخانىق وە ئوردالارداغى خالىق فەبىلەلىككەن ئەلنى مېللىيەتكە كۈچە ئالماغانلار ئىدى. شۇلای ئوق بۇلاردا ئەلنى بىر دىنى نۇبەيىدا چۈنلەپ يوق، چۈنكى، بو 16 ەسىردە ئاتارلار مەدەنىيەتتە تاغىدا ئارتقا كېتىكەنگە ئاندى نۇبەيى ئۈچۈن بىر ئاز بولسا ئاڭ - پىلم كېرەك بولغانغا، ئاندى نۇبەيىدا بارى غۇلامسىنداغى بولسا بولغانىر. مەسەلەن، بېكلەر، مىرزالار، ئوزلەرنىڭ سەياسەتلەرنى، تورى كېلەسە مۇسلمان روخانىلار ئوتتۇردەن دە تارتىمىلار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دە ئاتار ئوردالارنى چېلىپ بىر فەدەراتسىيە ياسى ئالماڭلار.

7. سىيېپر ئورداسى.

سىيېپر ئورداسىنىڭ ياسالوۋى - چىگەز ئوزنىڭ سىيېپر بېشەن ئىدارە ئۈچۈن ئوغلارنى بولمىگەن چاغدا غەربى سىيېپر دەگىن، ئىتوب (1065) يىلىغاىن وە ئانڭ نارماقلارنى، ئىرتىش، توبىل يىلغارلى بويلارىدا بۇتن شەرقى ياۋروپا بىلەن بىرگە ئۇلۇع ئوغلنى چۈچىگە نىسگەن؛ شۇنىڭ ئۈچۈن ئالتىن ئوردا دەولەتنىڭ كۈچلى چاقلارنىدا ئورالنىڭ نىگىن ياغىدا ئانئىق بولغان. لا كېن، بو ئالدىن ئوردا زەغىفلەنە باشلاپ، واقى - واقى ئوردا - خانلىق وە فەبىلەلەرگە بولنىدە باشلاغاچ، ئورالنىڭ نىگىن ياغى ئىدارە ئىشى ناچارلاندى؛ واقى تېيىدەك فەبىلە وە ئىرۇع باشلىقلارنى واقى مىرزا وە خانزادەلەرنىڭ ھەرقايسى ئوزلەرنىڭ چىرلەرن ئوزلەرنى بېلەپ، نوغى ئورداسىنداغى تۇسلى تۇرا باشلانلار. لا كېن 15 ەسىردا بىر سەياسى ئۇيىشما ياسالپ، شول چىرلەرنى بىر قولىغا - بىر ئىدارەگە كىرنىگە، ئۇمۇتلى تووا باشلادى. خالىقنىڭ ئوتتۇراغى تۇرمۇشىغا نۇبەنە باروۋى، مەودا وە ساتار ئۈچۈن دە نەرسەلەر ياساۋ ھۇنەرنىڭ توۋودا بىر قورەنلى خاكىمىيەت وە بىر سەياسى ئۇيىشما ياساۋن ئىلىر ئىدى. شوشۇ ئىقتىسادى سەبەب ئىدى 15 ەسىرنىڭ ئورتاسىدا سىيېپر ئورداسى بەئىسە خانلىغى دىگەن بىر دەولەت، تودردى.

ئەھالى، خالىق - ئورالنىڭ نىگىن ياغىدا، ئىتوب يىلىغاىن ئورتا ئاغىمىدا وە ئانڭ نارماقلارنى، ئىرتىش، توبىل، ئىشىم سولارنى بوينداغى يالانلاردا بۇرنى زامانلاردا فېن جىنىسندەن بولغان ئاستىك وە باشقا فەبىلەلەر كۆن

گورگەنلەر. لاکېن 13 ئەسردە ئورتا ئازىيادا بولغان ئېقىنلاردا، يەنى بۈيۈك تاتار - مانغول دەۋلەتتىن ياسالغان مۇناسىۋەتتىن بىلەن ئالماشخۇنلار، تودى، تۈرك فەۋەلەرىنى جەنۇبتىن شىمالگىرەككە مەن ئارالدىنلار، مۇنە، شول چاغدا بىر تۈركم تۈرك قەبىلىسىنى كېلىپ، بو ئورۇنلارنى ئېشىغال قىلدى. سۈگرادا بۇلار شۇنداق ياقىن جېرىلەردە كوچىپ يۈرگەن قىرغىز ۋە نوغاي تۈركلەرى بىلەن قوشۇم سېپىر ئانارلارنى دېگەن بىر خالىق ياسالدى. نىگىن جېرىنى قىيىنلارنىڭ بىر كېسەگى تۈركلەر بىلەن سوغىشلاردا جېڭىلىپ، شىمالدە گىن ئايغا ۋە سالقىن ئورمان، ساحرالارغا كوچىدىلەر، بىر كېسەگىن زاماننىڭ ئوتتۇرى بىلەن ئۆزلىرى ئۇنە فارغاندا مەدەنىيەتلىك تۈركلەر بىلەن قوشۇم تىللەرنى يوقالدىلار، ئانارلاشدىلار. سۈگرا 14 ئەسىرلەردەن باشلاپ سېپىر ئۆلكەسى ئورتا ئازىيادا ئان تاجىك ۋە سارت كېڭ مەدەنىيەتتە يوقالدى، سەۋدەگەر ۋە ھۈنەرمان خالىق لار كېلىدىلەر. بۇلار ئادىراتى خالىقلار ئىچىدە، تۈرب، ئالار بىلەن ئالاش بېرىش ياساپ، ئۆزلىرىنىڭ بايلىقى ۋە مەدەنىيەتلىرىنى ئارقاسىدا جېرىنى تاتار ۋە ھىندلەردەن قاينالانۇ ئۇچىن كېلىدىلەر. بۇلارنىڭ ئىچىدە سېپىر ئانارلارنىڭ بورۇشاسى كېلىپ چىقتى. مۇنە شۇلارنى ئېتىپ سېپىر ئورداسىنىڭ خالىقنى ياسالدى.

ماددى مەدەنىيەت - سېپىر ئانارلارنى كېلىگەنچە ئۆلك، ئول ئورۇنلاردا قۇرغان قىيىنلەر شاقىتى دەرىجە مەدەنىيەتكە جېتىكەنلەر؛ شەھەرلەر ۋە ئېستېمىكاكلار سالابەر؛ بۇلارنى كېڭ ھەيدانلار ئاسرىلار، تۈرلۈ ۋە شەھەرگىن قۇراللار بىلەن باقى ۋە ھەيدان ئولى بىلەر، ھەتتا كېچىرەك پادىشاھلىقلاردا ياساپ غۇمىر ئېتىلەر ئېتىدى. لاکېن تاتارلار ئېتىدى، بو قىيىنلەردەن ئالداراق بولغانغا، مۇنداق مەلۇم بىر مەدەنىيەت ئېسىنى ۋە، ئول مەدەنىيەتنى كېشىرۈچى رولنى ئويناپ كېلىدىلەر. بۇلار ئۆزلىرى بىلەن بىرگە ئاۋ، باقى، توتۇ، مال ئاسراۋ، ئېگىنچىلىك، تۈرلۈ كېرەك ياراتق نەرسىلەر ياساۋ ھۈنەرلەرنى ھەم سەۋدا كېتىرىدىلەر. مۇنە بىز ھەزر سېپىر ئانارلارنىڭ ماددى مەدەنىيەتلىرىنىڭ ھەر بىر تۈرلۈسىنى كۆزىتىپ قىيىن يۇرتى چىقىق.

ئاۋ ۋە پالاقچىلىق - شىمالدە كەڭ باتقان ئورمانلىرى ھەم سازلام ئورۇنلارنىڭ تاتارلارنى قۇشلار، ياخشى تېرىلنى جەنلىكلەر ھەم ئېرىنى قىر كۆيىكلەرنى ئاۋلاپ تىركلىك قىلار؛ مۇننىڭ ئۇچىن تۈرلۈ زورلىقتا ئوق، جەيىلەر، قاپقىنلار ھەم، ئۇچىن راگانىنا ئانالغان قۇراللار ئېستېمىمال ئېتىلەر ئېتىدى. ئانارلاردا پالاقچىلىق بىك تەرەققى ئېتىكەن بولغان. سېپىرنىڭ كۆللىرىنى، بىلغانلارداغى ئېقىرات كۆب باقى ئانارلارغا ياخشى رېزىق بېرىگەن. باقىنى ئانارلار قارماق، ماھسوس سۇنكىن، جەنمە ۋە باشقا تۈرلۈنى ئەسباب بىلەن تۇتالار ئېتىكەن.

مال ئاسراۋ - توبل، ئېشىم، ئېرتىش بىلەن ئۇنىڭ ئورنا ئامىلارنىڭ كىڭ دالالار ھەيۋان مال ئاسراۋ ئۈچۈنە بىك مەعقول. تانارلارنىڭ ئىك كۆپ ئاسرى نۇرغان ماللارنى چىقىن بولغان، شۇنىڭ ئۈچۈنە ھەزرىگى كۈندە بۇرئىن ئاۋل، قالالار ھەربىلەرنىڭ ئورنلارنى قازىغاندا ئات، ئىزىروپىن كۆپ تاپىلا. شۇلاي ئوق قولى ئاسراغانلارنى دائىردە مەلومات بار. ئەمما سېپىر - ئوگىز شىكىللىن مالنى ئاسراۋلارنى تارىھقا مەلوم توگىل.

ئىككىنچىدە - توبل ھەم، ئېرتىش بويىندا ئېگىن ئوگىز نۇرغان ئورنلاردا تۇرغان تانارلار ئېگىنچىلىك بىلەن شۇغۇللەنەر بولغان. بۇرئىن تانار ئاۋل ۋە قالا قالقلارنى قازىغاندا سوقا تېمىرلەرنى، تېمى تىشلەرنى كۆپ تاپىلا. شۇلاي ئوق روسلار تانارلار بىلەن سوعىش زامانلاردا ئېسىكىن حوجالارنى تاشلاپ چىققان شەھەرلەردە روسلار بىك كۆپ ئېگىمەك زاپاسى تاپالار ئېگىن. ئوق بىلەن ئۇنىڭ ئورنا ئامىنىدا تۇرغان تانارلاردا ئېگىن ئېگەر ئېگىن.

كەسپ ھۆنەر - مال ئاسراۋ، ئېگىن ئېگى بىلەن تانارلار قەناعتلەنمە - گەنەر. ئلار تۇرلۇق نەرسەلەردە ئىشلى بىلگەنەر. بالتا ئىش، چولمەك ياساۋ، تېمىرچىلىك ھۈنەرلەرنى بىلەن شۇغۇللەنگەنەر. تېمىردەن چوبىن قۇيو، باقىردان تۇرلۇق نەرسەلەر ياساۋ، پىچاق، قايچى، بىز، ئۇنۇرگى، بالتا، يۇزاق شىكىللىن تېمىرلەر ئىشلە گەنەر.

بو ئىشلەردە، چوكلەر، ئېگەرلەر، ئاش قايراقلار ئېستېمىال ئېتەكەنەر. ھەتتا، مۇندى نەرسەلەر ياسارغا كېرەكلى مەدەنلەرنىدە تانارلار ئوزلەرنى جېردەن چىقارغانلاردى، دېپ ئويلانا.

سەۋدا - سېپىرىيا تانارلارنى ماددى مەدەنىيەتدە ئوزلەرنىڭ كورسۇلەرنى بولغان فېن قەۋملەرنىدەن ئۇسەرەك ئېدى. ئلار بو نەرسەلەرنى ياساپ ئوزلەرنى ئېستېمىال قىلۇ بىلەن گەنە ھەم ئېگىنچىدە ئوزلەرنى ئاشاۋ بىلەن گەنە ياخشىن ئاتلارنى ئوسۇنۇر ئوزلەرنى ئاتلانو بىلەن خنە قەناعتلەنمەدۇلەر، ئلار ئوزلەرنى كېرەكەن ئارتىغاندا ئىشلى باشلادۇلار. ئوزلەرنى ئىشلەكەن تېمىر نەرسەلەرنى تانارلار ئاستەكلەرگە (بىر فېن قەيەسى) ئېلىنپ ئالاردا كۆپ بولغان جەنلىك تېرلەرنى (مىچلەرگە) ئالماشۇرلار ئېدى. شۇلاي ئوق ئارتوق ئېگىمەكلەرنىدە شول ئوق ھەقلارغا بېرىپ ئالاردا جەنلىك تېرلەرنى كېك ھام ئەشيا (Сырой материал) ئالغانلار.

سېپىر تانارلارنى چىتەندە مال كېلىپ تۇرغان. بۇھارادان ئالارغا ئاسل تاشلار، قۇرچ قىچلار، تۇرلۇق مامق ماتېرىيەلەر ئەمما قتايدان فەغفور (فار فور) ھاۋت سابا، جەفەك ماتېرىيەلەر كېلىگەن.

شەھەرلەر - سەۋداگەر، بازاركانلار ھۈنەر مەندلەرنىڭ تۇرۇ تۇرغان گورنلارنى شەھەرلەر بولغان، بو شەھەرلەرنىڭ كۆپىنچە ئەلنى تانارلار كېلىمەس «بۇرن ئوق ياسالغان بولسا، تانارلار ئىستېجىكاملار ياسارغا ئۆيۈنەن كېلىگەنلىكىدىن، ئالدىنقى بىر مەلۇم فورماغا قويغانلار، ھەم پىئانلارغا كۆپەيتكەنلەر.

تانارلار شەھەرنى «تورا» دېيىپ، شول شەھەرلەردە تۇرۇچانلارنى «نورالنى» دېيىپ يۇرگەنلەر.

تورا يەھاسى فرېيىندا يېناچىنا، چىنىگىن تۇرا، توبىل ۋە ئىشىم سولارنى بويندا ئىسكىر - يەئىسە سوڭرا سېيىر ئىسىملى شەھەرلەرنى بولغان. روس ۋە قايس نامەلەرنى تانارلارنىڭ، ئون بېشەب شەھەرلەرنى بولغان بىلەنلەر. (يارلو تۇرا، نارخان قەلئە، قىزىل تۇرا، فوللار، بالىم، سوزغا تۇرا، بېسىك تۇرا، مۇھەممەد قۇل، ئاتنىكىن، قاسىم تۇرا، قاراچىن شەھەرلەرنى بولغان 1).

تانار شەھەرلەرنى يەلغا بويندا، قازان شەھەرلى تۇسلى، بېيىك يار باشىدا بولۇپ، سۈزەگەرەك بولغان ياققان بىر نېچە فات ئور بىلەن ئىپلەندۈرۈپ ئالغان بولغان، شەھەرنىڭ ئىچى ئاغاچ قۇيما بىلەن ئىپلەندۈرۈپ ئالغان بولۇپ، شۇنىڭ بىر نېچە جېرىنىدە قايقا ياسالاب، ئور ئارقىلىق چىعارغا كۆيۈرۈپ ياسالغان بولغان. شەھەر ئۆزى زور بولمىچا بېشى يۇز بىلەن جىدى يۇز مۇرەببە سائىن بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاندا غەسكىر، حۇكۈمەت ئەلەن، سەۋدەگەرلەر ئالارنىڭ ماللارنىغا بولۇپ، ئەھالى شەھەر نىرەسەندەگى بېستەلەردە ئولالاردا تۇرغانلار، فورقۇنچ بولسا شەھەرگە كېلىپ سېيىنا تۇرغان بولغانلار.

ئۆيۈلەر ۋە ئالاردا ئۆزۈم - بو شەھەر ۋە ئالاردا، بېستەلەردەگى يۇرتلار نارات، قاراعاي يەئىسە چىرىش كېك بورەنلەردەن سالغان بولغان. تەرەزەلەرنى قازىندىغان (следа) دان ئىشىكلەرنى ئاغاچ بولۇپ، تىمىر يەئىسە باقر توپسالنى بولغان. ئىشىككە قويغان بېكەلەرنىدە تىمىردەن خەيوان سوراقتىدا ئىشلەنگەن بولۇپ ئىكەن. ئالاردا يۇرتلار كەچەرەك، خەتتا كۆپ جىردە قۇلغارلاردان ياسالغان بولۇپ، كۆچۈرۈپ يۇرتىگە ئوڭايلنى بولغان؛ چۈنكى خالق بۇنۇلەي ئوك ئورتاقلى تۇرمىشقا چىب جىتمەگەن بولغان.

ھەر ئۇنىڭ ئىچىدە ئوچاق (يەئىسە چودال) بولۇپ، كىرپچلەردەن سالغان بولغان. دىۋار قىرلارنىدا سەككىز ھەم ساندىقلار قويغان بولغان. ساوت ساپا ئىسە چوبىن قازان، باقر قۇمقانلار، تۇرلۇ ھەندەسى روشەن بېزەكلەر تۇشۇرلگەن چولمەكلەردەن غىبارەت بولغان، بايلارنىدا ئىسە ساوت ساپا قىتائىنى بولغان. شول ئوق ئۆيدە يارما تارتىر ئۈچۈن قول ھىگرمەننى

(1) بو ئىسىملەرنىڭ ئايسىنىڭ تاتارغا نېچە ئاتالغان بولمىدى.

بولغان، كېيىنكىلەر ئۇنىڭ بۇرۇنقى بلغار، قازان ئانارلانىڭ ئۆسكىنى بولغان. ئابلغان بىلەن بىرلىك، بالداق، ئالقا، يۈزك شېكىللىنى نەرسەلەر، شۇنىڭ كۆرسەتكۈچى. سېزىقلار ۋە ئالارنىڭ كۆرۈشۈش - باشقا تانار جەمئىيەتلەرنىڭ كۆرگەن ئىزچە سېپىر ئانارلارنىڭ بىر بىرىنىڭ بىك ئايرىلغان ئىككى كېسەككە ئايرىلغان ئىدى. توبەن، سېنىڭ ئاۋچى، بالقچى، مال ئاسراچى - كۆتۈرچى ئېگىنچى، ھۇنەرچى (بالتا ئۆستۈش، تېمىچى) لەردىن غىبارەت بولغان. پوعار ئىچى، سېنىڭ باشىدا خان، ئاندىن قالا سۇلتان، بىك، مۇرزا، سەيدىلەر بولغان. سوڭىسى، سېنىڭ سەياسى ياقىدا، بايلىق جەھەتتە توبەن سېنىڭدىن ئۆستۈرۈلگەن. بىكەلەر، مۇرزالار بىر قەبىلە يەتتە ئورماننىڭ باشىدا تۇرالار، ئىدارە ئىتەكلەر.

ئالارنىڭ قايسى مەھكەم شەھەرلەردە تۇرىپ، زور چىرىلەر ۋە كۆپ توبەن، سېنىڭ خالقنى بېلىپ، تۇرىپ بىر ئايرىم مۇستەقىل پادىشاھلار شېكىللىنى تۇرالار، ھەتتە خانلارغا، بويسىنى تۇرغان بولغانلار.

روس ۋە قايرىق نەۋىسلىرىنىڭ بىلدىرۈشۈش كۆرۈش توبەن، سېنىڭ بىلەن پوعار ئىلار ئاراسىدا بىك قاننى، سېنىڭ نىزاع ۋە كۆرۈش بولغان. ئانگ سەبەبى ئىسە مۇرزا ۋە بىكەلەرنىڭ توبەنكى سېنىڭلارنى قىسولارنى، تالاولارنى بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئالار بايلارغا ۋە ھوجالارنى قارشى قوبىپ بىر نېچە مەرتەبە ھوشقانلارنىڭ مەلۇم.

چىكەلەرنى - سېپىر خانلىق شاقنى، زور بىر دەۋلەت ئىدى. ھەربىي ئانگ چىكەرنى ئورال ئالارنىڭ شەرقى ئىتەكلەرنى، شىمالى چىكەرنى ئورا پىلەسنىڭ باشىدا باشلانما؛ شەرقكە ئاۋا ئىسە 58 دەرىجە ھەزى شىمالىگە قەدەر سوزۇلدا، ئىسە جەنۇبتىن كېڭ ساھرا بولغانغا بىر مەلۇم چىكەرنى يوق ئىدى. لا كىن جىر، زور بولسادا خالق سېرەك ۋە ئاز بولغان.

۷. VIII

ئىدىل بويىداغۇ تاتار دەۋلەتلەرنىڭ ئىنقىرازى.

مەسكە ۋە دەۋلەتنىڭ ئوسوۋى - ئالتىن ئوردا دەۋلەتنىڭ ئىنقىرازغا يۈز تۇتقان چاغى مەسكە ۋە كەزلىگىنىڭ ئوسوۋى بىلەن بىرگە، تۈرنى كېلە؛ ئالتىن ئوردا ۋاقىتلىق، ۋاقى ھانلىقلارغا بولۇپ، مەركەز رەھبەرلىگەن چاغدا بۇتنى ۋىلىكاروس خالقى مەسكە ۋە كەزلىگى تېرەستى جېنىلا باشلانغان. مەسكە ۋە كەزلىگى باشدا ئالتىن ئوردا ھانلارنى تەرىپكە، تۈتۈپ ئالاردان ياساق، جېنى ھۇقۇق ئالدىلار؛ سوڭرا ئالتىن ئوردا ھانلارنى مەسكە ۋە كەزلىگى

ئۇلۇغ كىنەزلىك دەرىجەسىنى مەنكرىنلەر؛ ئۇلارغا ھەر ۋاقىتتا، باشقا كۆرۈش
روس كىنەزلىرى بىلەن كۆرۈشۈرۈش بولۇشقا قىلپ تۇردىلار. نىھايەت
ئالتىن ئوردا يىغىلىپ، تاتار خانلىقىنى بىرلىككە يوقالغۇچى قىلىپ، ۋاقىتلىقلا
چايدا مەسكو، روسىيەنىڭ ۋىليكىكاروس قەۋمى تۇرا تۇرغان ئورنلارنى ئۆز
قولغا كىرىپ بىردى.

مەسكو، ۋىليكىسەپاسەتتۇ — مەسكو، مۇنىڭ ئۈچۈن بىك قىزىق بىر
سەياسەت يۈرتە باشلايدى. ئۇل سەياسەت بولسا، تاتار ئوردالارنى بىر بىرىنى
بىلەن سوغىشىدۇرۇپ ئىدى. مۇنىڭ ئۈچۈن مەسكو ھۆكۈمەتنى بىر بىر ئوردادان
قاچقان، قولغا ئالغان، مېرزا ئازادە، مېرزا ئازادە، مېرزا ئازادە، مېرزا ئازادە،
بىر ئوردادان قولغا ئالغان، مېرزا ئازادە، مېرزا ئازادە، مېرزا ئازادە، مېرزا ئازادە،
سە مەسكو ھۆكۈمەتنى، ئۇل كىشىنى بىك ياخشى قەبول ئىتە، ئاكارغا ئىدارە
قىلغا شەھەرلەر، ئىككىنچى ئىگە تۇرغان جىرلەر، ئورمانلىقلار بىرەد ئىدى. شولاي
ئوق ئالارنى چوقىنىدۇرۇ ئۈچۈن دە ئىشالار ئىدى. چۈنكى، مۇندى ئازادە
لەرنىڭ چوقىنىدۇرۇ بىلەن ئالارنىڭ قايتىپ خان بولا ئالووندان ھەم خالىقنىڭ باشىدا
تۇرۇۋىدىغان قۇتۇقلار ئىدى؛ شولاي ئوق، مۇندى ئازادەلەر ئارقىلىق تۇرۇپ
ئوردالارنىڭ ھالىنى، سەياسەتلەرنى، ئالارنىڭ ھۆكۈمەتلەرنىڭ سىرلارنى بىل
تۇرادى ئىدى.

قاسىم خانلىقى — 1467 يىلدا ئوفا، سوۋىنىڭ قىرغىقىدا ھەزرىتى رەزەن
گوبىرناستنىڭ بىر كىسە گىدە «قاسىم خانلىقى» ئىسمىدا بىر كىچىك دەۋلەت ۋە جۇدە
كىلىدى. باشقا، بو خانلىق ئۇلۇغ مۇھەممەدنىڭ مەسكو كىنەزى جىگىچ ياسالغان
شەرتنامە بويىچە ئاننىڭ ئوغلى قاسىمغا بېرىلگەن جىردە ياسالدى. سوڭرا، ئۇل
جىرگە تۇرۇپ جىردەن تاتار، جىيىلىپ بىر دەۋلەت شىكىللى نەرسە ياسالدى. لاکىن
قازان دەۋلەتنى زامانلارغا، مەسكو كىنەزلىكى ئۈسە باشلاغاچدا مەسكونىڭ
كۈچى يىتسەدە، بو خانلىقنى بىرەد ئىدى. سەياسى مەقسەد بىلەن ساغلاپ ئاسرادى.
ھەزرىتى قاسىموف ئاتالغان ھەم ئوۋەلدە «Городецкий»
ئاتالغان شەھەرنى پايەتەت ياسادى. رەزەن گوبىرناستنىڭ، بو
ئورنى، ئۇل زامانلاردا قىن قەرزەن بولغان ئەھالىنى ئىدى. بو خانلىق
بىر مۇستەقىل دەۋلەت تولد، مۇندا مەسكو كىنەزى نەسە كىمىن خان ئىتەپ
قوپا، تاتار ئوردالارنىڭ قاچقان كىشىلەر، مۇندا كىلىپ سېتىلار، قاسىموف
شول مەسكو ھۆكۈمەتنى تارقاتقان خان ئىتەپ نەسە ئىتەلەر؛ بو خانلارنىڭ
ئورنىنىڭ مەسكو لەرى بولا، لاکىن ئالار مەسكو دەن رۇسەتسىز بىر ئىش
قالمىلار ئىدى. ئۇل خانلار بارى روسىيەنىڭ دۇشمانلىرى بىلەن گە سوغىشا
ئالار؛ بىگىرەدە مەسكو ھۆكۈمەتنى ئالارنى، ئالارنىڭ مەسكو لەرنى تاتار

ئىللەرن ئالو ئىشىندە ئىستىمال قىلار ئىدى. بو ەسكەر تاتار خانلارنىڭ قوماندانلىقىدا كورلىدە ئاسلىق بۇلارنىڭ ئۇستىدىن قاراب، ھەمبەلك قىلپ روس «گالوا» لارنى (نورەلەرنى) تۇرغانلار. بو خانلىقنى ياساونىڭ باشلىغا سە بەلەرنى شولار: قاسىم خانلىقىدا، كىرەك ۋاقتدا قازان، ئىستىرخان تەختلىرىدە ئوزلەرنىڭ تاراقچىلەرنى خان ئىتو ئۇچن خانزادەلەر مەسكەو ياقلىق ئىتتپ تەربىيە قىلىنالا ئىدى. بو ئوزۇن كورە مەسكەونىڭ تاتار پادىشاھلىقلارنى ئۇچن ياسالغان خان زاۋدى ئىدى. شونىڭ ئۇستىدە قاسىم خانلىقى تۈركىيەنىڭ كوزى بويلا ئۇچن ياسالغان بىر دەۋلەت ئىدى. 15 - 16 ەسىرلاردا تۈركىيە نىڭ ئىغىرات فوۋەتلى بىر زامانى بولپ، بو ۋاقتدا تۈركىيە بۇتن مۇسلمان دەۋلەتلەرنىڭ باشى بولپ، ئاننىڭ سۇلتانىدا ئوزىن ھەلىقە ئىتتپ ئىعلان قىلغان زامانىسى ئىدى. شونىڭ ئۇچن تۈركىيە ئازىمىن كوپىن باشقا مۇسلمان چىرەلەرنىڭ ھەللىرىنى تىكشىتىپ تۇرادى. مۇنە روسىيە قاسىم خانلىقىنى ياساپ، ئاندا مەسكەولەر سالارغا رۇخسەت ئىتتوۋى بىلەن تۈركىيە قارىشىدا مۇسلمانلارغا ھىلاق دەۋلەت توگىلىكىنىڭ كورسەتەر ئىدى. شونىڭ ئارقىسىدا قازان ئىستىرخان ئىللەرنى تەلسە نىشلىتە ئالا، تۈركىيە ئاننىڭ ئۇچن «مۇسلمانلارغا نىيەتنىڭ» دىپ بەيلەنە ئالماق توگىلى. شونىڭ ئۇستىدە روسىيە ئوزىنىڭ تاتار ۋە باشقا دەۋلەتلەر بىلەن سوغىشىدا، ئۇل قاسىم خانلىقىنىڭ ەسكەرلەرنى بىلەن قايدا ئىتتپەك؛ بىلىگۈرەك دە، بو ەسكەرلەر باشقا تاتار ەسكەرلەرنى بىلەن سوغىشىغا بىك كىرەك ئىدىلەر. بولاي بولغاندا، تاتار ئوردالارنى ئالغاندا روس بايار بالالارنىڭ قاننى ئورنىدا كوپنەك تاتار قاننى قۇيۇلماق ئىدى. ۋاقىتەن ئىش شولاي بولدىدا. قازاننى ئالغاندا 50 مىڭ قاسىم تاتارلارنى، ئىوان كروزنىڭ لىۋونىيە بىلەن سوغىش ئالغاندا يوز 50 مىڭ قاسىملىقلار ئىشتىراك قىلدىلار.

قاسىم خانلىقىنى ئۇزاق تۇرماق. قازان، ئىستىرخان روسىيە قوللىغا كىرگەچ تۈركىيەدە مەسكەو قورقۇنى باشلاپ كۈچەيگەچ، ئۇل كىرەك بولماق. شونىڭ ئۇچن 1678 نچىن يىلدا، ئۇل خانلىق بىتىرىلدى.

قىرم ئورداسى، قازان، ئاستىرخان، روسىيە - ئالتىن ئوردادان ئايرىلپ ھەزرىكى جەنۇبى روسىيە ھەم قىرم يارىم ئاتلاندان ياسالغان قىرم ئورداسىدا كىرەق سۇلالە (فامىلىيە) سىندەن بولغان خانلار ئوتتۇرغانلار. قىرم ئورداسى 15 ەسىرنىڭ ئىككىنچى يارىمىدا بۇتنەق قۇسمانلىقلارغا ئايرىپ، بولپ، قۇسمانلىق سۇلتانلىقنىڭ مۇختار بىر ئۆلكەسى بولپ كىتكەن ئىدى.

قازان دەۋلەتىدە ئۇلۇغ مۇخەممەدخان سۇلالەسىنى خۇكۈمەت سۈرگەن چاغىدا قازانغا بولشسادا، ئاراننىڭ ئىشلەرنى كۆپ قانچىلىرى ئىدى. چۈنكى گەرەيلەر سۇلالەسىنى ئۇلۇغ مۇخەممەد بىلەن دوست بولغان. لاکىن 1519 نىچى يىلى، بوسۇلالە كېسىلىپ، ئاننىڭ ئورنىغا فاسىمدا تەرىپىلەنگەن، خەيلەكەر، يەمىسىز، ئوسال، مەسكەنىڭ قۇلى شەھىرى خان پادشا بولغاندىن، سوڭ قىزم، قازان ئىشلەرنى قاتنىشا باشلاغان. شەھىرى كۆچك مۇخەممەد جىنىسنىدىن بولۇپ، سۇگەسىنى ئېسىمە گەرەيلەرگەدە، ئۇلۇغ مۇخەممەدكەدە، ئاننىڭ نەسلىنىدە دۇشمان ئىدى. شونىڭ ئۈچۈندە قىزىلار ھەزر قازان تەختىگە گەرەيلەرنى قويۇپ، ئىككى ئورداننى (قىزم، قازان) بىرگە قوشارغا، ئويلى باشلاغانلار. شۇڭا كۆرە قازان تەختىگە گەرەيلەر جىنىسنىدىن بولغان ساھىب گەرەي، سافا گەرەي، ئوتەمىش گەرەيلەر خان بولغانلار. شول رەۋشچە قىزم ئارقىلىق قازاندا نۇر كېيەگە تايىپ بولغان. بو خانلار زامانىسىدا قازاندا غۇلاما خۇتبەلەردە تۈرك سولتاننى ياد ئېتەلەر. روسىيەنىڭ تىسار، رۇنىە بازىغان خاندا؛ «قازان ئاستىراخان بىزنىڭ يۇرتىمىز، ئالارغا تېمەگىز، ئەگەر تېمەگىز بىزنى مەسكەدە كۈتۈڭىز» دېگەن تەننەپىلەردە بولغانى ئىدى. شولايوق قىزىلار ئاستىراخان ئىشلەرنىدە تاننىشلار. قازان، ئاستىراخان ئىللەرن بىرگە قوشۇپ گەرەيلەر سۇلالەسىنى قۇل ئاستىنا بىر ئوردا ياسامانچى ئىدىلەر، قازانغا ساھىب گەرەي خاننى قويغاچ 1535 نىچى يىلى قىزم خاننى ئاستىراخاننى دا ئالغان ئىدى، لاکىن نوغايلار مۇڭار قارشى سوعىش ئاچىپ قىزىلارنى قوغانلار. ئول زامانلار 16 ھەسردا قىزىلار تۈركىيە خۇكۈمىتى ئارقاسىدا كۈچلۈ بولۇپ روسىيەدەن قورقماغانلار.

مەسكەو - مەسكەو خۇكۈمىتى ئاستىراخان، قازان يۇرتلارنى گەرەيلەرنىڭ تەئسىرىن بىتۈرۈ ئۈچۈن تۈرلۈ خەيلەلەر فلا: قازان يۇرتىغا كۆچك مۇخەممەد نەسلىدىن بولغان فاسىم خانلارنى (شەھىرى، جان خەلىق) قويدى؛ شولاي ئوق ئانچا، سەياسەت بىلەن مەسكەو پارتىيالىق قوتەتلى ئىدى. ئالار ئاستىراخاندا مەسكەو ياقلىق نوغاي مىرزىلارنى قوتۇرتىپ، ئىنقىلاب ياساتىپ، ئوزلارنىڭ مەسكەوگە خېلاق قىزىق ياقلاۋچى خانلارنى قودرتلار، مەسكەو چىرىندە تەرىپىلەنگەن، تىسارنىڭ ئىككىمەك، تۈزىن ئاشاعان خانلارنى كېتىرتىپ قويلار ئىدى.

قازان، ئاستىراخان، نوغاي ئوردالارنىڭ تېۋوۋىدە سەبەيلەر.

16 ھەسردە روسىيەنىڭ ئىقتىسادى، تۈرمىشىنى قىودالىزىم ئسولدىن چىقماغان؛ ئاندا ئالپاوتلار خۇكۈم سۈرگەن؛ خۇكۈمەت باشىدا، تۈرۈچى ھەسكەر باشلىقلارنى مەمەسنىدە شول ئوق سېنىقدان بولغانلار. خۇكۈمەت ئوزىدە

ھىزمەت ئېتىۋانلىرىگە زالونىيە بېرىمى، بەلكى ئالارغا، شول ھىزمەت ئۈچۈن
 جىر ۋە ئاندا ئوتۇرغان كىرەستىيانلارنى قۇل ئېتىب ھىزمەتكە بېرە تۇرغان
 بولغان. لاکىن 15 ەسىردە بىر ياندىن روسىيە زورايدىغان، ەسكەر كۆپ
 ئاسىراغا، چىناۋىدىك كۆپ تۇنارغا كېرەك بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن روسىيەنىڭ
 بىك كۆپ جېرىندە كىرەستىيانلار قۇل بولۇپ جېرلەرنى ئالماۋاتلارغا ئابىشۇرۇلۇپ
 بىتكەن. شۇنىڭ ئۈستىنە روسىيەدە خالىق ئۆسكەن، جىر ئاز قالغان. ئاچلىق
 بىك جىشلەتە باشلاغان. جىر ئېھتىياللاردا كۆپەيە باشلاغان. ئالپاۋت سېنىڭمۇنا
 ترەلگەن مەسكەۋ حۇكۇمەتنى ئۈچۈن ئېكىگەن گە، يول قالغان: بەئىسە جېرىن
 خالىققا بېرىپ، خالىقنى قۇللىقدان ئازاد ئېتو، بەئىسە، يا ئا جېرلەر ئالۇپ، ئول
 يا ئا ئالغان جېرلەردەن ئالپاۋاتلارغا يەنە جىر بېرىپ، شۇندا كىرەستىيانلارنى
 كۆچۈرۈ. ئابىغى، ئالپاۋت سېنىڭمۇنا ترەلگەن حۇكۇمەت بىرچىن، يول بەلەن كېمە
 ئالماغان. بارى ئېكىگەنچەن يولغۇنا قالغان. شۇنىڭ ئۈچىندە حۇكۇمەت - جىر
 ئالو سەياسەتنە كۆچكەن. شۇنىڭ ئۈچىندە ئېدىل بويىداغىن ھۇنىيەت جېرلەردە
 ئوتۇرغان تانار دەۋلەتلەرنى قارشى سوعىش باشلاغان.

بېلىگىلى ئالپاۋاتلارنىڭ دوستلارنى پوپلار، بو ئىشكە بىر تۇرلۇق دىنى ۋە
 مىللى تۇس بېرىگە ترىشقانلار، زانەن روھانىلار ئوزلەرنى ئوك ئالپاۋت
 بولغانلار؛ ماناستىرلارنىڭ ئىغرات، زور جېرلەرنى بولغان. ئوزلەرنىڭ جېرلەرن
 قۇتلىشۇرۇ ئۈچىندە ئالار تانار جېرلەرن ئالارغا ئۇمىتلانلار. پوپلار، بو
 ئىشنى ھىرېستىيانلىقنىڭ مۇھىمەدىلىك ئۈستىنە ھۇجۇمى، زالالەندە باتقان تانارلارنى
 توغرى يولغا كىرتو، نەسراننى ياساۋ ئۈچەن بىردەن بىر، يول دىب يازغانلار،
 ھېرىكلەردە سۆيلەنگەنلەر، مەسكەۋ نىسارلارنى ئېلھامانلىرىغانلار، ئالارغا
 ھىبەر دۇعالار بېرىگەنلەر.

شۇنىڭ ئۈستىنە تانارلارنىڭ ئېقتىسادى تەشكىلاتلاردا سوعىشقا تازانار
 ئېدى. قازان، ئاستىراھان، نوغاي ئوردالاردا خالىق يارم كۆچمە بىر ەلەندە
 بولغان. ئالارنىڭ حۇكۇمەت سۇرۇچى سېنىقلاردا ەسكەرى ۋە تۇرمىشلاردا
 ۋە ئېقتىسادى بافلارنى تالارغا، ەنىيەت مالغا ترەگەن بىر ھۇنسىردەن بولغان.
 شۇنىڭ ئۈچەن تانار ئوردالاردا، بېسىگە كە قازان، ھامان مەسكەۋ چىكىلەرنى
 ھۇجۇم قىل تۇرغان. شۇنىڭ ئۈچىندە يوعاردا كۆرسەتكەن تۇپ ئېقتىسادى
 سەبەبىگە، روس حۇكۇمەتنى مېن ئېلىنى مۇدافە ئۈچەن، روسىيەنىڭ چىكىلەرن،
 ئاننىڭ خالىقنىڭ تىنچلىغىن سافلار ئۈچەن سوغىشام، دىب كۆرسەتكەن، يول
 ئالغان. بېسىگە كە سوعىش سەياسەتنى قازاندا قىر پارتىيەسى چىكىگەندە

زامانانك ئىك ئىپپىر يىالېست دەلەتن ھوسەنلى سۇلتانلۇغىنا ناپىغ وە ئانك سەياسەتن يۇرتوچى گەرەيلەر سۇلالەسىن تۇرغاندا يۇرتلگىن.

ئالەمىسەل، بو ئىككى بىر بىرۇسۇننە ئانلارغا تۇرغان مەسكەو وە تاتار دەلەتلەر ئى ئاراسىندا سوعىش بىر غەسەرغا ياقىن توقناوسىز، بولب تۇرغان، بوسو وعىشلاردا ئىككى جانوارنك بىرسىن بتو بلەن نوقنارغا ئېيىش بولغان. ئىككى ياقدا كېلىشىپ ئوزلارنىك تابيعى چېكلەر ئىنە چېگىگىنپ يانا ئالماغانلار، چۇنكى ئاندى چېكلەر زاتەن بولماغان: مەسكەو بلەن قازان ئاراسىن ئايىرۇچىن، زور تاولار، زور دېگىزىلەر، زور چوللەر يوق؛ بىلەكس ئىككى دەلەتنى بىرگە قوشا تۇرغان تېگىزك، ئانك ئۇستىدە ئاغىب ئىككى ئۇلكەننى ئىقتىسادى ياقدان بىرگە قوشىپ ياتوچىن ئىدىل وە ئانك تارماقلارنى بار.

بۇ سوعىشدا كەم چېگەرگە تېيىش؟ - بو ئۇزاق، ئاور سوعىشلاردا ئالدىن ئوق كەم چېگەسىن مەعلوم ئىدى. تاتارلاردا بۇرغىن باتىرلىق، بورغىن سوعىشچىلىق قالغان؛ لاکىن ئالار ئىقتىسادى، سەياسى وە مەدەنى ياقدان روسلار. دان ئارتىدا قالغانلار. مەسكەو كرەستىيەننى، ئالپاوتىنا ئىلىن تاتار ھۇجۇمىدەن ساقلار ئۇچىن سوعىشبايىز دېگەن شىعار بېك ياخشى تەئسىر ئىتەد؛ چۇنكى، ئول چەن مەغىناسىن بلەن روس ئىندى ئىگىنچى خالىق؛ جېر ئىنە باغلانغان، ئانك ئىقتىسادى، تورمۇشىن، شول تىنچلىققا باغلانغان ئىدى. يارم كۈچە تاتارغا ئىسە بىر جېردەن چېگىلىپ كۈچىپ كېتىوئى ئول قەدەر ئاور شىكىللى، ئۆيلى، ئول كۈچىپ كېتىكچ نىندى بەلارلار كۈتكەن نىز ئاڭلى ئالماغان. شونك ئۇچىدە مەسكەونك تاتار ئوردالارنى بلەن سوعىشى بىر جېدى نەرسە بولب كۈرنگەن بولر.

سەياسى ياقدان روسلارنىك ھۆكۈمەت تۈزۈلۈشىدە زاماناسىنا كۈرە تاتارلارنىقنا قاراغاندا تەرتىپلىرەك بولغان. بو زاماندا روسلارنىك بارچاسى دېيىرلىك مەسكەو تېرەسۇنە جېيىلغان؛ سارلارنىدا ئوزلارنىك ھاكىمىيەتلەرنىق ئەساسقا قۇرغا تۇرۇشا باشلاغانلار؛ بىر تۈزۈلۈش تەخت وەراسەننى ھاقىندا ئى ھادەتلەر قانۇنلاشقانلار؛ شونك ئارقاسىندا تەخت نىزاعلارنىدا كېمى تۇشكەن. ھۆكۈمەت مۇئەسسەسەلەرنىدە (پرىكازلار ئۇسۇلىدا) ياسالغان؛ قانۇن مەجمۇ- لەرنى چەب، ھۆكۈم ئىشلەرنىدە زاماناسىنا كۈرە چېيەر قويغان بولغان. ئەمما تاتار ئوردالارنىدا، بو چاقدا بۇتۇنلەي ئانارخىيە بارا. بېسكلەر، مېرزىلار، سەيدلەر ھۆكۈمەتلەرنى بلەن ئويىنچۇق بلە ئويىنغان شىكىللى ئويىنلار؛ سۇلالەر- بىرسىن ئارتىدان بىرسىن ئالماشا؛ ئچكى سوعىش، مەعلوم بىر نىزام وە قانۇننىق يوقلۇغىن - بارچاسىندا دەلەتلەرنى زايىقلىنكەنلەر.

مەسكەو ئۈشۈپ كېلە، تۇرغان ەرب - ياۋروپا مەدەنىيەتنىڭ كور شۇسنىدە تۇرا، ئوزى ئىنەن ەرىستىيان دىن دە بولغانغا ياۋروپاغا پاتدا توگىل ئىدى. ئەمما ئوردالار قازان تۇشەر ئالدىندىن 16 ەسىردا مەدەنى جەھەتتەن زەعبەلەنگەن. بو زاماندا ئىدىن ئىسلام مەدەنىيەتنىڭ سونىگەن ۋاقتى؛ قازان مۇسلمان، يۇرتى بولغانغا نەسەسسىلەن ياۋروپا بلەن مۇناسەبەتنى ئاز؛ شونىڭ ئۈستىدە قانۇن بلەن ياۋروپا ئاراسى يراق بولب - ئىككى ئارادا مەسكەو ئىلىن ياتار ئىدى. قازان مۇتەسىل ۋاقتىن سوعىشدا، نىزاغدا ئۆتكەرگەنگە ئوزى مەدەنىيەت پەلسەپەسى، مەسكەونىڭ مەدەنىيەتنى كوتەرلەنگە، روسلار ئىدىن مەدەنىيەت سەمەرسى بولغان ياڭا قۇراللار ئىستېمال قىلار. توب، ملتق ئىستېمالن روسىدە 15 ەسىرنىڭ ئاخىرلاردا ئوق ئىستېمالغا كىرگەن. بو قۇراللارنى ئىستېمال قىلۇ ئىشندە ياۋروپا (بىگنرەك دە نېمىس، پالەك) مۇھەندىسلەر ئىزىمەت ئىتەر؛ تاتارلار ئىسە، مۇندى قۇراللارنى كۆپ ئىستېمال قىلار، ئاڭار ئەمەمىيەت بېرىلەر، ئالارغا، توب ئىستېمالن ئۆيەر توچىن يوق. دۇرىت 16 ەسىردا غۇسىمانلار تۈركلەرنىڭ ئاردوسىدا، توب بىك ياخشى قولغان، ئول قۇراللار قىرم ئارقىلىق بىر ئاز كىتىرلەر. لاکىن قىرم بلەن قازاننى ئايرۇ تۇرغان، ئوتە ئالماسلىق، سوسۇز، يولسىز دالالار ئىسە، ئول زاماننىڭ يولسىزلىقى ئارقاسىدا ئاور، توبلار كىتىرگە ئۆيەك بېرىلەر. تاتارلاردا، توبلار بىر ئاز بولسا ئالارنى ئىستېمال قىلار بولۇچلار يوق خۇكىدە ئىدى. مەسەلەن بىر ۋاقت روسلار كىلپ قازاننى مۇخاسەر قىلغاندا (1524) تاتارلارنىڭ بىر تۇبچىلارنى ئوتىرلەگچ قازانلار سۇلج ياسارغا مەجبور بولغانلار.

تاتارلارنىڭ ەسكەرلەرنى بارىنىك ەبىرى مۇنتەزەم ئاتلىن ەسكەر بلەن ئوقچى جەيولن ەسكەردەن مۇرەككەپ بولغان. 16 ەسىردا روسلار ملتق بلەن قۇراللانغان، نەرنىبلن ئۆيەر تىلگەن «ئىستىرېلىتس» ئىسىمدە جەيولن ۋە ئانەن ەسكەر ياساعانلار، ئەمما تاتارلارنىڭ ەسكەرى نەرنىبلەرنى چەك زاماناسىدا شىكىللىگە بولغان. بىلىگىلى 16 ەسىردا ياڭا قۇراللار، ئىسبابلار چىقچاق، مۇندى 13 ەسىر قۇراللارنى، نەرنىبلەرنى بلەن قارشى تۇرۇ مۇمكىن توگىل ئىدى. مۇنە، شوشى سەبەبلەردەن مەسكەو، تاتار ئوردالارنى جىگەرگە تېشى بولغان.

نوعاى ئورداسىن تاغىدا زەعبى ئىدى. دۇرىت، نوعاى مىرزالارنى مەسكەو كەنەز لەرنى يازغان خاتلاردا: «بۇزىڭ ەسكەر ئېزى بار» دىپ مانتانلار، لاکىن، بو ەسكەر، شول ئۆيەرلەگەن، قىلچ، سۇگىگىن، ئوق بلەنگەن

قۇراللانغان نيزامسىز ئاتلىرىنى ئەسكەردە نىگنە غىبارەت بولغان. شۇنىڭ ئۈستىدە مەسكەو ياقلىرى مېرزىلار، ئېل سۈيەر باشلىقلارنىڭ قازان، ئەستىرخاننى ياقلىرىغا بولغان نىيەتلەرنى بەلغا چاۋىپ تۇرغانلار.

بىر ۋاقىتتا، قازان ئۇششۇر ئالدىدىن تۈرك سۇلتانى، روس ياقلىرى ئوغاى مېرزاسىنى ئەيساماعىلگە خات يازىپ، تۈركىيە ئەسكەر جىيەرگە نىچى قازاننى ساقلاش ئۇرغابۇيرىغان. لاكىن ئەيساماعىل بىر نىچە يۈزمىك قاداى، بىر ئىككى ئاۋ لاچىنى، ئالتىن، زەغفىران، ئىيەر بەھاسىنا مەسكەوگە ساتلىغان. ئەلچىلىك بىشۈندى ساتلىق ھەر بىر تاتار ئورداسىدا خۇكىم سۈرگەن. قۇمىسز تاتار ئىق سۈيەكلەرى، خانلارنى، تون، كىيىم، ئالتىن، ئەمەلى نەرسىلەر باھاسىنا ئىيلەرەن ساتارغا جەزىر بولغانلار، ئەھلانىڭ بۇزۇلۇشى نەمام ئاخر چىكىنە جىنكەن، مەسكەودەن كىلگەن بۆلەكلەر تەسە نىندى تاتار خانلىقىنىڭ سارايندا سەيسەتنى ئوزگەرتە ئالغان.

قازان ئورداسىنى ئىندى 16 ئەسرنىڭ باشىدىن ئالپ روسىيەنىڭ بىر مۇختار وىلايەتتە ئەبلەنگەن. خانلارنىڭ خەتتا قىم ئورداسىدىن گەرەيلەر جىنىندەن بولغانلارنى مەسكەونىڭ رۇخسەتتەن باشقا خان بولا ئالمىلار. خەتتا ئۇيلەنو ئۇچەن دە رۇخسەتتەن مەسكەودەن ئالغا تېپىش بولغان. شۇلار ئىتەب قازان ئورداسىنى 15 ئەسرنىڭ ئاخىرى 16 ئەسرنىڭ باشىدىن ئالپ ئوزۇنىڭ ئەستىقلايىەتن بولغانلىقى، بارى تىك ساحب گەرەى، ساغا گەرەيلەر خانلىقى زامانىسىدا ئەننا بىر ئاز مۇستەقىل بولۇپ تۇرغان.

مۇدھىبىش ئىۋان يىاۋىسە ئىۋان گروۋنىي - شۇشۇ زاماندا مەسكەودە پادشا بولۇپ ئىۋان گروۋنىي دىگەن كىشى تۇرغان. مەسكەو بىلەن ئىككى قانلى سوعىشلار، شۇشۇ خۇكىمەت سۈرگەندە ۋاقىع بولغانغا كورە ئىۋاننىڭ كىم بولغانلىقى كورب كىتەك. بۇ كىشى 1530 نىچى يىلدا نوغان 1584 يىلدا ئولگەن. روس پادىشاھلارنىڭ شۇل زامانغا قەدەر بولغانلارنىڭ ئىككى يۈزى ھەم ئىككى ئىقتىدارلىق ۋە ئىككى عالمىنى شۇشۇ پادىشاھلار. بۇ كىشى كىچىك دەن - مۇك ناچار تەربىيە ئالغان، ئاتاسىدىن بەش قالغان. ئاننىڭ تايىبەتتە مۇك ناچار ھادەت ۋە ئەھلانىڭ چاتقىسى بولغان. بۇ كىشى روسىيەدە ئەستىبىداننى ئىككى قاننى ئورنىلاش ئورۇنلاردان بىرسى، مۇك بىك كورب بايلار، پوپلارنى ئورنىكەن، نىچە ئەسەرلەر روسىيەنى قاپلاپ تۇرغان سامادىر ژاۋىپاننىڭ ئىككى بىرىنچى نازارى ياقىدىن قورەتلەۋچىسى بولغان. مۇك ھاكىمىيەتنى مۇك ئاللا بىرىگەن، روسىيەنىڭ بۇتنى خالقى مېنىم قۇللارم، ئالارنىڭ ئولمىنى، ئەسەنلىكى

مېنىم قولمدا دېب بازغان. ئول ئوزن بىرنچى مەرتەبە رەسمەن «سار» دېب
 پۇرى باشلاغان. ئىفرات فانسىز كىشى، بولۇپ، ئاچوۋى بىلەن ھىچ گۇناھسىز
 ئوغۇلنى ئىۋاننىڭ، ئوچۇق ئاياق بىلەن باشىغا چەنجىپ ئوتۇرگەن. ئەلە نىچە
 ھازىن ئايرىغان؛ غۇمئۇرئىدە بېشى مەرتەبە ئۆيلەنگەن؛ روسىيەنى قاندا بائۇرت
 قاتارلار بىلەن بولغان سوعىشدا باشقا ئەلە نىقەدەر سوعىشلار قىلغان؛
 قىمىسلىرى، پالەكلەر ۋە لىتۋالىلار بىلەن كۆپ سوعىشقان. نىپايەت روسىيەنى
 ھەربەگە كىتىپ ئولۇپ كىتكەن.

قازان ئورداسىنىڭ يەنلۈۋۇ - مەسكە ھۆكۈمەتنى، تەختكە ئىۋان
 ۋە گروزنى ئوتۇرمىس، بۇرن، قازاننى بۇتئەلى ئالو، ھانلىقنى بۇتئەلى تاراتو
 ھەيلىستىن، تۇتۇمىدەر ئىدى. ئول بارى ئانداغى مەسكە پارتىيەسىنى ئېلھام
 پىرو، ئانى فوۋەتەب قازان ئورداسى زەھىفلىۋ بىلەنگەن شۇغلا ئىكەن. ئىۋان
 ۋە گروزنى تەختكە ئوتۇرغاچ قەدى سەيلىست بۇرتئە باشلاندى. بو ۋاقىتدا
 گەربىلەر تۇركىيەنىڭ فوۋەتئە تايانې، بۇتن ئىدىل بويۇغا ھوجا بولۇ، بۇتن
 قاتار ئېللىرىن ئالغن ئوردا ھانلىقنى كۆك بىر بىرلىك قول ئاستىغا چىيىو
 ھەيلىستىن بۇرتە باشلاغانلار. مەسكە ئۇچۇن ۋاقىت ئوتكەرگە پارامىلىر
 ئىدى. شۇنىڭ ئۇچۇن ئىۋان ۋە گروزنى بىر بىر ئارتلىن روس ھەسكەرلەرنى قازانغا
 تاپا چىبەرە تۇرغان. ئانڭ زاماناسىدا قازانغا ئىككى مەرتەبە سەفەر ياسالغان،
 ئۇچۇنچىسىندە قازان ئالغان.

مۇندا مەسكەنىڭ قۇرال كۇچىگىنى ھەرەكتە ئىتەدى، بۇتن ھەيلىست
 ھەرەكتەنى كىتىرلىدى. قازان پارتىيەسىنىڭ باشى، مەسكەنىڭ يالچىسىنى شاھ
 ھەيلىنى ئىۋان ئىككى مەرتەبە قازانغا ھان ئىتدى؛ ئىككىسىندە ھالى ئانى
 قورۇپ چىبەردى. لايىن شاھ ھەلى ئوزنىڭ ئىشىنى ئىشلەدى؛ ھەر كېلۈرئىدە
 قازاننىڭ ئوزىنى، پىنائىن ھەلەھەي مەسكە ۋە ھىلاپ پارتىيە ئەمزالارنى ئوتۇرت
 كىتىدى، تۇب، ملىقلارنى، بۇزدى، دارغا، سو سىيىدى. نىپايەت ئانڭ تەخت
 ئۇچۇن كۆرەشنىدە قازاننىڭ ئاۋ باغى روسلارغا بىرلىدى؛ شاھ ھەلەھەي كىيەشنى
 بىلەن، قازاننىڭ كوز ئالدىدا، 25 چاقىرم چىردە روسلار تارافىدىن زۇبە
 قەلچەسىنى سالتىدى. شولاي ئىتەپ قازان ئېلىنىڭ پارتىيەسىنى قولدىن كىتىدى.
 نىپايەت 1552 نچىن يىلدا مەسكە ۋە گى ھەربى كىيەش مەجلىسىندە
 (شۇندا شاھ ھەلى دە بار ئىدى) قازانغا سەفەر قىلغا، ئانى ئالغا قىلغىنى،
 يۇز ئېللىن مەسكەر، يۇز ئېللىن ئاور، تۇب، نىمىس مۇھەندىسلىرى، شاھ
 ھەلى قوماندانلىقىدا ئېللىن مەسكەر ياقىن تاتار ھەسكەرى بىلەن ھودان
 ھەم قۇرئان ھەسكەر ھەرەكتە ئىتدى. بو ۋاقىتدا قىرم ھۆكۈمەتنى

روسلارنى قازانغا جىبەرمەس ئۈچۈن رۇسىيەگە ھۇجۇم قىلسادا، جېڭىلىق قىرما جېڭىدىكى؛ شول رەۋىشچە مەسكە ھۆكۈمەتنى قىرملاردا قۇتلغاچ راحەتلەنەن قازان ئۈستىنە يۈردى.

قازان دەۋلەتنى بارئىسى ئالتمىش مىڭ ھەسكەرى كۈچ مۇداپىئە قىلدى. ئونز مىڭ كىشى قازاننىڭ ئىچىدەن ھەرەكەت قىلدى، قالغان ئونز مىڭ قازاننىڭ تېرەسىدە، تۈرب، مەسكە ھەسكەرنى، بۇرچ، بىر توختاۋسىز ھۇجۇم قىلىپ، تۇردى. سۈكەن ھەسكەرنى ئاتلىق بولۇپ، بۇ ھەسكەرنى ئىچىدە بىر، ئىككى، ئۈچ مىڭ نەۋەي ۋە چىرىمىش ھەسكەرنى دە بولغان. قازان نۇشىر ئالدىدىن تۈرك سۇلتانىنىڭ مەسلىھەتى ھەم ئوشوۋى بىلەن نۇعايلار قازانغا يادكار ئېسىلەن ھانزادەنى خان ئېتىپ، ئاڭكار ھەسكەردە بىر جىبەرىگەن. 40 كۈن ئاتارلار ھەيرەت بىلەن سوغۇش بىلەن مۇداپىئە قىلىنار. نىپايەت روسلارنىڭ ئوبلارنى، باھشى مۇھەندىسلەرنىڭ قازان ئىستېھكامىغا قازىپ دارى، ئونۇرب كۈنە تولۇرۇنە، چىدى ئالماقۇلار. قازان بېرىلدى. يادكار خان ھەسەر تۇشىدى؛ قازانداغى ئىر زاندىن بولغان كۆپ كىشى ئىۋاننىڭ رۇھىيەتى بىلەن قىچقان كىچىرىلدى؛ بىك كۆپ خانى - قى، بالا - چاغان سېر ئېتىلىپ ئالدىن مەسكەگە جىبەرىلدى. شولاي ئېتىپ 1552 نىچى، يىلنىڭ 2 نىچى ئۆكتەبىردە قازان دەۋلەتنى ئونۇرنىڭ ئىرىكىلى، تۇرمۇشنى يوقالدى.

ئاستىرخان، نۇعاي قۇردالارنىڭ رۇسىيە قولۇغا كۆرۈلەردى - قازان ئالغۇ بىلەن روسلار ئىدىل بەلەسنىڭ ئورنا ئاغىنى ئالغانلار. شول زاماندا ئىستېبارەن ياۋروپانىڭ ئىسازىيا ۋە تۈرك خالقلىرىغا تەجاۋىزى باشلاندى. ئىدىن نەۋبەت ئاستىرخان، نۇعاي قۇردالارنى جىتەكەن ئىدى. مۇنىڭ ئۈچۈن دە مەسكە دەۋلەتنى شول ئوق قازانغا تۇتقان سەياسەتنى يۈردى. ئاستىرخاننىڭ يامورچى ئېسىلەن خانى، ئاننىڭ ئاراقدارلارنى، نۇعايلارنىڭ مەسكەگە قارشى بولغان مېرزالارنى ھەم پارتىيەلەرنى بىلەن ھەرەكەت قىلا باشلاغان. نۇعايلاردا ئىككى نۇرلى پارتىيە بولغان. مۇنىڭ بىرىنىڭ باشىدا يوسى، ئىككىنچىسىنىڭ باشىدا ئىسماعىل ئېسىلەن مېرزالار ھەم ئاننىڭ بالالارنى تۇرغانلار، ئىسماعىل مېرزا پارتىيەسى روسلار مۇمكىن قەدەرلىق ياقىلار، ئالارغا بولەكلەر جىبەرىلەر؛ يوسى پارتىيەسىنى قارشى سوغۇش ئۈچۈن مىلىق توب شىكىللى قۇراللار، ھەتتا ئىستىرىلىس قىرقلەرنى جىبەرىلەر ئىدى. يوسى ئېسە تۈركىيە ھەم قىرما تاپانغا ئۇمىتلار ئىدى. مەسكە ھۆكۈمەتنى 1554 نىچى يىلدا نۇعايلارنىڭ مەسكە پارتىيەسىنى، ئونز مىڭ ھەسكەرنى بىلەن كېلىپ ئاستىرخاننى ئالدى. خان خانى، بالا چاغانلارنى قالدۇرپ قاپتى. مەسكە

ئوزىندە ھىزمەتتە تۇرغان ئوزى ياقلىق دەروېش ھانىنى كېتىۋېتىپ،
شونىڭ بىلەن سۇلخ ياسادى. ۱۰۰۰ سۇلخ بويىچە ئېلىندى ئاستىرخاننىڭ ئىستېقلايەتنى
بۇتقىلى بىتكەن ئىدى.

دەروېش روسىيەگە، يىل ساين، ئوتۇز مەڭ ئاقچا (АЛТЫН) ھەم
ئۇچمەڭ زور بالىق بېرىگە، بولدى. روسىيە بالىقىلار، ئاستىرخان
سولارنىدا بالىق، تۇتۇ خۇقۇقى بېرىلدى. ئەگەر دەروېش خان ئۆلسە
دەۋلەت تەلەسە كەن، خان ئېمىتە ئالمايچاق، بىسەلكى مەسكەۋ
خۇكۈمەتتىكى كەننى تەلەسە، شونى قويا ئالماچاق، بولدى. دېمەك مەسكەۋ
ئاستىرخانغا نېمە تەنەدە، شول قازانغا تۇتقان سەياسەتنى، تۇتتى.
شونى ۋاقىتلاردا نوغايلىرى ئېچىدە دە ئوز ئارا قاتنى سوعىشلار بارا، ئېكىن
پارتىيە بىر بىرى بىلەن بېك قاتنى سوعىشلار ئېدى. نېھايەت يوسىف مىرزا
ئوتۇرۇلۇپ، ئىسماعىل ئۇستىن چەمب بۇتن نوغاي ئورداسىنا باش بولغان.
لاكىن ئۇش، مۇنىڭ بىلەن گەنە بىتمەيچى، يوسىفنىڭ بالالارنى قىرلىلار بىلەن درست
بولۇپ ھەر ۋاقىتدا ئىسماعىلگە ھۇجۇم قىلىپ تۇرالىرى ئېدى.

ئاستىرخاندا دەروېشنىڭ ھالىدە شەپ توگلى ئېدى. قاچقان خان كېلىپ
ھامان ھۇجۇم قىلىپ تۇرا؛ دەروېش كە تۇركىيە خۇكۈمەتنىدە قىرما دۇشمان
ئېدىلەر. دەروېش ئېكىن، ئوت ئاراسىدا قالغان ئېدى. نېھايەت دەروېش
قىرما ھەم يۇسۇف بالالارنى پارتىيەسى بىلەن ھەرەكت قىلا باشلاپ، روسلارغا
قارشى بېشىن ھەرەكتەتكە باشلاغان ئېدى. نوغايلىرىنىڭ مەسكەۋ ياقلىق
ئىسماعىل پارتىيەسى، ئوزنىڭ دۇشمانى دەروېش دەن قۇتلىو ئۈچىن باشقا
چارەلەرگە كىرىشكەن؛ ئۇل چارە ئاستىرخاننىڭ ئىستېقلايەتنى بۇتقىلى بېتىۋېتىپ
ئاننى، قازان شېكىللىن روسىيەنىڭ بىر ئۆلكەسى ئېتىپ قالدۇرۇپ روسىيە
خۇكۈمەتىدەن ئالەپ قىلىۋېتىلدى.

1556 نىچى يىلدا مەسكەۋنىڭ ھەسكەرى كېلىپ ئاستىرخاننى ئالدى؛ ۱۰۰۰
كىلو دە بىرگە تامچىدا روس قاننى توگلمەدى. دەروېش خان قاچدى. نوغايلىرى
ئوز ئارا ئالاش، سوعىشودا دەۋام قىلىلار؛ قىرما، تۇركىيەدەن كېتىۋېتىلگەن
توبلارنىڭ ھەممەسى دە روسلارغا نوغايلىرى ئوزلەرنى بېرىلەر. شول رەۋىشچە
ئاستىرخان بۇتقىلى روسىيەگە قوشىلدى.

ھەزىر مەسكەۋ بىرە سوعىش قىلىپچى نوغايلىرىدا ئوز قول ئاستىنا
كىردى. ئاستىرخاندىن روس ۋايىنۇدالارنىڭ ئىشلەرنى بىرگە نەرسەدەن
ھېبارەت، بولدى؛ ئۇل ئېسە نوغاي مىرزالارنى بولۇپ، بىر بىرى بىلەن

سوعشىدۇرو، ئالارنى تۈركىيە ھەم فرىما دۇشمان ئىتەرگە، تىرشو ئىدى. نوغايباردا ئوز ئارا كىشىدۇلەر، ھەر بىر باغىدا زەھىپلەندۇلەر. ئالار ئافزىلاپ بىررۇوع ئارتىدىن ئىككىنچىسىن مەسكەو حۇكومەتنە، بويسىندى. شولاي ئىتېب ئىدىل بويندا بىرگە نۇرلۇدە مۇستەقىل ئاتار دەولەتنى قالمادى. مەسكەو ئالارنىڭ بارئۇسندا، بوئۇندى.

IX

ئىدىل ئۇچىن سوگەد كۇرەش.

1. ئىدىل بويندا تاتار فىن قوزغالدۇش.

قازان ئۆلكەسىدە مەسكەو ئىدارەسى - مەسكەو حۇكومەتىن قازان ئۆلكەسىن ئوز فول ئاستىغا كىرتكەچدە، ئوزىندەگى ئىدارەنى، بوئۆلكەدە تۈزۈپ جىبەرگەن. بۇتن قازان ئۆلكەسىنە باش ئىتدۇر، بىر نامىستىك بايارىن، يەنە، شونىڭ ئۇچ دانە مېنشوى بايارىن دىيىپ، يەئىسە مېنشوى ۋاينۇدا دىيىپ بۇرتلە تۇرغان مۇعاوېنلەرنى فولىدى. ئىلىدەگى بار خاكىمىيەت شول نامىستىك فولغا بىرلەگەن ئىدى.

ئوزفلامى قازانغا مەسكەودەگى كوك زىندانلار سالغانلار، قازاننىڭ وانغان ئىستىجىكلەرن نۇزەت، قازاننى ساقلاو ئىشئە بىك، زور ئەھمىيەت بىرگەنلەر ئىدى. چۈنكى قازان ئوزنى ئالغان بولسادا، ئاننىڭ تىرە بوئىندەگى تاتارلارغا مەسكەو خاكىمىيەتنى كىرپ جىتەگەن، كۈن، تۈن ئىستىجىكام دىوارلارنىدا ساقچى ئىستىرلىيىستلەر قۇرالانىب سانلاب بۇرگەنلەر. قازاندا چىركەولەر سالغانلار؛ قازان ئىلىدە ماناستىرلار سالو ئىشئەدە بىك، زور ئەھمىيەت بىرپ كىرشكەنلەر؛ قازان شەھرىنىڭ ئىچىدىن تاتارلارنى قوغانلار. ئالار ھىزىرگى ئىسكىن بىستەگە تۇشۇرلگەنلەر؛ قازاننىڭ قاپقالارنىدىن بىرگەنە غەبىرى روسقادا ۋاينۇدادان ئاينۇرم رۇخسەت ئالمىچى، قازانغا كىرگەن ياساق ئىتىلگەن.

ئىۋان، گروزنى قازانغا مەسكەو ھەم باشقا روس شەھەرلەردىن بايارلار ۋە ئالارنىڭ بالالارنى كۆچۇرپ ئوتىرنا باشلاغان، ئالار بىلەن بىرگە روس كرىسە تىبانلارنىدا كىلەر ئىدى. قازان ئالغانغا بىر نىچە كۈن ئوتكەچدە، خۇكومەت فەرمان چىعارب، ياساق تولەرگە قوشىدى. ياساق، شول ئىسكىن خانلار زاماناسىداغى ئولچەودە ئالنىپ كىلدى. ياساق خۇكومەتكە جەنلە تىرۇسى،

بال، بالاوز بلەن بېرىلە، چۈنكى خالىدا ئاچا ئاز. ياساق، ئۇلار كىشىلەردەن تولىن ئالغۇن، بەشلەردەن يارتىمىسۇنغا ئالغۇنار ئىدىن. بىو ئىسە ھەر كىمەن ئالغۇن تۇرغان غۇمومى ياساقدان باشقا «помяночный ясақ» ئاتالار ئىدىن. بونىسار ھەم ئانگ ۋەلى غەھىدە بېرىلە تۇرغان بولەك ئىدىن. يەنە بىر «десятичный ясақ» دېگەن بولۇپ، ھەر بىر مائىگ ئوندىن بىر ئىككىنچە بېرىلەر كە تېپىش ئىدىن.

ئىختىلازى سەبەبلەر ۳ - قازان ئۆلكەسىنىڭ بۇتۇن خالىقى، بۇتۇن سىمىلارنى روسىيەگە قوشىلغان نازارى ئىدىن. چىرىش، چىۋاش شىكىلى خالىقلار قازان دەۋلەتنى ئىسەن چاندا ئىرىكلىن رەشە ئوزلەرنىڭ باشلىقلارنى ئىدارەسىدە تۇرالار، ئالارنىڭ مائىغا، غادەتلەرنى، دىنلەرنى بىر كىمە قاتىشىمى. ئەمما مەسكەو خۇكومەتنى ھەزىر ئالارغا قاتىشا باشلايدىن. شولاي ئوق قازان ئۆلكەسىنىڭ ھەر بىر سىمى خالىقى دامەسكەو گە بويسۇنغان رازى توغۇل ئىدىلەر. قازان ئالغۇن بلەن قازان ئۆلكەسىدە قالپ، مەسكەو بلەن قازان كۆرەشنى قاتىشقان بېكلەر، مېرزالار، قاراچىلار بىك كوپ زارار كۆرگەنلەر ئىدىن. قازانداغى مال مۆلكەتلەرنى بوغالىغان، بۇرت چىرلەرنى واتىغان، قازاندا قالغان بالاچىلارنى ئەسىر ئىتىلگەن، قەردەش - ئوغۇلارنى ئوتتۇرىلىگەن، شولاي ئوق ئاق سۆيەكلەرنىڭ چىرلەرنى ئوز قوللاردا قالاچاق توغۇل، ئالارنى مەسكەو خۇكومەتنى بايار ھەم بوپلارغا بولپ بېرەچەك. ئاق سۆيەكلەر، مەسكەو كېلىپ ئېلىن قالغۇچ، ئوزلەرنىڭ ئەۋەلىگى سەياسى ئەئسىرلەردە بوغالىغانلار. دۇرس ئالارنىڭ روسىيە باقلىن بوغالىغانلارنى ئاش ياشىن، ئەمما ئالارنىڭ ئاراسىدا ئىستېقلايىمەت باقلىغانلارنى دا بولۇپ، مەسكەوگە ئېسىكىدەن بېرىن دۇشمان بولۇپ كېلىگەنلەرنى دە كوپ؛ شونىڭ ئۈچۈن ئاق سۆيەكلەرنىڭ بىر كېسەگىدە قازاننىڭ روسىيە قول ئاستىغا كىرۈندەن نازارى ئىدىلەر.

لوزلەرنى فېودال ھەم فېوداللارنىڭ ئىلھامچىسى بولغان غۇلما ھەم سەيدلەر بېسە بىر نېچە سەبەبەن قازاننىڭ ئىستېقلايىمەتنىڭ بوغالىغاندىن رازى توغۇل ئىدىلەر. بىر باقاندان ئالار مەسكەونىڭ چوقندۇرۇ سەياسەتنى بىك ياشىغى بىلەر، چۈنكى مەسكەو چىرىنە كۆچكەن مېرزالار، بېكلەر، ئەسىر تۇشكەن غەسكەرلەر چوقندۇرۇلار، ئەگەر مەسكەو قازان ئېلىندە ئورنىلاشسا، مۇسلمان دىنى ئۈچۈن ناچار بولاسىن، خۇكومەت خرىستىيان دىنى جەيەرگە تۇرىشاسىن ئالار سېزەلەر. قازان ئالغۇچ دا بۇ ئان، گىزىنىڭ ئىمىرى بىلەن مەسجىدلەرنىڭ جىمىر ئىلۋون، كوپ كىشىنىڭ قىلچان كېچىرىلۋون، قالغان ئاتارلار قالدان، خەتقا شەھەر دىباق ئاۋىلاردان

قوئۇلۇون، ئالار ئوز كوزلارنى بەن كورگەنلەر. بېگەرەك ئىقتىسادى ياندىن مۇسلمان غۇلاملىرى مەسكۈتە دۇشمان بولدىلار. ئالدا سۇيەنگەنچە، قازان ئۇلكەستە سەيدلەر ھەم غۇلما بىك خۇرمەتتە ئىدىلەر. ھازىر ئىبلە ھۆكۈمەت ھرىستىيان بولغاندىن، سۇلك، مۇسلمان غۇلاملىرى بۇتن تەئسىرىن پوعالتاچاق، شۇنىك ئارقاستا بۇرنى ئىقتىسادى بايلىقلاردا پوعالتاچاق، ئالارغا ئىھانە قلوچى خانلار، مۇسلمان ھۆكۈمەتن بولماپاچاق، ئەوول زاماندىن كوك زور جىرلەر بېلەب تۇرا ئالاچاق توگىلەر. ئەوول، مۇسلمان ھۆكۈمەتن بار چاغىندا، سەيدلەر سىياسى ياندىن دا قووتلى ئىدىلەر؛ ئىندى ھۆكۈمەت مەسكەو ھۆكۈمەتن بولغاچ، مۇسلمان غۇلاملىرى، ئورنىن ھرىستىيان بولدىلار تۇتاجاندا ئالار ياخشى بلەر. شوشى سەبەبلەردەن ئالار مەسكەوگە قارشى ۋە ئىستىقلال تارافتا ئىدىلەر.

سەودە گەرلەردە مەسكەوگە دۇشمان ئىدىلەر. روس سەودە گەرلەرى قازان ئالىنو بەن ئالارنىك سەودەلەرن قوللارندىن ئالا باشلاغانلار؛ شەرقى خالقلىرى قازان ئالىنو بەن، تورى مەسكەوگە بەئىسە باشقا جىرلەردەگى يارماكلەرگە بۇرىمچەگن ئالار بلەر ئىدى؛ ئىۋان، كروزنىك ئاناسنىك قازان يارماكاسن ماكارىفكە كوچرگەندىن نىندى زور زارار كىلگەن بو سەودە گەرلەر ياخشى بلەر ئىدى.

بېگەرەك مەسكەوگە بويسۇنغا تاتارنىك، چن خالقى بولغان يارلىن خالق، كرىستىيانلار قارشى كىلدلەر. ئالارنى، روس چىناونىكلارنى قسا باشلادىلار؛ ئىمانا (ياساقنى) بىك تەزلاپ جىيا باشلادىلار؛ سوعىشلاردا، روس قازانلارنى ھەسكەرلەرى ئالارنىك ئوللارن تالادىلار؛ ئالار، قازان روسىيەگە قوشلغاچ روس مۇھاجىرلەرى كىلودەن دە قورقا باشلادىلار، چۇنكى ئلك، قازان ئالناماس، بۇرن، روسلار ناو ياعن ئالغاچ، روسلار كىلپ، ئوتۇرب، تاتار ھەم باشقا ھەيرى روسلارنىك كرىستىيانلارن قىرقل باشلاغانلار ئىدى. شۇنىك ئۇستىندە تاتار كرىستىيەننە تاغىن بو قورقۇنچ نەرسەبار، ئولدا بولسا تاتار فېوداللارنىك قوللارندا بولغان، روس فۇللارنى ئازاد ئىتىلگەچ، بو فېوداللارنىك تاتار كرىستىيەنن قۇل ئىتەچەگىن مەعلوم ئىدى.

ئىپھتىدالنىك بارىشۇد - قازان ۋە ئەترافى روسلار تارافتان 1552 نچىن يىلدا ئالنامادا، ئانك بۇتن جىرنەر روسلار كرىب جىتە ئالغانلارنى يوق ئىدى. بۇرنى زاماندا قازاننى چۇلغاب ئالغان قالن ئورمانلار، ئاعار سولار، باتاقاق، سازلق كوللەر ئىچىدەگى تاتار ئوللارنى ھەممەسەن دە بىرىلپ جىتەگەنلەر.

ئىدى ئازان ئالغاندا قازاننى ئاشلاب، روس ھەسكەرن يىارب، بىر نېچە
 مىڭ تاتار چىققان. «بو تاتارلار ئورمان ئارالارنىداغى تاتار ئاۋلارنىڭ
 بار، خالىق ئاراسىدا ئاگىتاتسىيە يۈرتە باشلاغانلار. ھەر كەنتنىڭ باشىدا
 بەھزى سەيدىلەر، موللار، بىكلەر، مىرزىلار، يۈز بىكلەر
 (СОТНЫЕ КНЯЗЬЯ)، خالىقداغى ھەيرەتلىك يىگىتلەر تۈردىلەر. ئىجتىيال، قازان
 ئالغىن بىر ئاي ئۆتكۈچ دە باشلاندى. شول ئىجتىيال 1560 نىچى يىللارغا
 قەدەر دەۋام ئىتتى.

«بو قوزغىلىشى قازان تاتارلارنىڭ بىك ۋە غۇلماسى ئۆزلىرىنىڭ دېن
 باشلىغىن بولغان تۈركىيەگە، قىرما تايان ئىجتىيال باشلاغانلار، بوزامانداغى
 تۈرك سۇلتانى، سۈلھىمان قانۇنى دېگەن كىشىنىڭ ئىدىل بويى
 تۈركىيە قول ئاستىدا كۆرەسەن كىلىدى قۇتقاراسى كىلە. قازانلار ساھىبگەرە
 خاندان بىرلىك تۈركىيە ھۆكۈمەتن ئۆزلىرىنىڭ باشى، دىب بەلەر، لا كىن
 قىرمانلار ئىسەمۇ ئىزا ئۆز سەياسەتلەر يۈرتلەر ئىدى. ئالار تۈركلەرگە ھەر
 ۋاقت «بىز ئۆز ئىزىگە بارىپ قازاننى قۇتلىدۇر بىز» دىب تۈركلەرنى قاندىقۇرغا
 قورقالار؛ ئالارنىڭ فېكىرنىچە، ئەگەر دە تۈركىيە قازان، ئاستىر خانداننى ئالسا، شول
 ۋاقتا قىرماندا بۇتەلەي ئالىب، ئانداغى خالىقنى بىتۇر، تۈركىيەنىڭ بىر
 ويلايتى يىساب قالىدۇر، دىب قورقالار ئىدى. بىر قىرمان خالىق
 (دەۋلەت گەرە) ئەگەر تۈركىيەنى شىمال ئىشلەرنى قاتتىق ساق،
 قىرمان قوللىزدا قالماس (قىرمان دەخى ئەلەردە قالماز) دېگەن قىمىش. ئىجتىيالچى
 تاتارلارغا نوغايلا، زور ئۈمىد باغلانلار. ھەتتا نوغايلاردان بىر خانزادەنى
 كىتىر، ئارچا يەننى قۇب، قازان خالىق ئىتىب ئىغلان قىلغانلار ئىدى. لا كىن
 بو ئىشكە نوغايلازنىڭ ھەممىسىدە قاتتىقلىق، بارى تىك ئالارنىڭ يۈسۈف ئىزى
 ھەم ئوغلىرىنى قول ئاستىدا بولغانلارنى قاندىقۇر. كىتىرگەن ياغا خاندا
 خالىقنى چەيرەپ، ئۆز كىشىلەرنى يەن بىرگە ئارچا يەن خالىقنىڭ سىيىر
 ئوگىزلىرىن سۇراۋسى، سوپ ئاشاعانلار، شونىڭ بىلەن ئۆزىنى قارىشى ھەر كەت
 قوتارغان؛ شوكار كۆرەدە خالىق ئانى ئۆزى كىتىرگەن، ئۆزى، تۈنەپ باشى
 كىسكەن ئىدى.

شول ۋەشچە نوغايلازنىڭ ئازمىن كۆيىمى قاندىقۇر بىلەن ئىجتىيال باشلانغان
 ئىدى. ئىجتىيالچىلار كۆپتۈك قازان ئارىدا ھەر كەت ئىتەر. ئىجتىيالنىڭ
 ئوچاغى ئارچا تېرەسى ھەم ھەزرىگىن لايىش ئۆيەندەگى مېشە سوۋى
 بويىدا بولپ، ھەتتا مېشە بويىدا قازاندىن 70 چاقىر جىردە ئىجتىيالچىلار
 بىر نىغىتلەن شەھەردە سالغانلار. كامابويىدا بىر نېچە شوندى ئىستىجىكاملار

ياساعانلار. بو ئىختىلالغا ناتارلاردان باشقا چىرىمىشلەردە بىك فاتىشقانلار. مۇمىن ئىختىلالدا ئىللىنى مۇگە ياقىن قۇراللىنى خالىق ئىشتىراك ئىتىدى. 1553 نىچى يىلدا ناتارلار قازان تېرەسنىدە گى «بىك ئاۋ» يانئىنا كىلىب، ئىستىخكاملار ياساپ نىئىدلار. شوندىن قازانغا ھۇجۇم قىلىپ نۇردىلار. چىبىرلىگەن روس فىرئەلەرن چىكۇب، بىك كۇب قازاق ھەم ئىستىر بىلىستەرنى ئىسىر ئالدىلار. ئىككىنچى ياقىدان، ناتارلار واق فىرئەلەرگە بولۇنىپ، نىژنى، مورم شەھەرلەر ئىندە ھۇجۇم ئىتەلەر. بو ئون يىلغا ياقىن دەۋام قىلغان ئىختىلالدا باشلىق بولۇپ يۇرگەن بىرىچە مەشھۇر ئىختىلالچى بار. شولارنىڭ ئابىسنىنىڭ ئىسىملىرى دە مەلۇم. ئالار: سارى بەھادىر، زىن سەيد، بو ئىككى ئىختىلالچى 1553 نىچى يىلدا روسلارنىڭ بۇلارغا قارشى كۈندۈرلگەن سالتىكوف دېگەن مەشھۇر قوماندانلارنى ئىسىر ئالغانلار. يەنە قاينىق، قۇربان ئەلى كىزىلەر، قۇلاي مېرزا ھەم باشبىراق نوغاي ئىسىملى بىر شۇمەرەتلىق قازان كىشىسى ئوزۇننىڭ ئوغللىرى بىلەن دەھشەتلى رەۋىدە مەسكۇ ەسكەرنى بىلەن سوعىشقانلار. بۇلارنىڭ نىچىك ئولگەنلەرنى مەلۇم توگىل. لاكىن ئاغىن ئىككى مەشھۇر ناتار ئىختىلالچىلارنى دەۋلەت مېرزا بىلەن بىردى ئىسىملى، نىچى نوغاي مېرزا سىن كىتۇروچى ھەم ئونۇروچى ئىختىلالچى مەسكۇ ەسكەرنى ئىسىر تۇشكەنلەر ئىدى. بىردىن بىرىنى، ئۆت بىرۈچى ئالتىش ئىسىملى ناتار بولدى. بۇدا ئىختىلالنىڭ سۈگىنىدا ئۇمىدىسزەنە، روسلارغا بەدەت ئىتۈچى جان بىك دېگەن كىشى بار.

ئىختىلالنىڭ باسدۇرو - ئىختىلال ئىۋەل زاماندىن روسىيە ئۈچىن بىك قورقۇنچ، بىرىچە مەزىبە روسلارنىڭ ئىختىلالنى باسارغا چىبەرگەن ەسكەرنى چىكلىگەچ، بايارسكى دومادا بايار ھەم روخانىلار ئىۋان گروزنىغا قازاننى كىرنى ناتارلارغا بىر، ەسكەرنى ئىلىپ قايتۇرغا مەسلىھەت ئىتكەنلەر. مۇندىن مەسكۇ ەكۈمەتنىڭ بىك قاۋشاعاننى كۈرئە. لاكىن قازاننى بىرۈ بىكاغىنا ئالغان ئاسترخاننىدا بىرۈ، ئۇل ياقىنى قىرم ۋە تۈركىيە قولىنا ئابىشرو دېگەن سوز بولۇپ، مەسكۇ ياكىدان ئىلىپ يىلغىسىدان كىسىلەپكە. ئىۋان گروزنى ئاتتىق ەبىرەتن ھەم ئۇستالىن خارف قىلىپ ئىختىلالنى باسارغا قەرار قىلدى. قازانغا، ئىختىلالنى باسدۇرغا ئىللەنچە ئاردو چىبەرئىلىپ، تۇردى. بو فىرئەلەر ئۇچراغان بىر ناتار ئاۋلىق يانئۇرالار، ئىرلەرن كىسەلەر، خاننىق، قىز، بالا - چاغاننى ئىسىر ئالالار. بىر سوعىشادىنا، ئون مۇگى ئىر ناتار ئوتۇرئىلىپ، ئالنى مۇگى ئىر، ئون

ئالتىن مەك حاتىن ئەسىر تۇشكەن. روس ەسكەرى ئۇنى كەن تانار ئاۋاللىرى
 جىرىلەن تىگىز ياسالا؛ قىلار تاپتالا، يا ئا سالىنغان شەھەرلەر جىمىرلەيدى.
 شونىڭ ئۇستىدە مەسكەو حۇكۇمەتنى ئالتىن، مال بىلەن حالقنى ئالدىغا
 تىرىش؛ ئىختىلاچىلارغا قارىشى تانارلاردان مۇرەككەب ەسكەرلەر جىبەرە،
 قاسىم تانارلار كىتىرىپ سوعىشۇرا ئىدى. بەغزى تانار فېرقەلەرى ئوز
 حالقى بىلەن سوعىمىچى ئىختىلاچىلار ياعنى چىلار، لاكىن بەغزىلەر
 ئىختىلاچىلارنى، توتىپ بېرەر، شونىڭ نەقابىلىنە حۇكۇمەتتەن ئاچا ەم
 دەرىجە ئالار. ئالتىن موتىنىك بېردىنى تۇتقاچ، مەسكەوگە ئوزى ئېلىنكەن ئىدى.
 نىھايەت تۇركىيەدەن كۇنكەن ئىمانەت كېلەدەن؛ قىرلاردا بىر نىچە
 مەرتەبە روسىيەگە ەجۇم قىپ قاراسالاردا قايدا چىقمايدى؛ نوغايلاردان ەسكەرى
 بىلەن كېلىگەن خانزادەدەن دە مەنە چىقمايدى. تانارلار ئچىنە مەنۇسىيەت، ەسكە
 خەرەكت باشلاندى. ەز جىردە تانارلار بىرلە باشلادىلار. ئارەن، ئالغان
 ئىللەرى تالانغان، تانار ئىختىلاچىلارنى قىلچىلار قىلارنى تارغا
 مەجبۇر بولدىلار، شولاي ئىتىپ ئىختىلال باسلىدى.

ئىختىلالنىڭ نەتىجەسىدە قىسۇلار ئاغىن قوۋەتلەندى. تانارلارنىڭ بىك
 كۇبىنىنىڭ جىرلەرى بايارلار، پوپلارغا بېرىلدى.

ئىختىلالنىڭ نەتىجەسىدە - بوقوزغالىشىنى باستىرو زور نەتىجەلەر
 بېردى. بىرنىچى باقدان، قازان ئۆلكەسىدە قوزغالىش سۇڭىدا 1500 تانار
 ئاق سۇيەگى ئوتۇرلەنگەنلىكىدەن، بىك كۇبىنىنى قىچىپ كىتىكەنلىكىدەن،
 ئىستىقلال، ئوين، بولدىرو ئۇچىن باشدا يۇرگەن كىشلەر يوغالدىلار؛ قالغان
 ئاق سۇيەكلەر ئىسە ئوزلەرنىڭ ئىقتىسادى مەنقەنلەرى تەلەگەنچە مەسكەوگە
 مادىق قۇل بولپ قالدىلاردا، سۇڭرا مەسكەو بۇلار بىلەن فايدالانپ، تانار
 مىرزا ە بىكلەردەن عىبارەت «يۇمشىلى تانارلار» كېلىپ چىقىدىلار. بۇلاردان
 ە ئالارنىڭ قۇللارنى تانار كرەستىيەندەن مۇرەككەب مەسكەونىڭ تانارلاردان
 ەيرى مۇنتازام ئالتى ەسكەرى ياسالدى، شول ەسكەر بىلەن مەسكەو
 خەزىر فايدالانا باشلادى. مەسەلەن ئىۋان، گروزنىڭ بالتىق، بويىن لىۋونىيە
 نىمىسلەرى بىلەن سوعىشدا، مۇندى ەسكەردەن ئېلىن مڭ ئالتى تانار ئىشتىراك
 قىلدى. ئىختىلالنىڭ چىقۇشى، باستىرىلۇشى مەسكەوگە بىر ساباق بولدى. ئولدا
 بولسا قازان ئىلىن تىرگەنە روس غۇنىسى بىلەن، توتۇرو ە كالانىزاۋات ئىتونىڭ
 كېرەگى دەرسى ئىدى. شونىڭ ئۇچىن حۇكۇمەت قازان ئالغىچ ئوق باشلاغان
 بو ئىش ئىختىلال بارغان چاندا ە، ئول باسلىچ ئىشلەرگە كىرىشكە. قازان

ئالغىچ ئوق، ئىژان قازان خان ۋە فىيوداللارنىڭ قالدان جىرلەرنى قازاننى ئالغىچدا ئىستىتىك قالدان غەسكەر باشلارنى ۋاپۇۋودالارغا ئۆلەشپ بېرىگەن ئىدى. ئىختىلال باسلىغىچ ئىسە جۇكومت فىرمان چىقارپ قازان تېرەسندە تەخمىنەن 30 چاقىرم تېرەسندەگى تاتارلار تاشلاب قاچقان ۋە مۇسادەرە قالدان جىرلەرنى روس ئالىپاوتلارنى ئۆلەشە باشلادى؛ بەزى جىرلەر ئىسە تاتار كرەستىيەنن بلەن بىرگە ئۆك شول ئالىپاوتلارغا ئۆلەكەنلەر. ئالىپاوتلارغا بو يا ئا جىرلەردە جوجالقلارن تۈزب يېەرگە ئاسات بولسەن ئۇچن چىتدەن كېتىرنلە تۇرغان روس كرەستىيەنلەرن 10 يىل مۇددەتدە تۇرلن سالم ۋە ۋاپۇيىنوسلا. ردان قۇتلدىنرا تۇرغان زا كون چىقارلدى. يا ئا ۋە مۇنىيت ئورنلارغا ئالىپاوت زۇلمىندان عاجىز بولغان ئچكىن ئۆلكەلەردەن روس كرەستىيەنلەرنى ئاغىلىپ كېلە باشلادىلار.

شۇنىڭ ئۈستىدە ئىژان 1555 يىلدا قازان ئۆلكەسىدە يا ئا يىلار جىيە ياساپ، قازان ئۆلكەسىدە پويىلار كوچىرە باشلادى. بىرىنچى قازان ئارخىپىسكوپىن گورى دىگەن پويقا ۋە ئانڭ يارانلارنى ئىدىل بوينداغى خان ۋە بىكىلەر چىرى بولغان مۇنىيت ۋە پچەنلىك، ئورمانلىق ۋە باقچالىق جىرلەرنى ۋەف ئىتدى. بو جىرلەرنىڭ كوئىسىدە تاتار ئاۋللارنى بولغانغا كورە، پويىلارغا بىك كوب تاتار كرەستىيەنن ئۆلەكەن، بۇلار روحانى روس فىيوداللارغا ئۆلەلە خان ۋە بىك، سىدىلەرگە تولگەن تۇسلىن ئابروك تولن ۋە حرەت ئىتە باشلادىلار.

شولاي ئىتەپ، قازاننىڭ ئەتراپى مۇدافەسىگە ئۆكەن بولسەن ئۇچن روسنىڭ غەسكەرى فىيوداللارنى بىرلىسەلەر، ئىدىل بوپىلارنى روحانىلارنى ۋەف ئىتدىلەر.

مەسكەو جۇكومتىن ئىدىنن تىزگەن روسلاشدىرو ئۇچن ئالىپاوتلاردان قاچپ كېلوچى روس كرەستىيەنلەردە تۇتمادى، غەيرى رەسمى بولسادا قازان جىرىنئە كېلىپ ئوتتۇرغا مۇساعەدە بېردى 16 غەسرنىڭ ئاخىرىدا بو روس كرەستىيەننىڭ كېلوۋى شول قەدەر كوۋەيدىكى، مەسكەو ئۆلكەسىدە جىرلەر بوشاب قالا باشلادىلار، ئالىپاوت قولداغى جىرلەر ئىشچن تولن بولمىغانغا ئىگىلى قالا باشلادىلار. سەتتا جۇكومت بو قازان ئۆلكەسىدە قاچپ، غەيرى مۇنتازام كېلوچىلەرنى تىيارغا چارالار قالا باشلادى.

جۇكومت قازان ئۆلكەسىن تىزىرەك كالانىزاتسىيە ياساۋ ئۇچن باشدا بۇتن مەعبوب كىشىلەرنى ۋە سەياسى مۇنتەھەم كىشىلەرنى شۇندا سۇرە باشلادى. شۇندى كىشىلەردەن غەيرەت قازاندا بىر نېچە ئورامدا ياسالدى. بىرگەكە

ئىۋان، گروزنى، بو خاڧدا قزق بىر چارا ئويىلاب چىقاردى، ئولدا بولسا روسىيەنىڭ ئورناستىندا بولغان، سامادىر ئاۋىيەگە خىسلاف، بولاب، روسىيەدە بايلار ئىدارەسىنى ياسارغا، ئىمتىلوجى كىنەز ۋە بايلارنىڭ قازان ئۆلكەسىگە خىيەرب، ئاندىن مىرزالارنىڭ چىرىلەرنى ئالارغا مارتىب ئالاب، چىرىلى تاسار مىرزانى مەسكە ئۆلكەلەرنىڭ خىيەرب، تىگى بايلارلاردان قالغان چىرىلەرنى ئالارغا بىردى. مۇنىڭ بىلەن ئىۋان، گروزنى بىر يولىنى ئىككى يىلاننىڭ باشى كىسىدى: ئىچىدە گى دۇشمانلارنى ياڭاچىرلەرگە خىيەرب ئالاردان قۇتۇلۇپ، ئول دۇشمان بايلارلارنى سامادىر ئاۋىيەگە بەيلەدى. چۈنكى كۈچكەن دۇشمان بايلار مەسكە ئۆلكەلەرنىدە تۇرغاندا تىسارغا دۇشمان بولسالا، غەبىرى روس ئۆلكەسىگە كىلىپ، ئوتتۇرى بىلەن ئۇنىڭ قولىنى بولۇپ كىتەلەر ئىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ماللارنى ۋە چىرىلەرنى ساقلاۋ ئۇچۇن مەسكە كۈچى ۋە خۇكۈمىتىنى ھەر ۋاقتدا كىرەك بولۇپ تۇرادى ئىدى. قازان ئۆلكەسىدىن قالغان مىرزا ۋە يىكلەرنى روس ئاراستىنا ئېلىپ، ئالارغا روس كرەستىيەنى بىر بىلەن ئالارنىدا دىنە خۇكۈمەتكە باغلىدى ئىدى. چۈنكى ئىندى، ئول چىرىلەردىن ۋە خالىقدان ئايرىلغان تاتار ئاق سۆيەكلەرنى ئوزلۇنىڭ مال ۋە خالىقلارنى بارى مەسكە خۇكۈمەتنى ۋە تىسارى ئارقاستىداغىنا ساقلاپ قالالار، شۇنىڭ ئۇچۇن ئۇلار سادىق قۇلغا ئايلاندىلەر ئىدى.

ئىۋان، گروزنى قازان ۋە ئۇنىڭ ئاتراڧىدا كوپىس ھەم ھۇنەرمانلارنىڭ دە سۇردى. بۇلار ئىسە ناۋغورود ھەم پىسكوف شىكىللى ئىسەۋلەن ئىرىكلى چۇمورىيەت بولسا، مەسكە تىسارلارنى تاراقىدىن كۈچلەپ مەسكەگە قوشىلغان ۋە ئىسەۋلەن ئىرىكىنى ئىلىپ دە ئۇنتىماغان شەھەر ئەھالىسى ئىدى.

16 غەسردا قازاندا بۇلاردان غەبىرەت ئىللە نىچە ئورام ياسالدى، بو كوپىس ھەم ئۇستالار قازانغا كىلىپ يۈرۈ بىلەن مەنئەغەنە مەسكە خۇكۈمىتى بىلەن نىق باغلىنىپ، ئىسەۋلەن ئىلاننىڭ ئىختىيالىچى فېكىرلەرنى يوغالغان ئىدى. چىرىن كىلاننىۋات ئىمتو ئۇچۇن خۇكۈمەت ياڭادان بىر چارانايدى. ئولدا بولسا، قازان ئۆلكەسىدە ماناستىرلار سالارغا تىرىشۋونى ئىدى. خۇكۈمەت تاتار ۋە باشقا غەبىرى روس ئاراستىدا روحانىلارغا چىرى بىرەدە، روحانىلار شۇندا ئېلىپ مەسكە قۇبەلار بىلەن چۇلەپ ئالاب ماناستىر سالادا. ماناخلارنى قۇرالىلاندىر، شۇنىڭ ياننىدا كرەستىيەنلەر كىلىپ ئوتتۇرالار؛ چىرىلى خالىقلار ھۇجۇم قىلسالا، بو ماناستىر كرەستىيەنلەرنى شۇل مەسكە قۇبىلار ئىچىدە كىر قاقچىلار ئىدى. شۇل ئىتىب، نىرە يۈندە روس جىنىسەن بولغان خالىق كۈبە ئىدى. شۇل ئوق زاماندا 16 غەسرنىڭ ئىچىدە ئىلى بويىدا ۋە باشقا

شولار قىرلاردا ئىستىجىكام ۋە شەھەرلەر سالغۇ باشلاندى. بۇ شەھەرلەرگە
 ھۆكۈمەت تۈرلۈك سېتىش بولغان روسلارنى كۈچۈرۈپ ئوتتۇرىغا ئىدى.
 ئۇل شەھەرلەرنىڭ قۇبۇلارغا قويغان توپلارنىڭ ھېسابىدا قۇبۇلارنىڭ
 چىقىمىدا بىك كۆپ بېسىم ۋە ئالار ياندا ئىستىجىكاملارنىڭ باشلىقلىرى
 تۈرلەر (ۋاپۇدا، دىيا، ئىستىجىكام باشلىقلىرى) نىڭ بىرلىگەن چىقىمىدا بىنەدە
 10 يىللىق لىگۇنا بىلەن قۇبۇل بىلەن روس كۆرسىتىش كىتوتىلىپ ئوتتۇرىغا
 ئىدى. بۇ شەھەرلەرگە ھۆكۈمەت ھائىلەلەرنى بىلەن ئىستىجىكام ۋە پۇشكار
 ئاتالغان ھەسكەرلەرنى كىتوتىلىپ ئوتتۇرىغا ئىدى.

2 ئىدىل بويىدا ئۇچۇن كۆرەشكە بەينەلەمىلە سەياسەتتە قاتنىشىدۇ.

16 ھەسردە ئىدىل، دۇن ھەم قارا ۋە ھەزەر دىكى كۆزلەرنى
 سەۋداسىدا قازان ئالغان چۇرلاردا تۈركىيەنىڭ ئىك زورايغان ۋە كۈچلۈك
 چاغىن بولغانلىقىدا، داردانىل ۋە باسغۇر، قىم ھائىلە ۋە كافكازنىڭ غەربى
 چارلارنى تۈركىيە قولى ئاستىدا بولغانلىقىدا، قارا دىكىگىز ئاننىڭ كولىن مېسىلىدە
 بولۇپ قالدى. شۇل سەبەبلەر قارا دىكىگىز ۋە داردانىل، دۇن ۋە ئىدىل ئارقىلىق
 بولغان سەۋدادا ئاننىڭ قولىدا ئىدى.

قازان تۇشۇپ، روسىيە ئىستىجىكامغا ئابا ھەركەت قىلىپ ئاننى ئالدى.
 تۈركىيەنىڭ ئىقتىسادى ھەيئەتتە، ئاننىڭ سەۋدە ۋە ئامور ئاستىدا زور بىر زاربا
 ئۇرۇپ ئىدى. ئابىغى، ئىدىل روسىيە قولىدا بولۇپ، بۇ سەۋدە باشقا بولغان
 كىتەرگە ۋە روسىيەگە ئابىغى بولغا كىرەك ئىدى. شۇل سەبەبلەر
 تۈركىيە ئورۇننىڭ ۋاسسال قىم ئارقىلىق، ئەلبەتتە، ئىدىل بويى مەسىلەسىدە
 مۇداھىلە ئىتەرگە ۋە روسىيە بىلەن بىرلىشىش ئىدى. شۇنىڭ ئۈستىدە
 ئىدىل بويى مەسىلەسىدە تۈركىيەنىڭ ئاغىن بىر ئىقتىسادى، سەياسى مەنپەئەتتە
 بار ئىدى. ئۇلدا مۇنە نەرسەدەن غەپارەت:

16 ھەسردە شەرقىدە ھەزرىگى ئىراندا بىر زور دەۋلەت كېلىپ چىقتى.
 بۇ ئىسە ئىراننىڭ شەرقى مەزھەبىدە كىن سەۋەبىلەر سۇلالىسى، قولى ئاستىدا
 بىر لەشۋى ئىدى. 16 ھەسردە ئىدىل سۇلتان سەلىم ۋە سۇلەيمان زامانىدا ئىران
 بىلەن تۈركىيە ئارىسىدا بىر توقۇلۇش قاتلىن سوغىشلار باشلاندى. بۇ سوغىشلارنىڭ

سەبەبىن تۈركىيە ۋە ئىران خۇكۈمەتلىرى سۇننى ۋە شىيە مەزھەپلىرىنىڭ بەرلىشىشى دېيىپ قاراسالاردا، ئاممى ئىقتىسادى ئىدى. ئىران زورايىپ تۈركىيەگە ۋە ئانڭ ئارقىلىق ياۋروپاغا كېلەتۇرغان ھىند، ئورتا ئازىيا ۋە قىتاي ماللىرى يۈزلىك تۇرغان كەروان يوللارنى ئېشىغال قىلغان ئىدى. تۈركىيەگە ئېسە، بو زارارلىق بىر ئىش بولۇپ چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن سوغىشلار باشلاندى. مۇنە، شۇشۇ سەفەۋىيلەر مەملەكەتنى قارشى سايلاۋ زارىياسى بىلەن ئىراننى بويسۇندۇرۇپ، بولمى، ئانڭ ئارتۇنغا ھەزەر دېگىزى ئارقىلىق ياتىسە، شۇنىڭ ھەرى جارىلىق بولغاندىن ھۇجۇم قىلىپ چىكەرگە مۇمكىن ئىدى؛ مۇنىڭ ئۈچۈن دە ئىدىل بوينى تۈركىيە قولىدا ياتىسە ساجىب، ساڧا ھەم ئوتتەمەش گەرەيلەر زامانىداغىن شىكىللىق ۋاسساللارنى قولىدا بولغا ئېيىش ئىدى.

مەلۇمكى، ھەر بىر ئىقتىسادى ۋاقىغە ئۇستىنە مەھسوس بىر ئىدىيالوگىيە ئۈسب چىغا. تۈركىيەنىڭ ئىدىل بوينى ئىشلەرنە قىرغ ئارقىلىق قاتنىشىشى ئۈچۈن، مۇندى بىر عامىل تاپلىدىدا. ئولدا يولساروسىيە قول ئاستىغا كىرگەن ناتارلارنى دىنى - مىللى ياندىن قىستوللارنى بەنا ۋە دەلىل ئېتىپ، تۇتۇدۇ. مۇڭارغا بېلىگىلى ناتارنىڭ ئوز ئاراسىدا موۋافىقت بار ئىدى. چىلابدا مەسكەۋ خۇكۈمەتنىڭ ناتارلارنى چوقندۇرغا دىمەلەۋى، كۇچەۋى ھەم ئانارنىڭ جىرلەرن تارتىپ ئالوۋى، ناتارلارنىڭ قوبىدا ئوز كۇچەۋى بىلەن مەسكەۋ قولىدا چىغا ئالماۋلارنى ئا كلاۋ تۈركىيە ۋە ئانڭ ۋاسسال قىرغىغا مۇراجەت ئېتىرگە مەجبور ئىتەد ئىدى. شول سەبەبلى ناتارلار، ھەتتا باشقا غەپىرى روسلار ئېستانبول ۋە باڧچا ساراغا ئېلچىلەر جىبەپ، قىرغىن - تۈركىيەنى چاقىرلار ئىدى.

يوعار ئىدا سۇيەلەنگەن سەبەبلەر تۈركىيە قىرغ بىلەن روسىيەنىڭ بەرلىشىش كېتىپ چىقاردى ۋە بو مۇراجەتەر ئاننى تېزلىتىلەر.

مۇنە، شۇشۇ بەرلىشىشنىڭ قايسىسىنى ئېسىكە تۇشۇپ ئوز بىزى. (1) تۇرك ھەم قىرغ مەسكەۋدۇڭ ھۇجۇملەر - قازان ئەتراپىدا ئېچىلال بولۇپ تۇرغان چاندا 1555 نچى يىلدا، قىرغىن تۈركىيەدەن ئالغان يەنى چىرى ئېسىملى غەسكەرلەر بىلەن روسىيەنىڭ خۇدودىن ئۆتكەن، روسلارنىڭ ئاڭكار قارشى جىبەردىن غەسكەرلەرنى چىكلىگەن، ناتارلار تولا شەھەرنە يانقىلاش كېلەر. ئىوان، گروزنى مۇڭار قارشى غەسكەر كوندردىن لاكىن

(1) بو خاندا، ئۆزى مەلۇمات «مەعارىپ» ژورنىلىدا «ئىدىل ئۈچۈن كۆرۈش»

قۇرۇم غەسكەرىنى ئۈچۈن بۇرۇنلاپ قايتىپ كېتىشكەن. مۇنداق سوڭىقى ئېيىكى يىلدا قۇرۇمغا روسىيەگە ھۇجۇم قىلالار، قۇرۇم تاتارلارنى قاتارلىقلارنىڭ ئېھتىياتلىنىشى، بولۇشى ئۈچۈن - ۋاقىت بۇز، ئېيىكى يۈزلىك قىرقلار، بولۇپ كېلىپ تۇرالار ئىدى.

1566-ئىلى يىلى تۈركىيە سۇلتانى سۇلەيمان قانۇنى ئېلىپ، ئاندىن ئورنىغا سەلىم II نەھىكە ئورنىدا، ئېلىنى، بوسۇلتان، ئىش ئۈتكەن، قازان، ئاستىرخان روسلار قولىغا تۇشكەن بولسا، كېيىن ئاستىرخاننى ئالغان بولادى. سۇلتان سۇلەيمان قانۇنى (تۈركىيە سۇلتانى) چىنلار ئىشىگە كىرىشكەن ئېيىلار، 1563-ئىلى قۇرۇم خانى دەۋلەت گەرەبىگە، غەسكەرگە ئىشارەت قىلىپ، ياز كۈنى ئاتلار ھەزىلەرگە ھەم يازغا ئاستىرخانغا ھۇجۇم قىلىشقا، بۇيرۇق، ياز كۈنى تۈركىيە ھۆكۈمەتنى يەنى چەرى غەسكەرنى ھەم مۇقەددىر قۇماندانلاردا كۆتىرىدى، قۇرۇمغا، تۈپ، جەدرەلەر ئۈيەرگە يۈز ئاربا ھەزىلەرگە توشىدى. تۈركلەر، دۈن، سوۋى بىلەن، تۈپ ۋە غەسكەرلەرنى تۈيۈپ بارىپ، ئېلى يىلىغا سۇلتان قەدەر نەرسەلەرنى ئانغا تۈيۈپ، سوڭرا ئېلى يىلىغا، ئاندىن قىيىن بىلەن بارىپ ئاستىرخانغا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ. شۇل ۋاقىتتا مەسكەننىڭ قۇرۇمغا ئېلىشىنى ھۆكۈمەتكە، ئاستىرخان تاتارلارنىڭدا تۈركلەر بىلەن قۇرۇمغا كۆتىرىدى، لا كېيىن قۇرۇم خانى، مۇنۇ ئېلى؛ ئالدىنقى نەھىكە تۈركلەر ئېلى، بويىن ئالسا، «قۇرۇم ھەم ئەلئىزدە قالماس» دېيىپ قورقۇلار ئىدى. شۇ يىلى بولسا دەۋلەت گەرەبى روسىيەگە ئولتۇرما تۈپ، قازان ھەم ئاستىرخاننى كېيىن قايتا روۋ، قازانغا قايتىپ، ئۇلۇن غەدلىگەرەينى قويۇپ سۇرادى. ئايىقى، روسىيە ھۆكۈمەتنى مۇڭار قارشى جەۋاب قايتاردى.

نەھىكە 1563-ئىلى يىلى تۈركىيەنىڭ ئىشى بىلەن بولماق ئاستىرخان سەفەرى، بولمى قۇرۇمغا، قۇرۇم خانى چەنوبى روسىيەگە ھۇجۇم قىلىدى. لا كېيىن روسىيە غەسكەرى تارقاتقان قانۇن قارشىلىق كۆرىپ، كېيىن بۇرۇنلاپ قايتىپ كېتىدى. مۇنداق سوڭدا قۇرۇم ھۆكۈمەتنى قازان ۋە ئاستىرخاننى سۇرايدۇ دەۋام قىلىدى. چۈنكى، بۇ جەھەتلەردەن ھامان ئېلىنىپ تۇرالار. ھەتتا چىرىملىرىدەن دە قۇرۇمغا ئېلىنىپ كېلىپ، قازانغا بىر خانزادەنى خان ئېيتىپ غەسكەر بىلەن چىقىرىپ سۇرىپلار ھەم ئۆزلىرىنىڭ قۇرۇم غەسكەرنى بولماق قىلىپ 66000 غەسكەر بىلەن قازانغا ھۇجۇم قىلىشقا كېلىدۇ. لا كېيىن قۇرۇم ھاماندا روسىيەگە غەسكەر بىلەن كېلە قالىدۇ. بېكىلەر، مىرزا، قاراچىلار شۇ يىلى قازانغا بارىپ تۇرۇپ قالىدۇ. شۇنداق سوڭ قۇرۇم خانى پاكىدان ئولتۇرما تۈپ بىلەن ئېلىنىپ چىقىرىپ، قازان ۋە ئاستىرخاننى تاتارلارغا

كېرىن قايتار ئىلۋون، سۇرادى. لاگېن مەسكەو ھۆكۈمەتنى رازى بولمى، شولاي دا ئورۇب خانغا ئاقچا جېبەرە ھەم كېلىش ئۈچۈن، شوندى بول كورسەنە ئىدى. خانزادە روسىيەگە كېلىس ئاكار سابىق قازان خانى شادەلېنىڭ قىزى (ئاسراماغا ئالغان) بېرەم، قاسىم شەھەر ئىنە خان ئىتەم-دېدى. مۇنىڭ بىلەن فرم خان ئالدا ماچىن بولدى. ئاكار قىرمانچى بۇلاي دېيىپ جەۋاب بېردى: «مېنىم بالامىن ئاشانلىق ھەلم بار. قاسىم خانلىق ئاكار كېرەك ئوگى. ئەگەر ياخشىلىق بىلەن قازان، ئاسترخاننى بېرەمسەڭ تۈركىيە ھۆكۈمەتنى بارى بىر ئانى سېنىڭ قولىڭدان ئال».

سۇلتان سەلىم نىكە دەسترخانغا ئاچا كېلوۋوۋ - 1566 نچى يىلدا تۈركىيەدە سۇلتان سۇلەيمان قانۇنى ئولسىگىچ، ئانڭ ئورۇنغا سەلىم II تەختكە ئوتتۇرا. ئول ئىندى چىنلاردا ئىدى، بويى مۇسلمانلارنىڭ ھەم ھەيرى روسلارنىڭ نەلگەن چېرىنە چېتىكۇررگە كرىشەكچى بولا.

شوشى ۋاقىتلاردا بۇ چارا، حيۋادان كېلىگەن مۇسلمان - تۈرك ھاجىلارنى ئىستانبۇلدا ھۆكۈمەتكە روسىيەنىڭ قازان، ئاسترخاننى ئالۋون، ئانداغىن مۇسلمانلارنىڭ حورلىققا تۇشۇلدىن، باشقا مۇسلمان ئىلار ئىندە ھۇجۇم ئلو ئىجتىمالىن، ئاسترخانغا كېلە تۇرغان سەۋدەگەرلەرنى تالاب، بېك كۆپ پۇشلىنا ئالۋون سۇيىلەپ، زار لانبى ھەيرىزا بېردلەر. سۇلتان قىرمانچى ئاسترخانغا پارغا ھەزىرلەنگە، كېرەك ئارقى ھەزىرلەرگە بۇيۇرما ھەم تۈركىيەدەن ھەسكەردە توبىلاردا كۆندردى. تۈركىيەنىڭ ئاسترخانغا كېلىرگە تەۋەنىڭ ئىكچى بىر سەبەبىدە بار ئىدى. تۈركىيە سەلىمنىڭ چېركاسىدا بولغان بىر ۋەزىرى ئالدا سۇيىلەنگەن ئىراننى كاسپى دېڭىزى ئارقىلىق چېكىپ بولو ھاقىنداغىن لائىھەنى تەقدىم ئىتىكىن ئىدى. دەۋلەت گەرى خان ھەر تۈرلۈن يالغانلار بىلەن سۇلتاننى قورقتا: «روسىيەنىڭ ئاسترخاندا ھەسكەرى كۆپ، ئەگەر چېكىلسەڭ بۇن مۇسلمان ھالەتدە دانڭ بىتەر؛ سوققا ھەسكەر چىدى ئالماس؛ ئەگەر ھون بىلەن ئىدىل قوشلسا، روسلارغا قىرمانچى، قارا دېڭىز بىلەن تۈركىيەگە ھۇجۇم قىلغا، بول ئاچىنلار» - دى ئىدى. ئەمما ئوزى روسىيەدەن قازان، ئاسترخاننىڭ بېرىلۋون تالاب قىلغا ھەم ئانى تۈركىيەنىڭ قىلغا نەلگەن ئىشلەرنى ھەبەر دار ئىتىب تۇرادى ئىدى. سۇلتان ھون بىلەن ئىدىل يىلغاسىن بېرگە قوشىپ، شونىڭ ئارقىلىق، قىلوت جېبەرگە، ئوبىلىدىر ئىدى. تۇبەت ئوبىلغاندا، بول لائىھەدە بىرە ئالغا ئاشماسلىق نەرسە بوق. چۈنكى مۇندا ھون بىلەن ئىدىلنىڭ ھەزرىگىن كامېشىن ياندا بارى بىر بىرىدەن 25 چاقىرما غنا كېلىپ ياقىلاشقان، ئورنى بار. شول، ماقسەدچىلەن 1569 نچى يىلدا، جو

ئىش ئۈچۈن 17000 غەسكەر، قازر ئۈچۈن قۇراللار، ئىشچىلەر ھەم ئېلىق
 مىڭ تانار غەسكەرنى كۆندۈرگەن. غەسكەر، كۆيمەلەر بىك، ئساورلىق بىلەن
 دۈننىڭ ئىدىلىگە ياقىن كېلە تۇرغان. ئورنىغا بارب چېتىكەنلەر. قىرم خانى
 تۈركلەرنىڭ شىمال تۈركلەرنى بىلەن قوشىلۇلارنىدان قورقۇپ، تۈرك غەسكەرنى
 ئاراسىغا تۈرلۈك يالغان تەشۋىشلىق جەبەرلەر ئاراندا باشلاغانلار. ئېمىش بو
 جىردە قىش كۈنى قاراڭغى بولا، جەي كۈنى تۈن بولمى، بىك كۈب
 نامازلار قالدۇرغا كېرەك بولا. دېلەر ئىدى. كانالنى ھېچ قازر حال يوق.
 ئىش بىك ئاقىر بارا، غەسكەر ئاراسىدا نارازىلىق كۆرۈنەر ئىدى. ئاستىر-
 خاندان كېلىگەن ئىلچلەر دە: «بىردە گانال كېرەك تۈگۈل، تېزگە ئاستىرخانغا كېلىپ
 بىزنى روسلاردان خەلاش ئېتىڭىز» دېيىپ ئۆتۈنلەر ئىدى. شول رەۋشچە تۈرك
 غەسكەرنى ئاستىرخانغا ياقىنلاشقان؛ قوماندان پاشا تەقتىمالغا ئاستىرخانغا ھۇجۇم
 ئېتىرگە ئويلاسى، ئول شۇندا ئېستىجىكم سالب، يازغا قەدەر قىشلارغا ئويلاغان
 ئىدى. ئول ئارادا قىرم غەسكەرنى بىلەن خاندا قىرغا قايتىپ كېتىكەن ئىدى.
 شوشى ۋاقتدا تۈرك غەسكەرنى ئاراسىدا ئىجتىلال چقىدى. قايتىنىق نى
 باشلادىلار. ئول ئارادا ئىران، روس غەسكەرنى ھەم مەسكە ئاراقلىق
 نوغايلا كېلەر ئىكەن. دېگەن جەبەر چقىدى. شول ئوق كۈنلەردە چىلابدا
 مەسكە غەسكەرنىڭ ياقىنلاشقان جەبەرنى كېلىدى. تۈرك غەسكەرنىڭ باشلىقى
 ئېستىجىكلەرن بۇزۇپ، ياندۇرۇپ قايتىرغا چقىدى. يولدا سۇلتاندىن ئەمەر
 ئالدىدى. بو قەرىماندا ئاستىرخان ياندا قىشلارغا ھەم جەي كۈنى زور
 ئېغانەت غەسكەرنى جېبەرەچگەن سۇيەلگەن ئىدى. لاكىن غەسكەر مۇنى
 تىكلامادى.

دولەت گەرەي خان ئورنىڭ ماقسەدىنە ئېرىشكەن ئىدى. ئول ئىوان
 كروزنىغا خات يازىپ، تۈرك سۇلتاندىن قۇتلىرىغا ئۇنماقتانغان ئىدى.
 شول ئوق ۋاقتدا بىك كۈب مال، ئاچا سۇراغان ھەم قازان بىلەن ئاستىرخاننى
 ئالەپ قلووندا يانگارتقان ئىدى.

مەسكە ھۇكۈمەتتۇڭقا قاۋشاۋۇ - بو زاماندا ئىوان كروزنىڭ
 بايلارنى ئۆتۈرە باشلاغان، ياخشى بايلار ئاندىن قاچا باشلاغان، نىمەلەر
 (لىۋونىيە) بىلەن بولشە سوغىشىپ تۇرغان چاغلار ئىدى. سۇلتان سەلىم دە
 فېكرىدىن قايتماغان ئىدى. ياز جېتو بىلەن ھۇجۇم قىلغا، ئويلىدى ئىدى.
 شول سەبەبلەن قىرم خاننىدا بىك زور خىراج، بولەكلەر جېبەرگە ئويلاغان
 ھەم سۇلتان ئالدىدا ئوزۇن ئاغلارغا تىرىشىپ ئېستانولغا ئېلچى جېبەرگەن
 ئىدى. ئېلچى بولەكلەر ئالەپ بارىپ، ھوز ئاراسىدا سۇلتانغا: «ئىسارغا قارشىلىق

قلماعان قازانلار بىك خۇرمەتتە، ئاكار خىزمەت ئېتەلەر، ئوز ئورنلاردا تۇرالار، تىسار ئالارنىڭ دىننە تېمى، ئالارنىڭ مەھەبەتلەرن (مەسچىتلەرن) جىمىرىمى؛ مەھەبەت قاسىم شەھەر ئىسار بولاتتىن خان ئېتە؛ مۇسلمان شەھەر يەتتە مەسچىتلەر، كاشانلەر (مەقبەرە) ئىشلەرگە قوشىدى. ئەگەر، ئول مۇسلمان شەھەر يەتتە خىلاڧ بولسا ئېدى، روسىيەنىڭ ئورتاسىدا بولانقا خان بولغا ھەم مۇسلمان شەھەر يەتتە تۇرغا قوشماس ئېدى» دېي ئىترگە قوشقان ئېدى. سۇلتان ئېلچىنىڭ ئىۋاننى بىك، ئۇرۇش، ئەستىرخان، يولن ئاچار ھەم ياگا سالغان ئىستىخكاملارنى وانغا قوشقان ئېدى. ئىۋان ياگان ئېلچى جىمىرى، ئەستىرخاندا ھەم مەسچىد ۋە كاشانلارنىڭ جىمىرىلۇوى ئىۋان ئەمىرى بىلەن بولماغانلىقى بىلدۈرگە قوشقان، لاكىن سۇلتان ھاماندا قازان بىلەن ئەستىرخاننىڭ مۇسلمانلار قولغا بېرىلۈون ئالەت قىلار ئېدى.

1571 ئىچىدۇ ايل ھۇجۇمۇد - مەسكەو ھۇكۇمەتنى تۇركىيە بىلەن قىرمان بىك قاننى قورقا باشلاغان. ئول بىك كوب ھەسكەر تۇنا. ئېندى 1570 ئىچىدۇ يىلنىڭ باشلاردا ئوق ۋاق تاتار قىرقەلەرنى روسىيەنىڭ چىكلەرنى ھۇجۇم قىلا باشلاغانلار. 1570 ئىچىدۇ يىلدا دەۋلەت گەرەي ئوزى يۈز يگىرىمى مڭ تاتار ھەسكەرنى بىلەن روسىيەنىڭ چىگن ئوتى، مەسكەو يانغا كىلىپ چىتتى. روسىيەنىڭ ئاكار قارشى جىبەرگەن ھەسكەرنى جىگنلىپ، ئىۋان ئوزىدە قاچتى. تىرە يۈندەگىن خالق بۇتنى مالن، جىبىپ مەسكەوگە كىرىپ بىكلەندى. تاتارلار مەسكەونى مۇھاسىرە ئىتتىلەر، مەسكەو ھەر ياندا باشلايدى، تاتارلار مەسكەوگە كىرىپ تالى باشلايدۇلار. بەزى رىۋايەتلەرگە كۆرە سىگىز مڭ كىشى ئوتتۇرىدى، يۈز ئىللىق مڭگە ياقىن ئەسىر ئالدى. شوشى قەدەر ئەسىر، ئەلە نى قەدەر. مال ئالپ قىرمان، مەسكەونىڭ زور ھەسكەرنى كىلە؛ دېي جىشتەپ چىگە باشلايدى.

دەۋلەت گەرەي ئىۋانغا، شۇندى بىر خات يازىپ قالدىغان ئېمىش: «بۇتنى نەرسەنى ياغام، جىغام. بار ئىسىدا قازان بىلە ئەستىرخان ئۇچى. بۇتنى دۇنيانىڭ بايلىقى بىتتەم. ئالارنىڭ ياردەمىنە ئىشانىپ، مېنىڭ ئۇستىگە كىلىم. شەھەرگىنى ياندىم. باشكىدان ئاچكىنىدا ئالارغا تەلگەن ئېدىم، لاكىن سېن كىلمەدك؛ بىزگە قارشى سوغىشمايدك، ئوزۇك، مېن مەسكەو پادىشاھى دىگەن بولۇپ ماقتاناسك؛ ئەگەر سېنىدە ئۇيات، ھەبەت بولسا ئېدى، بىزگە قارشى سوغىش ئېدىك! ئەگەر بىزنىڭ بىلەن دوستاناسك كىلسە، بىزگە قازان بىلەن ئەستىرخاننى بىر. ئەگەر ئېندى ئانچا، ھەزىنە بىلەن قۇتۇلام دېسەك، ئول بولماس. بۇتنى

دۇنيانىڭ بايلىقىنى بېرىشكە گېرىك ئوغل! بىز گە كېرەك نەرسە
 قازان بىلەن ئەستىرخان، ئەمما سېنىڭ دەۋلەتنىڭ، يولۇن مېن ھىزىر
 بىلىم ھەم كوردىم» -

مەسكەو ھۆكۈمەتتۇڭ ئەستىرخاننىڭ بېرىشكە رازىلىقىنى - ئىشان
 «بو ئانار ھۇجۇمىدىن، سولۇق قورقۇپ، چىنلاد ئەستىرخاننى بېرىشكە رازى بولغان،
 قىرغا ئېلىپ چىقىرىپ بولەكلەر كۈندۈرگەن ھەم، شۇندى شارت تەقدىم ئېتىكەن:
 ئەستىرخانغا قىرغاق ھانى ئۆز، ئۇلۇن خانلىققا جىبەرە؛ لا كېن، ئۇل ھانى مەسكەو
 پادىشاھى تەيىن قىلا؛ دېمەك مەسكەو ئەستىرخاندىن يارم مۇستەقىل، قىسىم
 خانلىقىنى كۆك بىر خانلىق ياسارغا تىلىدى. لا كېن قىرغاق ھۆكۈمەتنى مۇنچا
 رازى ئوغل، ئۇل ئىشانغا شولاي يازغان ئىدى: «سېن ئەستىرخاننى بىزگە
 بېرىشكە رازى، ئەمما قازاننى بېرىشكە تەلەپسىز. نېچك ئېتىب بىر كىيىلغان
 (ئىدىلنىڭ) دېگەنگە قۇيا نۇرغان، ئورنى مېندە بولسۇن دا، ئاندا باش ئېشىم
 سېندە بولسۇن؛» شۇكارغا ئاندا بىك كۆپ بولەك، ئانچا سۇراغان ئىدى.
 مەسكەو ھۆكۈمەتنى ئېسى ھانى ئانچا بىلەن سانىپ ئالىپ بولماستىن، دېپ بىك
 كۆپ كاتىرىپونسىيە بېرىشكە رازى بولغان؛ بارى تېك قازان بىلەن ئەستىرخاندىن
 ۋاز كېچۈنى سۇراغان ئىدى.

قازان، ئەستىرخان ئۇچۇن تارتۇشۇنۇڭ زاعىفلىقى ئۈچۈن - 1572 نچى
 يىلدا دەۋلەت گەرى خان باكادان مەسكەوگە تابا يۈرگۈچى مەسكەو بىلەن
 ھۇجۇم ئېتىكەن ئىدى. لا كېن بو، يولۇن مەسكەونىڭ زور ئاردوسى ھانى
 مەسكەوگە بىر ئارقا جېردە قارشىلاپ سۈرۈش بېرىشكە ھەم بو سۈرۈش ھان
 كۆپ تەلەپت كۆرۈپ چىكىنگەن ئىدى. مۇنۇڭ سۈكۈندە قىرغاق ھۆكۈمەتنى ئۆزىنىڭ
 ئالدى بىلەن دە كېتىكەن، ھىزىر، ئۇل بارى ئەستىرخان بىلەن كەندە قەناعاتلەرگە رازى
 بولغان. لا كېن ئېنىدى مەسكەو ھۆكۈمەتنى دە ئۆزىنىڭ قوۋەتنى سېزىپ، قاتتىق تۇرا
 باشلاغان، ھەتتا ۋەتەن ئېتىكەن كاتىرىپونسىيەنى تولىدەن دە باش تارتقان.
 ئۆزاقلامى مەسكەو دۇشمانى، قازان، ئەستىرخان ئىشلەرنى ئەھمىيەت بېرىپ
 دەۋلەت گەرى ئۆلۈپ، ئاندا ئۆزىنى تەختكە ئوتتۇرغان خان، ھەيۋان، ئىشلىكسىز
 ھەم سۈرۈش ئىشنى بېرىلگەن كىشى ئوغل. دۇرست، ئۇلدا قازان، ئەستىرخان
 مەسكەو بىلەن چىقارپ تۇردى. لا كېن، ئۇل، روسىيەدەن كېلىگەن ئانچا بولەكلەر
 بىلەن قەناعاتلەرنى سۈرۈش قىلمايدى. شۇنىڭ ئۈستىدە ئانچا قىرغاق بىلەن تۈركىيە
 ئاراسى سۈرۈش كېتىدى. ئاندىن سولۇڭ كېلىگەن خانلاردا باشقا ئىشلەر ۋە ئۇچۇن
 ئىزچىلار بىلەن مەشغۇل بولدىلار. شولاي ئېتىب 16 ھەسردا تۈركىيە ھەم
 قىرغاق دۆلەتلەرنى ئاقىرىلاپ قازان، ئەستىرخان مەسكەوگە ئارقا ئەھمىيەت

بىرە باشلادىلار. شولاي ئىتىب، ئىدىل بويىن تانارلارنى مەسكەونىڭ مۇستەبىد تىنارلارنىڭ تىنارلارنى ئالدىڭ قالدۇلار.

X سىبىر ئورداسۇنىڭ تىتوۋى.

سىبىر خانلىقىدا سەياسىي حال - بۇرغىن زاماندا سىبىر تانارلارنىڭ مەركەزى ئىشىم سۈۋى بويىدا بولۇپ، ئۇل زاماندا ئاننىڭ ئىرتىشقا قۇيا نۇرغان ئورنىدا «قىزىل تورا» دىگەن شەھەر بولغان. بۇرغىن زاماندا بو جىرلەرنىڭ بىرچى خانى، ئون يەئىسە، ئونىس بولغان ئىمىش. بو كىشى خانلىقنى زورايىتقان، بىك كۈب جىرلەر ئىلب خانلىققا قوشقان ئىمىش. مۇنارغا قارشى 16 ەسردە جىنگىز يەئىسە جىنگىن ئىسملى بىر بىك قوبى، ئونىن، ئوتىرگەن لاكىن، بو بىك خاننىڭ ئىروغا شىلارنىڭ ئۈچ ئالولاندىن قورقۇپ، ئورنىنىڭ تەۋابىلارنى بلەن قاچىپ توبىلغا قۇيا نۇرغان تورا يالاسى بويىدا قاچىپ كىتىپ، شوندا «جىنگى تورا» ئىسملى شەھەر سالغان؛ سوڭرا بو شەھەر تۇمەن ئاتالغان. ئون ئوتىرلىگەندەن سوڭ ئىشىم بويى، ئون خاننىڭ بالالارنى تارافىدىن ئىدارە قىلىنىپ كىلىگەن؛ لاكىن دەۋلەت زاعىق بولغان؛ ئىمما جىنگىننىڭ ئوغلى ئابىوغا تورا يالاسى بويىدا ئىدارە ئىتە باشلاپ، شاقىنى كۈچلنى خۇكومەت تۈزگەن ەم يۈز يىلاب سىبىر خانلىقنى ئىدارە قىلپ كىلىگەن. خانلار، شوشىن نەسلىدەن (سۇلالەدىن) بولغانلار. لاكىن 15 ەسرنىڭ يارتىسىدا، ئون خان نەسلىدەن كىلىگەن ئىبراھىم يەئىسە ئىبىق جىنگى تورا خانى جىڭىپ، ئابىوغا قولىدىن خا كىمىيەندىن ئالدى؛ جىنگى تورا يەئىسە تۇمەن شەھەرن مەركەز ئىتىپ، ئىبىق بۇتۇن سىبىر تانارلارنى بىر خۇكومەت قولىدا جىدى. بو خان ئورنىنىڭ تەئىسەرن ەرىكە ئابادا جىبىر، نوغاي تانارلارنى بلەن بىرلەشپ، ئالتىن ئوردانىڭ ئەمەد ئىسملى خاننى تۇشۇرپ، بىر ۋاقتدا تارالا باشلاغان ئالتىن ئورداعادا باش بولا. لاكىن بو زاماندا ئىندى شەرقى ياۋروپا ەم ەرىبى سىبىرگە قورقۇنچ بولغان مەسكەۋدەۋەلەتنى ئوسىپ كىلە. خەتتا مەسكەۋ ەسكەرلەرنى پىرم، ۋياتىكا ئۇلكەلەرنى ئارقىلىق ەرىبى سىبىرنىڭ فىن قەبىلەلەرن ئوز قول ئاستىلارنى كىرگە ئۇمىنلار. شوننىڭ ئۈچن ەم خانلىقتا ئورنىدا دۇشمانلارنى قارشى بىر كۈچكە مالىك بولۇ ئۈچن مەسكەۋ كىنرى ئىۋان III بلەن ئىتتىپاق ياسارغا تەلپ، ئىلچىلەر جىبىر تۇرا. لاكىن ئابىوغا نەسلىن ھاماندا ئىبىقغا ھۇجۇم ئىتىپ، نەخت داۋلادان كىۋىن تۇرمى. شوننىڭ ئۈچن 1414 يىلدا ئابىوغا نەسلىدەن مۇھەمەد ئىسملى بىرسىن ھۇجۇم ئىتىپ، ئىبراھىم (ئىبىق) نى ئوتىردى؛ ئىرتىش قىرىندى، ئاننىڭ توبىلغا قوشىلا

تۇرغان چېرىندەن 25 چاقىرما ئۇسۇلدا بۇرغىنى ئېسىكىر ئېسىلدىن شەھەر دەرياسىنى ئورۇنغا سېپىر شەھەرنى سالىپ مەركىز ياسادى. شولاي ئېتىب ھاكىمىيەت ياكى ئادان ئايىغا سۇلالىسىنى قاتتىق. مۇنىڭ بىلەن ئىچكى نىزاع، تەخت ئۈچۈن كۈرەش بىتمەيدى. ئىپاتىڭ ئوغلىنىڭ ئوغلى، ئىفرات بولدىلىق كۆچۈم ياكى ئادان تەختدا ئولتۇرغان، شۇنىڭ ئۈچۈن مۇھىمەتنىڭ دەلىلى يادكار كۆچۈمگە قارشى كۈرەشكەندە ئىتتىپاقچى بولۇپ، دېيىپ ئۈمىد ئېتىپ مەسكە پادىشاھسىغا چىراغ ئولتۇرغۇدە رازى بولدى. ھەتتا 1555 يىلى يادكار مەسكەگە ئېلىپ چىقىپ، ئىشان، گورۇنىنى قازان ئاستىدا ئالدىن بىلەن تەبىرىك دەپ ئېيتتى ۋە، يىل سايىن مۇجۇل تېرىشىپ بېرىپ كەدەرەدە ئېيتتى؛ سوگرا مەسكەدەن كېلىپ ئېلىپ كەلگەن يادكار سېپىر ھالقىن بېغەت ئېتىدى، سالم ئولتۇرۇپ ئۈچۈن ھالقىنىڭ سانى ئالدىدى. شولاي ئېتىب، سېپىر ھالقىن 1555 يىلى قۇمىز ھاكىمىيەت ئۈچۈن ھالقىنىڭ ئىستېقلاپىدىن بېرىپ رازى بولغان ھالقى ئارقىسىدا مەسكەگە بويىنىدى. دېمەك سېپىردە بەرشاھى ئايلىدى. لاكىن مەسكەنىڭ يادكارغا قارىتا نىمەدە، ئۇل ۋاقىتتا مەسكە ئورۇننىڭ غەربى كورۇشلىرى بولغان لىۋىنىيە نىمىسلىرى، پالەكلەر بىلەن سوغىدا ھەم قىرماننىڭ ھۆججەتلىرىدىن مۇداپىئە بىلەن مەشغۇل ئىدى. جېمىيى، يىل يادكار كۆچۈم بىلەن سوغىدى. نىپايەت كۆچۈم چېكىپ يادكارنى ھەم ئۇنىڭ بىرلەشكەن ئورنى؛ ھالقىغا شولاي ئېتىپ باش بولۇپ قالدى. شولايلا ئىچكى نىزاعلار ھامان دەۋام ئېتىپ تۇردى.

كۆچۈم ۋە ئۇنىڭ ئىدارەسى - كۆچۈم بۇتنى غەربى سېپىرنى بىرلەشتۈرۈپ،

كۆچۈم بىر پادىشاھلىق ياسارغا، ئۇمىتلىق. بۇ ۋاقىتتا قەدىر ئىلى نائارلار ئاراسىدا، ئالارغا بويىنىغان قىرمانلارنى مەجوس دىنى-شامانىلىق خۇكىم سۈرەت ئىدى. كۆچۈم ئىلىنى بىرلەشتۈرۈپ ئۈچۈن ياكى بەرشاھى تۇتتى. ئۇل ھالقىنى ئىسلامىيەتكە ئۇندى، ئورتائازىيا بىلەن مۇناسىبەت تۇتۇپ، ئۇل دىن بىرلىكى ئارقىسىدا ئورداندا بىرلەشتۈرۈپ ئولتۇردى. ئىسلامىيەت نائارلار ئارقىسىدا شاقىنى شايع بولدى. شولاي ئېتىب 1570 يىللاردا ئىندى سېپىر ھالقىنى شاقىنى توۋەنلەندى. لاكىن ھالقىنى بىر بىلەن ئۇنىڭغا مۇمكىن توغۇل ئىكەن كوردى؛ بىكەر، مۇرزىلارنىڭ ھالقىنى ئالدى، قىسسى ھاماندا كېمىدە؛ شۇنىڭ ئارقىسىدا ئىلىدە ئىجتىمائىي سۇلج بولماي ئالدى.

كۆچۈم ھۆكۈمەتنىڭ مەسكەگە مۇناسىبەت - قازان ئۇشكەچ،

مەسكەونىڭ شەرقىدە تۇتاقى ئېمپېرىيالېزم سەياسەتىنى، يول ئاچقان؛ شونىڭ ئۈچۈن مەسكەو بىلەن ئېكېن ئاراننى بىر مەلۇم دائىرەدە تۇتارغا تېشىلىگىن مەلۇم ئىدى. كاما بويىلارنىدا، ئورال تاولارنىڭ ئېتەكلىرىدە مەسكەونىڭ ئالپاوتلارنى كېلىپ ئوتتۇرا، كرەستىيەنلەردە ئوزلەرنى بىلەن بىرگە ئالپ كېلە، ئازىمى كۆپمى ئېستېمىكاملاردا سالا باشلاغانلار. ئىۋان، گروزنى، ئىستروگنىف دېگەن كىشىلەرگە 1558 يىلىدا كاما بويىلارنىدا، بوش جىراھلەرنى، ھىبە ئېتىكەن؛ 1574 يىللاردا ئىسە شول ئوق فامىلىيەدەن بولغان ئالپاوتلارغا، توبىل يىلغاسىن بويىنداعى جىراھلەردە بېرىلگەن؛ شولاي ئېتىب مەسكەو ئاقىزىلاپ ئورال تاولارنىدا، مەن، ئاندىن ەسىرى سېبىرگە كېلىپ چىققان؛ بۇلارنىڭ ئاچىدىن سالىغان ئېستېمىكاملارنى مەسكەو ھاكىمىيەتتىنە بىر ئىلتىجا گە بولغان ئىدى. لاكېن كوچوم ەزىر ئورتا ئازىيا بىلەن ئىختىلاندا تۇرا، ئاندىن ەسكەر كېتتە؛ ەزىرى سېبىردە ئىسلام مەدەنىيەتتىن جەيەردە تۇرۇش؛ شولاي ئوق قازان مەسكەو سېنەدە كوچومنىڭ ئىچى پۇشا؛ قازانغا تابادا ئوزنىڭ تەئسىرىن جەيەردە ئۇمۇتلار ئىدى؛ شونىڭ قوتقىسىنىڭ تەئسىرىدە نوغاي تاتارلارنىڭ روسىيەدەن ئايرىۋېتىلغاندا ەم بىك قانلىق سوغىشلار بىلەن بىكەن قازان بۇرتىنداعى جىرىش قوزغىلىشىدا كۆرە. بىز. كوچوم ئىۋانغا يادكار شىكىللىق تارىلىكە، تۇتى. لاكېن ئاراننى ئالاي رەسىمىن بۇزارغا، قورقار ئىدى؛ ەتتا يادكار زاماندا بېرىلىپ كېلىگەن ياساقنىدا 1571 يىلىدا، ئولنى كېلىش كۈندى، چۈنكى، بو چاقدا كوچومنىڭ ئارتىدا ئېكېنچى دۇشمانلارنى، نرەز قازاقلارنىڭ ھۇجۇملىرى بار ئىدى.

كوچوم دۇشمانلارنى چېگەدە مەسكەوگە مۇناسىبەت ئوزگەردى. كوچوم مەسكەوگە ياساق (جىراج) جىيەرمەس، بولدى. شونىڭ ئارقىسىدا كوچوم پېرىم ئوبلاستىداغى باشقرد، تاتارلارنى قۇرتىدى، بەزى ۋاقىتدا، ئول جىراھلەرگە ھۇجۇم قىلىش بىك جىش ياسى باشلايدى. دېمەك مەسكەوگە قارشى، سوغىش ئاچىدى. لاكېن مەسكەو ئاكارغا قارشى، كانىزاتسىيە سەياسەتتىن بىلەن جەۋاب بېردى؛ ئول ئىسە ئىستروگنىفلارغا سېبىردە جىر بېرو، ئول جىراھلەرنى ئېكسپلاناتسىيە ياسارغا، كرەستىيەنلەر كوچىرگە، ئاندا ئوتتۇرا ەزىرى روسلارنى ئىدارە قىلغا ەم ياساق جىيارغا، ھاكىمىيەتتىن ساقلاشق ەسكەر تۇتارغا ئېرىك بېرو ئىدى.

ئىستروگنىفلارنىڭ ەسكەردى - بو زاماندا ئالپاوتلارنىڭ زۇلمىدىن عاجىز بولغان، جىرسولارنى تاشلاپ، قازاق - قاچاق بولغان، تۇرلى قىسىمدەن، روس، تاتار ۋە باشقا ەزىرى روسلار دالالاردا، ئىدىل بويىلارنىدا قاچىپ،

تالابولەن مەشھول بولۇپ يۈرگەن بىر گروھ ھالقۇ بار؛ مۇنە شولار، شول ئوق تالابولەن يۈرگەن ئىستروگنوفلارغا ھەسكەر بولۇپ يازانلار ئىدى. بۇلار ھەتتا ئىدىل بويلىرىداغىن ھۆكۈمەت كۆيىمەلەرنى دە تالانغا، ھۆكۈمەت قارشىدا ئالار جىنايەتچى، ئىختىلاچىن ھېساب قىلىنسا، مەسكە ئالاردان قۇتۇلۇ ئۈچۈن، ئول قازانلارنىڭ كۈچلەرنى باشقا جىرگە چەتتە ئۈچۈن ئىستروگنوفلارغا ئالارنى يالارغا رۇھسەت بېرىگەن. مۇنە، شۇندى قازان - ئىختىلاچىن غۇنىرنىڭ باشلىقلاردان بىرسى يارماك تىمافىيەف دېگەن كىشى ھەسكەرنى بىلەن ئىستروگنوفلارغا ياللانغان ئىدى.

سوعىش - شۇشۇن ھەسكەر بىلەن كوچوم ئاراسىدا سوعىش باشلاندى. يارماك ئۇزۇننىڭ بىك ئاز سانلىق ملتق، توب بىلەن قۇراللانغان ھەسكەرنى بىلەن كۆيىمەلەرگە، ئوتتۇرىق سوعىشقا، سوعىشقا تاتارلارنىڭ بىك كوب شەھەرلەرنى ئالدى. نىپايەت 1581 يىلدا كوچومنىڭ پاي تەختى سىبىر (بۇزۇن ئىسكەر) شەھىرى يانداغىن سوعىشدا كوچوم جىڭلىدى. مۇندادا ياوروپانىڭ شىرق ئىلەرنى قۇل ئىتىرگە سەبەبچى بۇلغان ملتق ھەم توب - بۇزۇننى قۇراللار بىلەن قۇراللانغان قازانلار ئوق، سۇنكىن، فلچ بىلەن قۇراللانغان ھالقىن چىڭلىدى. شولاي ئىتەب ھەربى سىبىر روسىيەگە قوشلدى؛ كوچوم قاچىدى. ئالابىدا كوچوم ھەم ئاننىڭ ئوغلىرى فلچلارنى قىلارنى تەمىدانلار. ھامان قازانلارنى راحەتسىز، ۋەلەرنى دەۋام ئىتىدۇر. ھەتتا 1584 يىلدا كوچوم ھەسكەرنى قازانلارغا ھۇجۇم ئىتەب قىرىپ، تۇردى؛ يارماك ئوزۇن سوعا پاتىب ئولدى؛ قالغان قازانلار سىبىرنى تاشلاپ، روسىيەنىڭ ئىسكىن چىكەر ئىشە چىكەنلەر. كوچومنىڭ ئوغلى كىرنى سىبىر قەلەسىنى ئىشەل ئىتىدى. لاکىن مىرزا خانزادەلەرنىڭ ئوز ئارا نىزاعلارنى تەمەدى؛ تاغى ئوز ئارا قانلىق سوعىشلار باشلاندى. مەسكەۋدە ئىندى قازانلار ۋە ئىستروگنوفلارنىڭ كۈچلەرنى گە قاراپ تۇرمادى؛ مەركەزدەن ھەسكەر جىبەرتىپ، ياكادان ئاقىزىلاپ سىبىرنى روسىيەگە قوشلدى (1).

X مەدكومىيەت دەۋرى.

1. ئۇز جىدەنچۇ ھەسەر ئىختىلاللاردا تاتارلار،

مەدكومىيەت دەۋرى - قازان، ئاسترخان تۇشۇۋى، نوغايلارنىڭ

(1) بىو X ئاسلىق ئوقۇغاندا ئامېرىكەگە بىزچى ئىسپانولار كېلەر ھىندستانغا بىزچى مەرتەبە ئىنگىلىزلەرنىڭ نىچك ئىتەب ئىستىلا ئىتولەرنى سۇيەنسە، شەكەرلەرگە پارەللەل ئۈچۈن ياخشى بولۇر.

ئاقزىلاب روسىيەگە قوشىلغۇسى، نىپايەت سىبىر خانلىقىنىڭ ئۇزاق تارتىشىدىن
 سۇڭ مەسكەدە، بويىنىنى بىلەن تاتارلارنىڭ مەھكۇمىيەت دەۋرلەرى
 باشلانغان. بو دەۋر روسىيەنىڭ بۈيۈك ئىجتىپالىغا قەدەر دەۋام ئىتە. مەنە بىز
 خەزىرى شول دەۋرنىڭ تارىخىنى ئۆزىگە يوللىغان بىر تەجرىبە ياساپ قارىيىز. بو
 دەۋر تاتارلارنىڭ مەسكە «پودداننى» لارى، بولۇپ بىلەن باشلانغان. ئالاردا ئاقزىلاب غۇمۇم
 مەسكە ئىدارەسى رەھبەرچە ئىدارە ئىتتىپاقى باشلى. لاکىن، بو پودداننى، بولۇپ تىز
 ئىشلەنمى. خالقا بىك ئۇزاق زامانلار ئىستىقبالىيەت فېكرى قىلغان. باشدا مەسكە
 خاكىمىيەتتە بار ئىشەنەر دەگەن ئۇرۇش. شەھەرلەر ۋايۇدا ۋە ئاندا بولۇشچانلارنى
 تاراندان ئىدارە قىلغان، ئالارنىڭ خاكىمىيەتتە ئىستىقبالىيەت، قازاق غەسكەرلىرىنىڭ
 سۇڭگىسى، «پېشچالنى» (مەنەسى) بىلەن ساقلىغان. خالقا كۆپ زامانلار مەسكە
 خاكىمىيەتتە بويىنىنى ساقلىغان. ئۇمۇملىق قىلغان. خەتتا ئۇرۇش، گىرۇزنى زاماندا قازان
 ئۆلكەسى مەسكە ئاقچاسىنى ئاز ئىجتىپار ئىتتىپاقى، بىر يەنە تاتار چا يازو
 بىلەن سوغلىغان ئاقچادا چىقارغان، قازان ئۆلكەسى ھاماندا بىر ئايرىم ئىل بولۇپ
 ھېسابلىنىپ، مەسكەدە قازان ئۆلكەسى ئىدارە ئۈچۈن ئايرىم بىر پىرىكاز بار،
 تىساردا ئۆزى قازان پادىشاھى دىيىپ ئاتى ئىدى.

مەھكۇمىيەت دەۋرىنىڭ باشىدا تاتارلاردا سىنىقلار - مەسكە
 دەۋلەتنى ئالپاوت سىنىقىغا تەۋە ئىدارە قىلغانغا كۆرە، تاتارداغىن ئىۋەلگىن
 ئاق سۈيەكلەر، روسنىڭ ئىسلاۋىلى لودى ئاتالغان سىنىقىغا كۆرە، ئالار
 «ئىسلاۋىلى تاتارىن - بۇمىشلى تاتار» غا ئورۇنلەر. ئالارغا خۇكۇمەت ئىسكىن
 زامانداغىنچا ئۆز كىرىمىنى ئورۇنلەر باش بولغا ئىمكەن بىرە. خەتتا ئالارنىڭ
 قىسىقلارنى روس ئاراستىغا كىرىپ، ئۆتۈپ، روس كىرىمىنى بىلەن بىر قوقدا بولغان
 جىرلەردە بىرە، شولاي ئىتتىپاقىدا روس ئالپاوتى بىلەن بىر قوقدا بولغان
 بىر سىنىق ياسالغان. بۇلارنى دەرەجەسى قاراپ رەسمى كىنەز، مىرزا، يە ئىسە
 توب، تورى «ئىسلاۋىلى تاتارىن» ئىسىملىرى بىلەن يۇرتلەر. بو سىنىق
 بىلەن مەسكە دەۋلەتنى بىك فايدالانغان. ئول سىنىقنىڭ قول ئاستىدا ئايرىم
 تاتار غەسكەرى فېرلەرنى ياساپ، مەسكە ئورۇننىڭ شەرقى ھەم غەربى ھەم
 جەنۇبى (قىرىم تاتارلارنى) دۇشمانلارنى بىلەن سوغىدا فايدالانغان. مەسەلەن
 لىۋونىيە بىلەن بولغان سوغىدا ئىۋان، گىرۇزنى ئىللىنىڭ گە ياقىن تاتار
 غەسكەرنى بىلەن شاھەلى ۋە باشقا خانزادە ۋەمىرزالار كامانداستىدا نىمىس
 شەھەرلەرنى خاراب ئىتودە فايدالانغان. تاتارنىڭ مۇندى ئاق سۈيەكلەرنى
 مەسكەگە بىك تىرىشىپ ھىزىمەت ئىتتەر؛ لاکىن شولاي بولسادا مەسكە
 خۇكۇمەتنى ئالارغا ئۇشاش بىشى، تاتار فېرلەرنى رەسمى تاتار ئاق

سۈيەكلەرنى قوماندانىتىدىن ئۆزىنى كۆرسەتە، ئۇلارنىڭ ئۈستىدىن قاراپ تۇرغا روس «عالاۋا»لار فويىب، ئۇلارغا دېكىتاتلىق قوۋەتنى بېرىۋە.

قالغان سېنىف ئىككىگە بولۇنە. بىرىنچىسى ئالبات (مىرزا، بىك، خانزادە، كەنەز)لارنىڭ قول ئاستىدا بولغان كرىستىيەنلەر؛ بۇلار شول ئالباتلارغا خىزمەت ئىتەلەر، شۇنىڭ ئۈستىدە ھۆكۈمەت چاقىرغان چاغدا ئۆز ئالباتلىرىنى قول ئاستىدا سوغىشقا بارالار. بۇلارنىڭ ھالىرى بىك ئور؛ چۈنكى بۇلار نەق شەرق قۇللارنى بىلەن بىر دەرىجىدە. لېكىن بۇلارغا 1649 يىلدىن باشلاپ بارى بىر مۇھىم ھوقۇق بېرىلگەن: بۇلارغا ئۆز دىندەشى بولغان ئالباتلارغا باش بولا ئۇلار: رەسمىي مۇسلمان بولغانلار بۇلارنى بىلەپ تۇرا ئالىملار.

ئىككىنچى بىر سېنىف كرىستىيەنلەر بار. ئۇلارنى «ياساقلىق» دېيى ئاتىلار. بۇلار قۇل توگۇل. لېكىن بۇلار ھۆكۈمەتكە تۇرلۇق تىرى، جەنكە ۋە باشقا نەرسىلەر بىلەن ياساق (سالام) تولىلەر. بەغزى شەھەرلەردە تۇرغان ئاتارلاردا، شۇشنى قىسمىگە كىرگەنلەر.

تاتارلارنىڭ ئىقتىسادى، تۇرمۇشى ۋە ئۆزگەرو- ئالدىنقى فاسىللاردا
كۆرلگەنچە، فازان ئالغىچىدىن ئوق روس ئالبات ۋە ھوجانلارنى كېلىپ، ئۇلارغا تىسار، زور جىرلەر بېرىدىن ئىدى. ئىختىلالدا (1552 - 1558) ئىشتىراك قىلغان تاتارلارنىڭ ئاۋىللىرى ياندىرىلغان، ئۇلارنىڭ كۆپىسى ئورالغا ئابا، سېپىرگە ئابادا قاچقانلار. باشقىرىدىن ۋە سېپىردە ئاتار كالىنىبالارنى ياسى باشلاغانلار.

فازان ئۆلكەسىدە قالغان تاتارلاردا قاچى ۋە قولىپ باغشى مۇنبىت جىرلەردىن كېتىپ ناچار، ئولى، قۇرنى ئورنلارغا كېلىپ ئولتۇرغانلار، ئۇلارنىڭ قالدۇرىپ كېتىدىن ئورنلارنى، مۇنبىت قىرلارنى كالىنىزاتلار ئىشغال ئىتە بارالار؛ يە ئىسە ئوسال مەسكەۋ تۈرلەرنى، ئالباتلارنى تۇرلۇق بەھانەلەر بىلەن تاتارلارنى قوۋىپ، ئۆزلىرىنى ئۇلارنىڭ جىرلەرنى ئىشغال ئىتەلەر. شۇنىڭ ئۈستىدە تاتارلار مەسكەۋگە تايىغ بولر ئالدىدىن جىرلەرنى كۆپ بولۇپ، يارىم كۆچمە ھايات كېچىرگەنلەر؛ ئىككىنچىدە بىك ئىسكىن، ئۇسول بىلەن ئورمانلارنى ياغىپ چەچەلەردە، يەنە جىر ناچارلانغاچ كۆچىپ، ئىككىنچى جىرگە چەچەلەر ئىككىن؛ ئىمما ھىزىر روس كالىنىزاتسىيەسى (كۆچۈرى) ئارقىسىدا جىر ئولتۇرۇپ قالغان؛ تاتارلاردا مەجبورى رەۋىدە ئولتۇرۇلۇپ تۇرمۇشقا تىزىگە كۆچەرگە مەجبور بولغانلار؛ شۇنىڭ ئارقىسىدا ئۇلار ئىقتىسادى ياندىن كۆپ زارار ئىتەنلەر؛ چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىككىن ئىشلەرنى ئىككىنچە قالغان.

ئەمما ئىقتىسادى، تۇرمۇش ئۆزگەرگەن؛ روسلار شىكىللىن ئالار بەشلەپ ئوتىزنا،
 باقچاچلىقى بىلەن شۇغىللىنە بەلمەگەنلەر؛ ھامان، شول ئىسكىنچە ئېيىن ھەم مان،
 ئاسراو بىلەن شۇغىللىنگەنلەر؛ ماننى ئەۋۋەلىگى شىكىللىن كوپ ئلسرى ئالماغانلار،
 ئىگىنى دە كوپ يىللار ئوزلارنىڭ تۇب واتاننى بولغان مەسكەو روسىيەسىدەن
 ئۆيرەنەپ كىلگەن روسلار شىكىللىن ئۇچ باسولنى چەچونى كوپ يىللار
 ئۆيرەنە ئالماغانلار.

شونىڭ ئارقاسىدا تاتارلار ئۆلكەنىڭ ئىك زەبون ۋەماز لوم بر غۇنسىرى،
 بولپ قالغانلار؛ شونىڭ ئۈچىدە ئالاردا 17 غەسردە بولغان رىۋايەتسىيەلەرگە
 شول ئۇرق روس كرەستىيەنى بىلەن بىرگە قانئىشرا مۇھىت خىزولەنگەن.

دېن مەسئەلەسىدە - قازان ئالئىبىتو بىلەن بىز مەسكەو خۇكۈمەتنىڭ
 تاتارلارنى ھەر تۈرلۈن ئسوللار بىلەن، سىلاب، قىستاب، جەبرەب بولسادا
 خرىستىيانلىققا ئۇندى باشلاغان كورەبىز. مۇنىڭ ئىلى سەبەبىن ئىقتىسادى
 ياقدان تۇبلىپ نىكشۇرگە كىرەك. لاكىن ئاننىڭ زاھىرى سەبەبلەرنى شولار
 بولغا مۇمكىن: بر ياقدان تۈركىيە ۋە قىرم قازان ۋەئەستىرخاننى كېرى
 تاتارلارغا بىرگە سۇراغاندا، ئىندى بو جىرلەرنى لواقىب تاتار جىرى
 بولودان چىققانلىقىنى كورسەترگە مۇمكىن بولسىن. شونىڭ ئۈچۈن دە بىز بو خاقداغى
 16 - 17 غەسلەر بوينچا كىلگەن دىپلوماتىيە يازمىلاردا مەسكەونىڭ قازان،
 ئەستىرخان روس جىرى بولغانلار، ئاندا كىيسە ۋە ماناستىرلار سالىندى، روس
 خالقى كىلپ، ئوتىردى، تاتارلار بولسا خرىستىيان دىننە كىرپ بىندۇلەر،
 ئىدىل بويندا روس شەھەرلەرنى زاھىر بولدى، دىگەن جەۋابلارنى كورەبىز.
 مۇنە شول جەۋاب ئۈچۈن دە تاتارنى خرىستىيان ئىتىدەرگە كىرەك بولدى.
 تايىغى، بو دىنگە ئۇندە ۋە قىستاب واقىيەسى تاتارنىڭ، ئول زامانداغى
 تۈرلۈ سىنىقلار مەسكەوگە دۇشمان ياسادىلار. ھەم كىلچەك ئىختىلاللاردا
 تاتارلارنىڭ ئىشىتىراك قوللارنى زەمىن تۈزدىلەر.

قازان خانلىغىن ئىسەن چاقدا، خۇكۈمەت دىنى مۇسلمان دىنى بولپ،
 ئاننىڭ موللاسىدا خۇكۈمەتتە زور رول بولدى، ئويىنى تۇرغان بر ئەلەمەنت
 (غۇنسى) بولپ تۇرغان چاقدا، تاتارلارنىڭ دىنى تۇيغۇلاردا كۈچلۈ بولماغان؛
 روحانىيلارغا ئالار ساما دىرژاۋنى روسىيەدە روس كرەستىيەنىڭ پوپقا
 مۇناسىبەتنى شىكىللىن رەسمىگە بولغان. بەلكى ئاننى خۇكۈمەت سۇرۇچى
 سىنىقلار جۈمەلىسىدەن بولغانغا ياراتماغانلاردىدا.

قازان ئالناچ، مۇسلمان دىنى بو خۇكۈمەت نارافىندان تەغىب قىلنا
 تۇرغان بر نەرسە بولپ كېتىدى؛ مەسچىلەر واتلىدى؛ مۇسلمان روحانىلارنى

ئەوۋەلگىن حۇكۈمەت سۈرۈچىلەر جۈملىسىدىن حۇكۈمەت نارازىدىن تەعقىب ئىيتىلە، قوولا تۇرغان كىشىلەر بولۇپ كىتىدىلەر. ئۇلارنىڭ ئورنىن پوپ ئىشغال ئىيتىدى. خالىق ھەزر پوپلارنىڭ شول مەسكەو زۇلۇمىنىڭ ئىكەنلىكىنى زور بىر ھامىلى ئىيتىپ كورە باشلايدى. واتالغان مەسجدلەر ئورنىغا سالغان چىركەلەرنى ئۇلار بىر يات ھاكىمىيەتنىڭ مۇجەسسەم ھەيكەلى ئىيتىپ كورە باشلايدىلار. شونىڭ ئارقىسىدا فاناتىزم، دىنى تەعەسسۇپ ئارتىدى. شونىڭ ئۈستىدە 1592 يىلى ئاتاسى ئىۋان ئۆلگەچ پادىشاھ بولغان تسار فىدىرنىڭ قازان پىيسكوپى كىرماگىننىڭ دانوسى سۈگىنىدا بۇتنى قازان ئۆلكەسىنىڭ مەسجدلەرنى ياتقاندىن چىقىرىۋەتكەن دېگەن ئەمىرى تاغىدا خالىقنىڭ دىنى تەعەسسۇپ ئارتىدى بولسا كىرەك. شونىڭ ئارقىسىدا مۇسلمان روھانىلارنى دىنى سوعىش، جىھاد ئىعلان ئىيتىۋۇتقۇسىن سالىغا ئىمكان تاغىدا ئاچىلدى؛ شوشى تاتارلارنىڭ وجدانلارنىڭ تابتالوۋىدا تاتارلاردا ئىقتىسادى سەبەبلەر ھەزرلەگەن ئىختىلال نەلگەن قوۋەتلەيدى.

ئىقتىسادى ئاورلىقلار، جىرنىڭ كىمى باشلاۋى، سالىملارنىڭ كولىگى كىك نەرسەلەر تاتارنى ئاور بىر خالىگە سالىملاردا، ئاندا بىر تۈرنى مەئىۋىيەت تومايدى، تاتارنىڭ سانى كىمىدەيدى. تاتارلار قازان خانلىقى زامانىدا ھاكىم - ئىدارە ئىيتۈچىن غۇنىس بولۇپ تۇرغان چاندا، فىن جىنىسىدەن بولغان خالىقلارنى قىساسلاردا، ئول خالىق تاتار بىلەن قوشۇلۇپ بىتە ئالمايدى. دۇرىست، فىنلەرنىڭ تىلنى مەدەنى ئىستىلاخىلار تاتارلاردان ۋە ئۇلار ئارقىلىق ھەرەپ - فارسى سوزلەرنى كرىدى؛ ئەمما نىچكە ھاكىم بولغان تاتارلار بىلەن بو فىنلەر مەھكۈمىيەت دەورنى قەدەر ئايرىم تۇردىلار؛ ئۇلار ئوزلەرنىڭ ۋاق «كەنز» لەرنى، مىرزىلارنى، تارخانلارنى نارازىدىن ئىدارە قىلىنىپ، تاتارلارنىڭ حۇكۈمەتنى سالىم تولىدىلەر، كىرەك چاندا بولشلق ھەسكەرنى بىر تۇردىلار؛ لاكىن ئۇلارنىڭ ئوز ئوزلەرنى ئىدارە قىلىشنى تاتار حۇكۈمەتنى قاتنىمىدى، لاكىن قازان ئالنىپ، تاتار حۇكۈمەتنى بىتكىن سۈگىنىدا ئىشلەر باشقا ئاندى. تاتارلار شىكىلكوك فىنلەر ۋە چاۋشلارنىڭ تارخانلارنى ۋە كەنز لەرنى بىتۈرلەيدى. ئۇلاردا تاتارلار شىكىلكوك مەسكەۋە «ياساق» تولىرى مەجبۇر بولدىلار؛ ئۇلارنىڭ دىنلەرنى مۇسلمانلارنىق تولىرى قىلىدى. شونىڭ ئۈچىن تاتارلارنىڭ مەنقەتەلەرنى فىن ۋە چاۋشلارنىق بىلەن بىرلەيدى، تاتارلار شۇ پراسىسى كۈچلەيدى؛ فىنلەر ۋە چاۋشلار ئوزلەرنى ئىقتىسادى ۋە وجدانى ياققان قسۇچى روس تۈرە، ئالپاۋنلارنى دىن بولغان خروستىيانلىق قابول ئىيتۋۇرۇنغا مۇسلمان دىن قابول ئىيتە باشلايدىلار.

شولاي ئوق كوچب كېلگەن روس مۇھاجىر كروستىيە، نەزەرنەدە ناتار تلى، عادەت، جۇلا، ھەتتا دىنى تەئسىر ئىتە باشلايدى. زۇيە ئۇيەرنە كېلب ئوتتورعان، روس مۇھاجىرلەرنى ئىچىدە ناتارلاشو سىزىلە باشلاندى. بوخاقدا قازان ئىپپىسكوپىن گېرماگىن ئىوان، گروزنى ئوغلنى تسار فىدىرا، ئوزن شىكايەت يازدى؛ 1593 يىلدا ناتار، ئىسلوژىلى كىشەرنە روسلارنى ھزەت ئىتىدەرەسكە، دېگەن غرامۇتا (فەرمان) چىبەرلدى.

تاتارلارنىڭ ئىحتىلالغا قاتنىشىشلار - ئون جىدىنچى ەسەردە تسار بارىس ئولب، 1613 يىلدا رامانفلارنى سايلاعاچدا، برىچە ۋاقتلار دەۋام قىلغان ئىحتىلالدا ناتارلاردا ئىشتىراك قىلدىلار. مۇندا ناتارلار ئەلنى بر مىلەت، بولب توخل، برسىنىف، بولب فاتىدىنلار. روسىيە تارىخىدان مەلۇم بولغانچا، بو ئىحتىلالنىڭ ئىك، زور كوچى ئالپاوتلاردان قاچقان «قازاق» ئاتالب، قىلار، دالالاردا، بۇيك، سو يوللارنى بويندا يۇرگەن بر عۇنىسەدەن مۇرەككەب ئىدى. بو «قازاق» ئاراسىدا كوئىرەكنى، روس بولسادا، باشقا ەبىرنى، روس ۋە ناتارلاردا يوق توگل. ئەلنى ئىۋان، گروزنى ئىسەن چاقىدا ئوق نوغاي مىرزالارنى پادىشاھقا قازاقلارنىڭ تالۋىدىن شىكايەت قىل بازىچا، تسار ئالارغا «قازاقلار روس قىنا توخل» دىب، بۇلارنىڭ ئىچىدە قازان، قىم، ئازاق ناتارلارنى دا بارلىغىن بىلەرگەن ئىدى. مۇنە، شونىڭ ئۈچىدە ناتارنىڭ يارلىسى، تۇرلى قىسقلقلار كورگەننى، روس كرەستىيەننى بىلەن بىرگە «قازاق» بولب ھەرەكت قىلغان.

تاتارلارنىڭ مىرزا، كەنەز، عۇمۇمەن، ئىسلوژىلى قىسىمى، بولسا ئوزنى ئىگىگە بولنىب ھەرەكت قىلغان. بر تۇرلىسى بولسا بايالار نارافىدا، دىمەك ەكسەلەرەكت باغىدا ئىش كورگەن. ئالارنىڭ قايسىسى بايار-پادىشاھاسىلى شوپىسكى (1606 - 1610) نارافىدىن نەشەكەر يازولارنىدا ئالغالغانلار. مەسلەن 1609 يىلدا 12 ئاپرىلە زۇيە ناتار، چوۋاش چىرىمىلەرنە يازغان بر تەھسىن مەكتوبىدە «سىز ئالارنى ھەم مۇسلمان دىنىگىزنى ئۈنمىچا» بىرگە ياشى ھزەت ئىتەسىز، بالغان دىمىتىرىلەرگە مىنەم ەسكەرلەرم بىلەن بىرگە قارشى سوغىشاسىز دىب ماقتى. شونىڭ ئۈچىدە بو، سىنىف ناتار ئاق سۇيەكلەرنى مەسكەۋگە يازغان غرامۇتالاردا قاندىنلار؛ ئوزلەرنىڭ سىنىفى مەنقەتەتلەرنى ئوچىن مېتراپالىتلەر بىلەن بىرگە ھەرەكت قىلدىن تارتىمادىلار. مە مىسال ئوچىن، شول غرامۇتانىڭ بىرسى ئالىق: «قازاقلار ئوزلەرنىڭ ەھەدىلەرن، بۇزىپ، بۇن ۋاتان دۇشمانلارنى، پالەكلەر، لىتواللار ھەم، روس ئورلارنى قارشى سوغىشالار... بىز مېتراپالىت ھەم قازان مەملەكەتنىڭ بۇن

كشملەرنى ئاۋ ياعنى ھەم نوعاى ئاتالارنى چىرمشلەر نىزىنى ئاۋغور ۋە ۋە ئىدىل بويىنىڭ باشقا شەھەرلەرنى بلەن بىرگە قەرار بىردىك؛ بىز ھەممە بىزدە ھەر ۋاقتدا بىر كىيگىشىدە بولغا ھەم مەسكەۋ قازان ئىللەرنىڭ بىر بولۇۋون ياقلاغا، بىر بىر ئىز بلەن ئاتو تۇرغا، حىيانەت ئىتوچىلەر، عەيىبلەرنى گۇناھلارنى كۆرە جەزا ئىتەرگە بولدى. بىز مەسكەۋ، نەختىنە ئاللا بىر پادىشا جىبەرگەننە چاقلى ھەمىشە شولاي بولۇر بىز... ئەگەر قازاقلار، بىزنىڭ رىزالقدان باشقا بىر كىشى سايلاسالار، بىز ئاڭغار رىزا بولمايىز». مۇندى غرا مۇتالار بىك كوپ. بۇلار بارى، شونى كورسەنەلەركى، بو، سىنىف ئاق سۈبەك ئاتالارنىڭ مەنغە تەلەرنى روسلارنىڭ بىلەن بىرگە؛ قازا سۈبەكلەرنىڭ «قازاقلارنىڭ» باش بولۇۋى قورقوسى بۇلارنى ئوزلەرنىڭ ئەۋۋەلگى دۇشمانلارنى بلەن دە بىرلەشتۈرۈ ئالا.

مەسكەۋدە ئايدۇرۇلۇۋىكىرىز - لاكىن قازا حالقى ۋە بەغزى ئىسكىنى
 مۇستەقىل تۇرمىشنى كىرى قايىتارغا تەۋجىھ ئاق سۈبەك ۋە غۇلاما سىنىف ھاماندا ئىختىلال ياعندا ھەرگەت ئىتەلەر. ھەتتا يارم مۇستەقىل قاسىم خانى ئوراز مۇخەممەد، ئوزنىڭ غەسكەرنى بلەن «نوشىن قازاغىن» دىب مەشھور ئىختىلالچى ۋە قازاقلار ياعندا تۇرا. ئانڭ ئوغلى ھەتتا توشىنە، سوگرا «فارق» كالوغاغا قاچماق، ئاندا تۇرا. باشقىدلار، سىبىر ئاتالارنى نوعايلار ھاماندا شول شوپىسكى غەسكەرنە، سوگرا پالەك غەسكەرنە قارشى سوغىشا، غەسكەرى فىزقەلەر بلەن ھەرگەت قلا.

شوپىسكى نەختەن تۇشۇرلىگىچ، قازاندا، ئاندىن ئلك مەسكەۋدەن ئايدۇرلغان ئىستىرخاندا بۇنلەي مەسكەۋدەن ئايدۇرۇلۇپ، ئىران قول ئاستىدا (1) ئىدىل بويىدا ئايرىم بىر دەۋلەت ياساۋ فىكىرنى توۋا. نىكانور شولگىن دىگەن دىياك (ژاۋۇدا - والى قول ئاستىداغىن نورە) 1611 يىلدا تاعندا كۈچلەپ مۇسلمان ۋە روسلارنىڭ يارلى سىنىف غۇنىستۇرنا تايانپ، ئىختىلال چەارا. ھەتتا بو ھەبەر، ئول زامانداغىن ئوغلى مەسكەۋ نەختىنە سايلانغان پولشە كارولىن سىگرموندقا ئىشىنىلە، شونىڭ ئۈچىن، ئول مەسكەۋدەگى ئوزنىڭ تاراندالارنىڭ شوندى بىر يازو يازا: «مەسكەۋ دەۋلەتنىڭ ۋاق كىسەكلەرگە بولۇنۇۋىدىن سافلانغۇز: پىسكوف ھەم ئاۋغور ۋە ئەھالىسىن شۋىتسىيە كارولىن ئوغلى ياعندا؛ سزە ئىسە، شوندى ھەبەر بار: ئەستىرخان قازان ۋە باشقا ئاتار ياعنى شەھەرلەرنى بلەن كىلىنىش، ئىران شاھىنا بويسىنماقچى بولالار ئىمىش. ئەمما قازان ھەم ئەستىرخان،

(1) بو زاماندا ئىراننىڭ شاقى كۈچلەي، سافەۋىلار سۇلالىسى قول ئاستىدا جىيلەن چاغى.

چېرىمىلەر ھەم فر ياعىن شەھەرلەرى، ئاق ئىدىل، بويى ھەم سېبىر فاللارنى،
بېرىم ھەم وياتىكە بىزنىڭ غرامۇتالار ئېزىنى تىڭلامىلار ھەم چىشىلارنى مەسكەۋگە
بېرىمىلەر ھەم بىزنىڭ ئوغلىمىزغا كىرەست ئوبىمىلەر» (2) بۇلارنىڭ ئىسەبلىرى
يوقىسلار باشلىغى «توشىن قاراعن» (ئىككىنچى يالغان دېمىتىرى نى) پادىشاھ
ئىتو، ئول ئوتۇرلىگىچ ئانڭ ئوغلىن نەحتىكە كىچىرىپ، ئىران قول ئاستىدا
ياڭا بىر پادىشاھلىق ياساۋ. شونڭ ئۈچۈن دە قازان ئۆلكەسى 1611 - 1612
يىللاردا روسىيەنىڭ، ئول چاقداغىن بورژوۋازىيەسىنىڭ ئېلىنى پالەك قولدىن
قۇتلىدۇر ئىسىمى بىلەن ياساغان خەرىكەتتە قاتشىمى.

تاتار ئاق سۈيەكلەردىڭ «توشىن قاراعن» ئوتۇردە رولدا «توشىن
قاراعن» ياعىندا قاسىم خاننى بولغانلىغىن، ئانڭ ئوغلى شوندا خىزمەت ئىتىكەنلىگىن
سۈيەلگەن ئىدىك. لا كىن «قاراق» توشىندەن كالوعا كوچكىچ، نى ئۈچىدىر
ئاڭارغا شۈبھە بىلەن قارى باشلادى؛ خەتتا ئوراز مۇھەممەدنىڭ ئوغلىن ئوتۇرىپ
ئانڭ بىلەن بىرگە يۈرگەن چوقىغان تاتار مېرزاسى پىتر، ئوروسىغىن تۈرمەگە
سالدىن، سوڭىدىن ئاننى چىعارسادا، ئوروسى «قاراقنى» ئاۋعا ئالپ چىعب ئالداپ
ئاننى ئوتۇردى دە، بىك كوپ تاتارلار بىلەن جەنوبى ساحارارغا قاچدى. شونڭ
سوڭىدا كالوعادا قاراقنىڭ خانىنى خالقىنى قالغان تاتار ەسكەرن كىيسەرگە
ئۇندەپ، تاتارلارغا باغرىم ياسالدىن. سوڭرا ئوراز مۇھەممەدە ئىرىن ئالپاوتلار
(بايارلار) نڭ مەنغەتەن ساقلاۋچى بولغان پالەك كارولىن ياساغنا چىقتى. بىز
بو واقىئەدەدە ئىختىمال شولوق تاتارنىڭ ئاق سۈيەكلەرنىڭ ئوزلەرنىڭ مىللى
مەنغەتەلەرن، ئۇنتىپ، ئىقتىسادى، سىنقى مەنغەتەلەرن ئۇستىن، تۇتۇپ
قارا حالقدان قورقۇپ، ئوز سىنغلارنى بىلەن بىرلەشۈلەرن كورەبىز. چۈنكى
تاتار مېرزالارنى ئۈچىن، بو «قاراق» شاقىنى قورقۇنچ ئىدىن؛ ئوزنىڭ ئىشى
، ئوكشىلىن چىقماپاچىن سىزگەن سوڭىدا، ئول بىك ئىچىق ئوزنىڭ فېكرىن
سۈيەلەپ: «مېنىم ئۇمىدىم تۈرك ھەم تاتارلارداغنا قالدىن؛ ئەگەر روسىيەنى ئوز
قولغا كرتە ئالماسام، ئاننى، شوندى رەۋشە خىراب ئىتىدىن كى، ئول (روسىيە)
بىر نەرسەدە، بولۇپ قالماست. . مېن ئىسەن چاندا ئاڭارغا تىنچلىق بولماس». .
دۈرىست، ئانڭ بىرنىچى سوزى تاتارلار ئۈچىن بەلكى فايدالىدا بولغاندىر؛

ئەمەلسۇ كەينى سىنى بېلىگىلى ئوراز مۇھەممەد پىرىنگە ئىقتىسادى مەنپەئەتلىرى
 بىرگە باعالانغان؛ ئانگدا چىر سۆلارى بىرگە ئالانچاقى. شونىڭ ئۈچىن بەلىكى
 «فارقىنى» ئۆتەرگەنلەر دىر.

شولاي ئىتىب، تانار خالقى، بو ئىجتىلال واقتىدا تانارلىق سىنىققا بولۇپ
 ھەرەكەت ئىتىدى: فازاق - نانارلار ئىجتىلال باغىدا بولسۇلار، خانلار، مىرزا،
 بىكىلەر «ئىچلىق» تاراقىدا بولۇنلار:

1613 يىلى زىمىسكى سابوردا تاتارلار - روسلارنىڭ بايلارلىرى چىكىپ،

ئىلىنى بىرلەشتۈرۈپ، روسىدىن پالەك نەسەللۈك ئىتىدىن ساقلىنىپ، پراۋاسلاۋىيەنى
 كاتولىكلىك پۈتۈنۈدىن قۇتقاراپ شىعارلى بىلەن زۇھور ئىتىكىن ھەرەكەت
 چىكىدى: قازانلارنىڭ ۋە ھەبىرى روسلارنىڭ ئېرىك ئۈچىن كۆرەشۈلەرى چىكىلدى.
 مەنە، شوشى 1613 يىلى رامانفلاردان مېخائىل فېدورۋىچىن سايلالغان
 زىمىسكى سابوردا تاتارلار بار ئىدى. بۇلار شىكىسز تاتارلارنىڭ ئاق سۆيەك
 سىنىقى ۋە كىلەللىرى دىر. مېخائىلنى سايلاب قول قويغان ھەمۇ تادا ۋاقىتتىن بىر
 نانارچا يازغان، شونىدى كىشىلەرنىڭ قوللارنى كۆرەپ. ئالار: «مىن نىتىك روبىز
 ئوغلى قول قويدىم، مىن كىنەز ئىسپاى بىك نومان ئوغلى قول قويدىم. بۇنى
 ئىبىدەشلىرى ئىسمىدىن، مىن كىنەز ئايوقا چىرىن بۇتن ئىبىدەشلىرىم ئۈچىن قول
 قويدىم» دىيىلە، شولاي ئوق تىسارنى سايلالغاندا ئىجتىلال دەۋام ئىتە ھەم
 پالەكلىرى ھۇجۇملارنى ئوقتاتىمىلار؛ مەنە، شول چاقدا مەسكۈدە مەسكۈ، سوۋنىڭ
 كەپىد ھەم كوپلەپ ساقلاۋا تاتار كىنەز ۋە مىرزالارنى كوماندا سىدا بولغان
 تاتار ھەسكىرى ئىستىۋىيەتلى، ئورنىنى تۇنا، دىمەك روس يوعارى ئىسىنفلارنى
 تاتار سىنىقىداشلارنى بىك ئۇشانچ بىلەن قارىلار. شونىڭ ئۈچىنە بىر نەچچى
 رامانفلار ئىستىرجان كىك تاتار قالارنى يازغان ھەمۇ تالاردا تاتار مىرزا ۋە
 كىنەزلىرىنى ياخشى مۇھەمەلە قىلغا، ئالارنى «جومالارغا» ھەم ئىتە. مەسكۈ
 نەھىتىدە كۆرسەتلىگەن كانىدىنلار ئاراسىدا بەزى بىر نانار خانزادەلەرنىڭ
 ئىسمى بولۇۋىدا، شول فىكىرنى قوۋەتلىدىر.

بىر نەچچى رامانفلار زاماناسىدا ئىجتىلاللاردا تاتارلار - 17 ھەسرى
 باشلىدى، ئىلنى كىنە سۆيەگەن ئىجتىلال سەياسى ئىجتىلال بولۇپ باشلانۇپ
 ئىجتىماعى ۋە سىنىقى ئىجتىلالغا ۋەپلەن كىتىپ، كىرىلى بايلار سىنىقىنىڭ

چىكوۋى بىلەن ۋە ئىسكى ئىدارەنىڭ تاتارلارغا فايدالىق رەھىشە بولۇپ قايتىۋى بىلەن تەمام بولدى. خالىق كۈرەپاستىنىۋىلىقدان قۇتۇلغاندا، جىرلەن بولغاندا، شونىڭ ئۈچۈندە ئىجتىيالاڭ چاتقىسى رامانفلارنى سايلاۋ بىلەن گەھ سۈنمەيدى. چوۋالشلار، زور قالالارغا، مەسكە، پىسكوف، ناۋرود شىكىللى شەھەرلەرگە كۆچتى؛ كۈرەپاستىنىۋىلىقدان قاچۇ، ئىركلىن فازاق ئاراسىغا كىتۈ ھاماندا دەۋام قىلدى. ئىدىل بويىدا ئىسە، بو ئىجتىيالاڭ چاتقىسى تاغىدا كۆچلەرگە بولۇپ باردى؛ ئاننىڭ بۇتنى روسىيە كۈرسىيەن ۋە قالا حالقلارنىڭ چوۋالارنى ئورتاق سەبەبلىرى ئۈستىنە، ئىدىل بويىداغىن حالقلارنىڭ دىنلەرنى تىپو، جىرلەرنى ئالو زور نالوغلار ۋە ياساقلار سالو بولدى. شونىڭ ئۈستىدە مەسكە ھۆكۈمەتنى سەياسى عەيىلى، چوۋالشلاردا قاننىلارنى بولغان كىشىلەرنى ئىدىل بويىغا سۈرگىنگە جىبەرە تۇرغان بولدى؛ مۇنىڭ بىلەندە بىزنىڭ ئىلتىزە ئىجتىيالاڭ غۇنسىرى، ھۆكۈمەتكە قارشى كىشىلەر كۈبەيدى. شونىڭ ئۈچۈندە ئىدىل بويىن حالقلارنى، بىگەرگە تانارلار ئىدىل بويىداغىن چوۋاللىش ۋە ئىجتىيالاڭ قاننىشىپ تۇردىلار.

رامانفلار ھۆكۈمەتنە تانار باشقىردلارنىڭ مۇندى ئىجتىيالارغا قاتنىشا تۇرۇلارن بىلە، شونىڭ ئۈچۈن ئالارغا قارشى ئىستىرخان تىرەلەندە ھەم كاسپى دېڭىزنىڭ شىمال جارىلارنىدا تۇرۇچىن قالمىق ئاتالغان مانعول جىنىسندەن بولغان كۈچمە حالقلارنى ئۈستىر تۇرا باشلادى. بۇلار تانار ھەم باشقىرلارغا ھۇجۇم قىلىپ تالى باشلادىلار. شونىڭ ئۈچۈن 1660 يىللاردا، بوزۇلمىدان عاجىز بولغان تانار ھەم باشقىردلار تۈركىيە ۋە قىرما ئىلچىلەر جىبىرىپ، ئالاردان بولشلىق تالى باشلادىلار. بۇلارنىڭ ئىلچىلەرنى روس مەنبەلەرنىڭ ئەيتۈۋىنە كۈرە شولاي دىيىپ ئىستىكەنلەر ئىمىش: «بىز ھەممەبىزدە بىر دىندە ھەم ئەۋۋەل زاماندا قىرىم خانلارنى (ساحب ھەم ساپا گەرەيلەر ۋاقتىن مۇراد) قول ئاستىدا ئىدىك. ھەزەر، ئورس قول ئاستىدا تۇرۇپ، ئوز دىننىزدەن تۈنە باشلادىق؛ جان بىزنى قىزغىن غەسكەرنى بىلەن تىسارنىڭ شەھەرنە ھۇجۇم ئىتسىن ئىدى» دىيىپ، دىمەك جىبەرلەنگەن خالىق ئەگەر ئىدىل بويىدا ئىجتىيالاڭ چىقسا، ئەلبەتتە، قاننىشچاق ئىدى.

رازىدە ھەرگە تىزدە تاتارلارنىڭ قاننىشىۋى (1668-1671) - ئون جىدىنچى بۇزنىڭ ئىككىنچى يارىمىدا ئىدىل بويىدا رازىن ھەرگە تىن كىلىپ چىقتى.

بو خەرىكەتنىڭ تۈب فېكرى مەسكەۋدە قەدەر بار ب جېتىب، ئانداغىن خالقنى قىسۇچى بابالارنى ھەم خالقنى تالوچى باي كوپىسلىرىنى كېسو؛ روسىيەدە ئىركىن تۇرمۇش ياساپ، كازاچىلارنىڭ ئوز ئارا ئىدارەلەرنى كېك بىر خۇكۈمەت ياساۋ ئىدى. بو خەرىكەت شول 17 خەسرنىڭ باشىداغى ئىختىلالنىڭ دەۋامىغا بولغانلىقدان، شول ئوق سەبەبلەردەن چىققانلىقدان، ئىجتىمائىي ۋە سەياسى بولغان. تاتارلاردا ئىدىل بويىدا ئىقتىسادى (ئاور ياساق ۋە ئىمانلار، جىرلەرنىڭ كېمىۋى، تېزگە ئوتراقلىق تۇرمۇشقا كۆچەرگە مەجبور بولۇلارنى) ھەم دېنلەرنىڭ قىسلىۋى بىلەن مازلوم بولغان بىر خالق بولغانغا، بو خەرىكەتكە تېز قاتشىلار. رازىن سېرگە جىتە باشلاغاچ، ئانك ئاگىتاتلارنى تاتارلار ئاراسىدا تاتارچا تۇرلۇ يازۇلار تارانب، خاكىمىيەت ئىركىن فازاقلارغا كۆچكچ، ئالارغا، شۇندى ئسوق ئىرك (ВОЛЯ) بېرۇلەپكەن ۋەدە ئىتلى ئىدى. تاتارلار ئاراسىدا مىرزالارنىڭ ئەسىرى، زور بولغانغا كۆرە، رازىن بو يازۇلارنىدا روس ئالىپاۋىتلارن ئالارغا قوشقان ھالدا، مىرزالارغا نېمەسكە قوشقان. مۇنىڭ بىلەن، ئول تاتارلارنىڭ بارچاسن ئوز باغىنا چىعارغا ئويلاغان بولغا كىرەك. بىر ۋاقىتدا تىسارنىڭ رازىن تارافىدا قاناب ئالغىن سېر شەھەرن قۇتلۇرغا جىبەرگەن خەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى تاتارلاردان مۇرەككەپ بولغان. مۇنە شول خەسكەردە ئىختىلالچىلارغا قارشى قۇرال كۆتۈرۈدەن باش تارتقان.

2. قاسىم خانلىقىنىڭ بىتۈرۈلۈۋى.

بىتۈرۈلۈۋىگە سەبەبلەر ۲ - قازان بىلەن مەسكەۋ دەۋلەتنى ئاراسىدا بو - فەر، (فاسىلە)، قاسىم (خان كىرەمەن) خانلىقى روسىيەدە ئىختىلال (ئىسوتنا) بولغان چاغدا ئېسىن ئىدى؛ ئانك ئىختىلالداغىن رولى، روسىيە خۇكۈمەتنىڭ يوقلىغى بائىسە زەمىنلەرنى ئاننى بىتۈرگە ئىرك بېرەگەن. رامانلار باش بولۇ بىلەن ئاچىقدان ئاچىققا خالىققا قارشى خەرىكەت باشلانغانغا مەسكەۋ بو خانلىقنى نېچك ئۇستا ياساغان بولسا، شولاي ئوق ئۇستا بىتۈرەدە. تۇرۇنغا يوق ئىتو مۇمكىن توگىل، روسىيە بو خانلىقنى ئاستراۋى بىلەن تۈركىيە ۋە ئىران ھەم قىرەم خانلىقى ئالدىدا ئىسلامغا تېمەۋچى بولۇپ كۆرۈنەد ئىدى. نىك قازان ۋە ئاستراخاننى ئالدىك دېگەن؟ سوزگە روس تىسارلارنى، مۇنە بىز بىت ئوزلەرنى ياخشى تۇرغاچ قاسىم خانلىقىغا تېمىبىز، بەلكى بىلغەكس ئاندا مەسچىلەر سالدۇرۇپ، ئالارغا ئىركىن تۇرۇرغا رۇخسەت

بىرەبەر؛ قازان، ئاستىرخان ئۆزلەرى بىزگە فارشنى خەرىكەت قىلىنار، بىز ئانىنى شونىڭ ئۈچۈن بىردەك، دىيار ئىدى. ئىككىنچى يىغىن قاسىم خانلارنى ۋە ئالارنىڭ مەسكەرلەرنى غەيرى مۇنتەزىم ئاتلىنى مەسكەر بولۇپ، پالەكلەر ۋە قىرىم تاتارلارنى بىلەن بولغان سوغىشلاردا ئىشتىراك ئىتەلەر. شونىڭ ئۈچۈن ئانىڭ خەزىرىگە كىرەگى بولغان. ئۈچىنچى يىغىن قاسىم خانلارنى بىلەن مەسكەرگە ئىران، ئورنا ئازىيادان كىلگەن ئىلچىلەرنى قوبۇل ئىتەكەندە فايدالانغانلار. ئالار كىلگەندە قاسىم خانلارنى خەزىر بولۇپ، بىر تۈرلۈ مەسكەرنىڭ زورلىغىنى غەم ئىشلام دۇنياسى بىلەن دوستلىغىنى كۆرسەتە تۇرغان بولغان. دۆرتىنچى سەبەبە قاسىم خانلىغى دەپتەنەن بىتسەك، مەسكەرنىڭ ئوز قول ئاستىداغى مۇسلمان خالقلارنىڭ رازىسىزلىغى قوبارغا مۇمكىن بولغان. نىپايەت روسسىيەنى ئىدارە قىلچىدا ئالپاوت، خاندان شولار شىكىللوك خانلىقدان تىشادا ئەلە نىقەدەر جىرى بولغان بىر ئالپاوت؛ ئانىڭ سىنىقداشلارنى زور بايلار خانىنى رەنجەتمەسكە تەلەپتەر بولۇر.

بىتتۈرۈنگە يوللار ۱ - قاسىم خانلارنىڭ خۇكۈمەت بىك خۇرمەتلى؛ تۈرلۈ تانتانالىق مەجلىسلەردە ئالارنى بولۇندۇر؛ ئورنىڭ بىك يوعارلىقىغا ئورتقا؛ خەتتا ئارسلان غەلى ياتىسە ئالب ئارسلان خان مەسكەرگە كىلگەچ؛ شوندا ئانىنى ئانىگىيە سەغىرى، ئون مەرىكەن يوعارلىق ئورتىندىلار. شولاي بولسادا، رەسەن ئالار روس بايلارنى بىلەن بىر تىگىز بولسالاردا، خانلارنى روسسىيەنىڭ غەلى دىوانى بولغان «بايارىسكى دوماعا» كرىمىلەر؛ ئالاردان شىكىلەنەر، ئۈستەلەندەن قاراب تۇرغا «مالاۋالار» قويلار ئىدى.

بىرىنچى رامانقلار زامانىسىدا قاسىم خانلىغىدا رەسەن خاكىمىيەت خان قولىدا خىسابلانسادا، ئاسلدا ئىلنى مەسكەردەن جىبەرلگەن ۋاپۇدا ئىدارە قىلغان، شولاي ئوق سودادا خاننىڭ ۋەكىلىنە كىرگە رۇخسەت ئىتەلگەن.

17 نچى غەسەردە ئىدىنى قاسىم خانلىغى روسسىيە ئۈچۈن ئەدۋەلگىنى سىياسى ئەھمىيەتتىن يوعالغان ئىدى. قازان خانلىغى بىتەكەن. شونىڭ ئۈچۈن مەسكەر، قازان ئاراسىدا ئاندى بوفەردە كىرەك توگىل ئىدى.

قاسىم خانلارنى ئۆزلەرنى سۈكەن بۇخارا ئىمىرلەرنى شىكىللىق ۋاقتلارنى مەسكەردە ئۆتكەنگەنلەر، ئاندا قوناق بولۇپ يانتانلار. شونىڭ ئۈچۈن ئالار بىك ئوق روس بايلارنى بىلەن قاتنىش، روخانىيلارنىڭ تىرىشۋىنى ئارقاسىدا روسلاشلار؛ خەتتا 1673 يىلدا ساين بولات خان چوقنىب سىمون ئاتالغان. قاسىمىڭ سۈكەن خانى سەيد بۇرھاننى ئىك ئالەكسى پادىشاھنىڭ قىزى ئالب

چىرەيز، دىيىپ چوقئىنغا دىيىلەسەلەردە، 12 يەشنىڭ گەنە بولغانلىقدان بالىغ بولغانچا قەدەر قالدۇرلغان؛ سۇكرا 1653 يا ئىيسە 1655 يىللار ئاراسىدا سەيد بۇرھاننىڭ حۇكومت ئالداپ چوقئىنۇر، ۋاسىلى دىيىپ ئىسىم بىرگەن؛ شونىڭ ئۈچۈن دە قىرىم خانى مۇھەممەد گەرەينىڭ ئۇلۇغ ۋەزىرىنىڭ روسىيەگە بىرگەن ئوتاسىدا: «خان كىرىمەن سۇلتاننى سىياسەت ئېتىب كۈچ بىلەن خرىستىيان ئېلىيىوب ئۇشاشسىز ئىش ئېتىدەر» دىيىپ ئۆپكەلگەن ۋە نەھەيد ئىيتكەن. بو سەيد بۇرھانغا قەدەرلىق بولغان قاسىم خانلارنى مەسكەو حۇكومتىن نەھەين قىلىدى. ئالارنى «تسار»غا سادىق خىزمەت ئىتوۋى خاقىدا ئانت ئېتىدەرگەنلەر. سەيد بۇرھان ۋاسىلىگە ئەيلەنگەچدە «تسار» لەھەين بىلەن خان كىرىمەن سۇلتاننى بولۇپ تۇردى؛ ئۇل 1679 يىلدا ئۇلىنى؛ ئاننىڭ ئورنىدا خان نەھەين قىلىندى، ئاننىڭ ئاناسى ئۆلگەنچى «قاسىمى خوجاسىن» ئىسىمى بىلەن تۇردى. شولاي ئېتىب سۇنقى ياسالغان قاسىم خانلىغىن، سۇنقى رەۋشە بىتىلدى. شولاي ئېتىب 17 عەسىردە ئالتىن ئوردا قالدۇغىدىن تۈزۈلگەن خانلىقلاردان بىرى قىرىمغا قالد تۇردى؛ ئاننىڭدا سەبەين تۈركىيە قولنىدا بولۇۋى ئىدى.

XI. ئون بىرىنچى عەسىر.

18 نچى عەسىر، ئون بىرىنچى عەسىردە بۇتن «تاتار» ئىسىمىدە بۇرتۇلە تۇرغان خالقلار روسىيە قولنىدا كىر بىتىلەر. بو عەسىردە تاتار خالقنىڭ بۇتن تارىخى روس خالقنىڭ بىلەن ھەم ئىقتىسادى ھەم ئىجتىمائى ۋە سىياسى ياندىن ئىز باغلاندى. ئىقتىسادنىڭ قۇرچ قانۇنلارنى ئىككى خالققا بىر تۇسلىنى ئۆك تەئسىر ئېتىدەر تۇتىلار، شوننىڭ نەتىجەسىدە تاتارنىڭ تارىخى روس تارىخى بىلەن ئىز باغلاندى. شوکار كورەدە بو دەورنى ئۆيۈرەنۇ ئۈچ روسىيەنىڭ 18 نچى عەسىر تارىخى باغشى بىلگە ھەم شوندىن سوڭغىغا ئاننى ئۆيۈرەنە باشلارغا كىرەك. بو دەوردە تاتار خالقنى تۇرلىق ۋاق فەبىلەلەرگە بولنىگەن بىر خالىق بولۇچىلىقدان چەب، ئاقىرلاپ نەھىر، نە دەۋلەت بىلەن چىكەنمەگەن بىر مېلەتسكە ئەۋرۇلە باشلادى. بىر خۇفوق، بىر زاكون ئاستىدا، تۈزۈ تۇرلىق جىرلەرگە جەبلىگەن تاتار خالقنىڭ بىر تۇسلى سىنىقلارنى بىر جىبگە باغلاپ، روسىيەدەگى باشقا مېلەت سىنىقلارنى بىلەن مەنقەئەتەش ياسادى. تاتار خالقنى 18 نچى عەسىردە بىر قولغا جىبىلغانلىقدان، ئوتراقلىق بىر خالققا ئەيلەنگەنلىكىدەن،

سوغىشلار توقتا، مانلىقدان، ئول ھىزىر نۇرلىن مىللەتلەردەن مۇرەككەپ بولغان باشقا مەملەكەتلەردەگى تۇسلىن تارىخى - ئىقتىسادى دەورلەرنىڭ بىرىندەن، ئىككىنچىسىنە باتەدرىج ئاتلى باشلايدى. تانارنىڭ سەۋدە كاپىتالىن چەچلىگەن قەبىلەلەرنى بىر بىرىنە ئىقتىسادى باقدان باغلاپ، مۇكارچى بولغان تارىخ تانار خالقنىڭ ياسالاچاق غۇنسلارنى تارىخى بولسا، ھىزىر ئىندى ياسالپ بىتب كىلگەن تانار خالقنىڭ، چىن ئوز تارىخىغا ئەيلەندى. شولاي ئىتب 18 نچى ەسىردەن باشلاپ، تانار خالقنىڭ، قىر، سىزىنكىندەن باشقا ەھمەسىنىڭ تارىخى بىر تەرتىبلىن جبەك تىز سۇيلى ئالاىز ەھم ئانىڭ ەياتىن خاقندا غۇمىمى نەتىجىلەر چىارا ئالاىز. لاکىن، بو دەور خاقندا تىكىشىرلەر بىزنىڭ ئوز ئوستىبىزگە بۇكلەنگەن؛ باشقا دەورلەرنىڭ تارىخى باشقا خالق عاليملىرىنى ئىشلەتەلەر، شونلىقدان ئالار بىك ئاسات؛ 18 نچى ەسىر تانار تارىخى ئىسە بىر كىم تارافندان دا ئىشلەنمەگەنلىكىدەن، بىزنىڭ ئوزىبىزگە تارقاق مەنبەلەردەن ماتىرىيال چىيارعا، ئالارنى تەرتىبىكە سالارعا ەھم يازارعا كىرەك بولا. شونىڭ ئۇچىن تارىخىبىزنىڭ، بو كىسەگىن، بو خاقندا بىر تەجىرىبەگەن، شولاي بولسادا ەھر سۇيلەنگەن سوز فاكىتلەرگە باغلىنغان.

18 نچى ەسىر ەھم سىزىنقىلار - تانار خالقنى روسىيە قول ئاستىغا كىرگەن چاغىندا، باشقا تۈرك قوملىرىنى شىكىللىن، مەدەنىيەتنىڭ توبەن دەۋرەچەسىندە كىرمەيدى. ئىدىل، بوپىن تانارلارنى 15 - 14 نچى ەسىرلەردە ئوك دەۋلەت ياساپ تۇرغان بىر خالق، بولپ، ئىدىل بوپىندا تۇرغانلىقدان، سەۋدەگەر، سىپىنچى بولغان، يارىم كۆچمە بولسادا، ئىككىنچىلىك بىلەن شۇغىللەنگەنلىكىگە كۆرە كۆرسىتىپەن بولغان، فېئوداللىزم خۇكىم سۈرگەنلىكىگە، فېئودال - ئالپاوتلارنى بولغان بىر خالق ئىدى. روسىيە قولغا كىرۈپ بىلەن قازان سەۋداسىنى مەسكەۋگە، قازان يارماركاسىنى ماكا - رېسكە كۆچكەن بولسادا، تانار سەۋدەگەرلەرنى ەھم مىللەتنىڭ كىڭ خۇ - قولىن بورژۋازىيەسىنى كۆچلىن كانكورىنت بولسادا، تانار بورژۋاسىنى بىتمەيدى، بەلكى، ئول بىر زور سەپەردەن بېلىقىل زورايدى، كۆچەيدىگەن؛ باشقىردىستان ۋە سىبىر روسىيەگە قوشىلۇ بىلەن ئىدىل، بوپىن تانار سەۋدەگەرلىرى روسىيە سەۋدەسىنى، زور بىر غامىلىگە ئەيلەندى. ئول تۈرك خالقلىرىنىڭ تان، غۇرۇق بىلە، ئول ئىسلام دىنىدە بولغانلىقىنى ئۇچىن مەسكەۋدە ياوروپانىڭ مالنى شەرقكە، يەنى ئورال بوپىلارنى، ئانىڭ ئارىسى باغىن ئەرەزلارغا، كاسپى بوپىندا ۋە ئانىڭ ئارىسى باغىن ئورنى ئازىياغا ۋە سىبىرگە ئىلتىۋىچى ەھم، ئول چىرى خالقلىرىنىڭ چى مانىرىپىلالارنى روسىيە بازارلىرىغا كىتىرۈشكە ئەيلەندى. شونىڭ ئۇچىن

تاتار خالقلىرىنىڭ روسىيەگە قۇشۇلۇشى تاتار سەۋدەگەرلىكىنىڭ سانى ۋە كۆچمەن ئارتۇقىغا سەبەب بولدى. شۇلارنى ئوقۇسۇن روسلارنىڭ ئىدىل بويىغا ھىجرەتلىرى ئارقىسىدا، ئىدىل بويىدا بارىق ھەيۋان ئاسراۋ بىلەن گەنە شۇغۇللىنىۋاتقان ئۈچۈن جېر ئازراق قالغانلىقدان، تاتار خالقى ئېگىزلىككە چىلاپ بېرىلدى، روسلار كېتىرگەن ئۈچ باسۇلۇش ئېگىز ئېگىز، ئىسولۇش تاتار ئالپاۋىتىن ھەم كرەستىيەن كۆتۈردى. ئىسولۇش كۆپۈرەك خوجالىق مال ئاسراۋغا باغشلاغان تاتار، ھەزر چەن مەنەسلى بىلەن ئېگىز، بولدى. قازان ئالغىن، تاتارنىڭ خوجالىقىدا، زور رول ئوينىغان، روس قۇللارنى ئازاد ئېتىلگەچ، تاتار فېئوداللارنى «مېلى» قۇللىقنى، تودۇر، بەدىنى تاتار كرەستىيەن كرە پاستىنوى ياساۋ بولغان ئۇششۇلار. روسىيە خۇكۇمىتىنىڭ تاتار، يۇمشىلارنىڭ خىزمەتلىرى ئۈچۈن تاتار ياساقلار كرەستىيەنلەرنى ھەم جېرلەر بېرىۋاتقاندا كرە پاستىنوى تاتار كرەستىيەنلەر، تودۇر، قازان، ئىستېراجان خانلىقى زامانىدا، ئاز - مازغا ئالپاۋىتلارغا بەيلىك نىگەن تاتار كرەستىيەن روسىيەدەكى تۇسلى كرە پاستىنوىغا ئېلىندى.

مىسكىۋنىڭ ئورسالارنى، زور پاۋىنىستلارنى، 18 نچىن ھەسردە باشلانغان رېكروت ئالو مەسكىلىسى، 17 - 18 نچىن ھەسردە كۆپ يىللار دەۋام قىلغان ئالچىقلار، شۇنىڭ ئۈستىدە تاتار كرەستىيەن مەنەسلى قىسۇلار ئاڭكار جېرن باشلاپ كېتىرگە، باشقا ئورالدا سالىنا باشلانغان مەنەسلى زاۋۇدلارنى ھەم تاتار بورژۇۋاسىنىڭ سابىن، شەم، كۆن، ماي، بالاۋ زاۋۇدلارنى ۋە قاتت فابرىكە يىكلەرنى ياللانپ كۆرگە مەجبۇر ئىتتى. شۇلارنى ئېتىب، روسلاردا 18 نچىن ھەسردە نېنىدى سېنىقلار بولسا، تاتارلاردا شۇلار كېلىپ چىقتى. مۇنە بىز ھەزر شول سېنىقلارنىڭ ھەر قايسى ئايرىم، ئايرىم نوقتىدا كېتىدۇ.

روسىيە خۇكۇمىتى ھەزرگىن كاپىتالىست دەۋلەتلەردە كېن شېكىللىنىۋاتقان سېنىقلارغا بولۇپ، يۇرتى، بەلكى فېئودالىزم دەۋرىدە كېن كۆك ساسلوۋىيەلەرگە بولۇپ ئىدى. ئەگەر بىز خالقنى سېنىقلارغا بولسەك، بو بولۇگە ئساس ئېتىب، ئالارنىڭ ئىقتىسادى ھەل ئەلەرن ۋە خىزمەتلەرن ئالابىز. ئەمما ساسلوۋىيەلەرگە بولسەك، خالقنى خۇقۇقى ياققانغا بولسەك، دۇرس، ساسلوۋىيەلەر، ۋاقىتىدا ئىقتىسادى ياققاندا بىر بولۇپ ئىدى. لاکىن ۋاقىت ئۆزۈ بىلەن، بو ساسلوۋىيەلەر ئۆزلىرى دەۋرە نىسبەتسىيە (تەھلىل) ئېتىلگەنلىكىدەن، 18 نچىن ھەسردە خالقنى ساسلوۋىيەلەرگە بولۇپ بارى بىر خۇقۇقى ياققانغا بولۇپ قالغان ئىدى. بو زاماندا روسىيە خۇكۇمىتى تاتارلاردا، شۇنى ساسلوۋىيەلەرنى تانىدىر ئىدى: 1) يۇمشىلار، ۋە

يۇمشىلىق ناتارلار. (2) سەۋدەگەر يا ئىسە كوپىسلىق. (3) ياساقلىق كۈرەستىيەنلەر. (4) كۈرەپاستىنوى كۈرەستىيەنلەر. بۇلارنىق ناتارلار ئۆزلىرىنى «بۇرئىچا» قۇل» دىب بۇرئىلەر ئىدى. لاکىن ناتارنىق سىنقلارنى سۇيىلەگن چاندا، ھەر خالدا ساسلوۋىيەلەرنىق تۇتۇب ئالب سۇيىلەو پارامى، بو مەسئەلەنىق ئىچكى ماھىيەتن ئاچب بىرمى، بەلكى ئالارنىق خۇقۇقى خالنگنە كۈرەستە. شولاي بولسادا، بو ساسلوۋىيەلەر خاقاندا بىر ئاز سۇيىلەب ئۆتەرگە كىرەك بولا.

يۇمشىلىق ناتارلارنى روسچا «служилые» دىب بۇرئىلەر ئىدى. بو ئىستىلاخ بىر تاقىم ناتارغا روسىيە قول ئاستىنا كۈرەچكە بىرلەمدى، بەلكى ئالداغىن فاسللاردا كۈرلگەنچە، ئالتىن ئوردا ۋە قازان خانلىقى دەۋرىندە ئوك، بوساسلوۋىيە بار ئىدى. ئول ۋاقتدا بۇلار ھەسكەرى، سىنىق ئىدى. شونىق ئۆچىن دە 17 - 18 نچى ھەسەرلەردە روسىيە خۇكۈمەتنى ئىسكەنچە، بوتاتار ساسلوۋىيەسنى ئۆچ ناپەقەگە بولمى بۇرئىدى: (1) كەنەلەر (ئەۋەلگى بىكىلەر). (2) مۇرزالار. (3) يۇمشىلىق يا ئىسە ئىسلوۋىلى ناتارلار، يا ئىسە تۇب خورى ناتار، دىب كەنە ئاتىن ئىدى.

بۇلارنىق كەنە ئاتالغانلارنى ھەممەسنى دە روس دەۋرەنلەرنىق كەنە ياقىن بىر خۇقۇقتا بولالار، چوقىچا دا «كەنە» لەنەن قالدۇرۇب، شول خۇقۇقلارنى بلەن فايدالانالار ئىدى. مۇرزالار ئىسە كۈبۇسنىچە دەۋرەنلەر خۇقۇقىن بلەن فايدالانمىلار، بارى ئىسك باشقا ناتارلارغا فاراغاندا ئىمتىيازلىق بولالار ئىدى. كەنە، مۇرزالار خۇكۈمەت فارشىندا ئايرىم بىر ئىمتىيازلىق خۇقۇققا مالىك بولودان بىگنەرەك، ئالار باشقا سىنقلاردان خۇكۈمەتكە ئىتەرگە تىشىلىق بولغان خزمەت - служба بلەن ئايرىنلار ئىدى. ئالار بارى بىر خۇكۈمەتكە نالوك تولىلەر، رىكروت بىرەلەر، شونىق ئورنىنا ھەربى رەسمى (ئىررەگۈلەرنى) ھەسكەردە خزمەت ئىتەلەر ھەم خۇكۈمەتنىق باشقا خزمەتلەرنىق نەعەبىن قلىنىب قوبالغانلار ئىدى. ئالاردا بىر مۇھىم ئىمتىياز بولسا، ئولدا كۈرەپاستىنوى كۈرەستىيەن تۇتارغا خاقلىق بولولارنى ئىدى. لاکىن 1715 نچى يىلدا ئىعتىبارەن، بو خۇقۇق چىكىلەنەن، بارى ئوز جىنىسندەن ھەم خرىستىيان بولماغان كۈرەستىيەنلەرگە كەنە مالىك بولا ئالا تۇرغان ئىتدۇرۇب قالدۇرلدى. شولاي ئىت 1649 نچى يىل ئولازىيىيەسندە ئەيتلگىن زاكونىن، پىتەر وىلكى ناعن ئەسكىد ئىتدى. بىكىتەرىنا زاماندا، قازان نامىستىنىكىلگەندە، 1780 نچى يىلدا قازان، زۇبە،

چاپاقسار، چويل، يادرين، كوزمىديميان، چار، سارىوسانچور، مامادش،
ئالابۇغا، بۇگلمە ئۈيەزلەرنىدە، يۇمشىلىق تاتارلارنىڭ سانى 33,779 جان،
يا ئېسە تەخمىنەن بۇتنى نامېستىكىلك ئەھلىسىنىڭ %10 ئېدى.

لاشمانچىلار - (приписанники к адмиральтству) 1718-نچى

يىلدا، يۇمشىلىق تاتارلاردان بىر گروھ خالىق ياسالدى. بو گروھ ئىدىل ھەم
باشقا يىلغالار بويىدا پېتىر زاماندا ياسالا باشلاغان سوعىش كۇيىچىلەرنى
ئۈچۈن ئاغاچ كېتىۋېتىش «لاشمانچىلار» ئىدى. بو لاشمان سوزى نېمىسچە
«لاشمس مان»، «كېسىۋېتىش» دېگەن سوزدەن ئالغان. بو، يىلنىڭ 31-نچى
ئەينۋار ئوكازى بىلەن ھۆكۈمەت بىر نېچە گويىرنادان 56113 جان ئەبىرى
روستىنى كارابلار ياسارغا ئاغاچ ھەزرلەۋ ۋە ئالارنى ياساتىر ئۈچۈن تەعېين
ئىدى. بو گروھ خالىق ئاراسىدا عادى يۇمشىلىق تاتارلار بولغان كوكە،
ئارىستاكرات مۇرزىلار، ۋە بېش كاراب ياساب بېرىگە ئانچاسى جېتە
تۇرغان، بوراشف شېكىلنى پىرىدپىرىنىماتلەر بار ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بو
لاشمانچىلار بىر سېنىف نوگل، بەلكى خۇقۇقى باقدان غنا تەرىپ قىلۇ
مۇمكىن بولغان بىر گروھ ئىدى. بو كىشىلەرگە ھىزمەتلەرنى تەقابىللىنىش
ئانچا تولغىمى، ھەر بىر شۇكار يازغان كىشى 15 يەشەن 60قا قەدەر ھىزمەت
ئېتىەرگە تېپىش ئىدى. ھەر بىر 9 كىشىدەن قىش ھەم كۈز كۈنلەرنى ئۈچۈن
ئالتىن ئاي مۇددەتكە ئېكىن كىشى ئالغۇ، ئىگەر بۇتنى يىل بويىغا ئىشلەرگە
نېمىش بولسا، 15 كىشىدەن 9 كىشى ئالغۇ ئىدى. بۇلار ئىچىدەن بايلار ئېسە
ياللاب ئىشلەتەر ئىدى. ئوز قول كۈچلەرنى بىلەن ئىشلەگەن ئۈچۈن
بايلار قازانغا 2 سوم 30 تېپىن ئانچا تولغۇر ئىدى. پېتىر زاماندا لاشمانچىلار
قازانغا بىر تۈرلۈك دە سالم تولغۇلەر ئىدى. ئول ئولگەندەن، سۇڭ ئالارنىڭ
ھەللىرى ئاورايدى. ئالاردان باشقا خالىقدان ئالغان تۈسلىق سالم تولغۇت،
باشقا تۈرلۈك پايونىستلەر ئىشلەتە ھەم سالىدات دا ئالا باشلادىلار. بۇتنى
18-نچى ئەسىر بويىچە تاتار لاشمانچىلارنى ھۆكۈمەتكە غارىزلىرىپ، ئىلچىلەر
جېبەرىپ، ئوزلەرنىڭ تۈرمىشلەرنىدىن شېكايەت ئېتىپ تۇردىلار. ھەتتا
ھۆكۈمەت ئالارنىڭ ئىتىكىن ھىزمەتلەرنى تەقابىللىنىش مۇنچادان ئالغۇ تۇرغان
بىر سوم سالىنى ئالودان دا توقتامادى. بو خاقدا قازان كويىسى بوراشفنىڭ
پېتىر بوردا كەز وپازەسكىگە 1783-نچى، يىلنىڭ 4-نچى ئاپرىلىدە يازغان
خاتىنىڭ بەدى بىر، ئورنى بىك ماتور دەلىل بولا ئالا. بوراشف خاتىنىڭ
باشىدا «سۇ خالى كەز لاشمانچى تاتارلار ئۈچۈن، بو ھىزمەتنىڭ مۇھلىك

ھەم زارارلىق ئىكەنن بىلەن «دىب باشلاب كېتىپ، ئورمان كېسىش چاغدا،
 ئولچۇچۇر ھەم قول، ئايەن زەھىمقەلەنچۇلەرنىڭ كۈپلەنگەن، بو ئىشە
 بەش بونلار كۈپتەك خىزمەت ئىتەكەنلەكەن، رېكروت ئالغاندا سالداتقا
 ياراقلىق يەشلەرنىڭ بىك ئاز چەوون ئىتەپ كېتە. دېمەك بو خىزمەت
 ناتارلارنىڭ ئىقتىسادى ھاللىرىنىڭ نە توغرا، ئالارنى جىسمانى ئىشەن چەرعان.
 دۇرس، كۈپ شىكايەتلەر سۈكۈندە 1757 نچى يىلدا لاشمانچۇلاردان ئاللىنا
 تۇرغان سالم نەقابتلىنى خىزمەتلەرن جىسابلى باشلاسالاردا، ئانى خۇكۈمەت
 بىك ئازان جىسابلىدىر ئىدى: ئانلى لاشمانچۇننىڭ كۈنلەك خىزمەتن قىش
 كۈنى سېگىز، جەي كۈنى، ئون تىين، جەيەولۇننىڭ بىش تىين جىسابلى
 ئىدى. ئەگەر سۈكۈن ۋاقتىدا سالمىنى 170 تىين جىسابلاسا، ئاننىز فەتىر
 كىشىگە ئورۇنە تۈشكەن سالمىنى نولەر ئۈچۈن گە 34 كۈن خىزمەت ئىتەرگە
 كىرەك ئىدى. لاشمانچۇنلىق ناتار قۇقاراسى ئۈستىنە تۈشكەن مەخسوس بىر
 كرەپاستىنولىق ئىدى. لاکىن بو ئىش، قىر يارم ئاتاۋى ئاللىنىپ، كاسپى
 دېگىنلىرى بويلىرنىڭ ئەھمىيەتلىق جىرلەرنى روسىيە ئوللىنا كرو بىلەن
 بىلەلاردا ئىشلەنەتۇرغان، قىلوت ئەوۋەلگى ئەھمىيەت بوجالتو بىلەن بىتىرلىدى.
 سەۋدەكەرلەر- قازاندا ئېكىن ناتار بېستەندە، ئەوۋەلگى قازان خانلىقىن
 بولغان جىرلەردە، باشقۇرستاندا، خەزرىگى رەيازان گوبىرناسىدا، ئەوۋەلگى
 قاسىم خانلىقىن ئورنىدا ۋە باشقا گوبىرنا ھەم پراۋىنسىيەلەردە ناتارلار ئاراسىدا
 بىر سەۋدەگەر، سېتىق بار ئىدى. ئالار 18 نچى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا قەدەر
 خۇقۇقى يانغان كۈپىس نوگل، بوساسلوۋىيەگە يازلماعانلار ئىدى. چۈنكى
 ناتار خالقىن خۇقۇقى يانغان يە ياساقلىق، يە بۇمىشلىق، يە كرەپاستىنولى
 بولغانلىقدان، ئول زاماننىڭ زاكونلارنى بويىنچا بوساسلوۋىيەدەن ئېكىنچىسىنە
 كوچو ئاور بىر ئىش بولغانغا، كۈپىسلىك پراۋاسن تولو قىمەت بولغانغا،
 كۈپىس پراۋاسى ئالماعانلار. لاکىن كرەستىيەن، ئىسلاۋىلى ناتار بولا
 تۇربدا، ئالار سەۋدە قىلالار ئىدى. سۈكۈندە، خۇكۈمەت كۈپىس بولغان
 كىشىلەرنىڭ سەۋدە ئىتۈن تېيىباشلاچ، بۇلار روس كۈپىسلىرىنە ئاز بىيادا،
 قازان، ئاسترخان تېرلەرنە ھەم باشقۇرستاندا زور كانكورىنتقا ئەيلەنگەچ،
 قىسمەن خۇكۈمەتنىڭ نالوك سەياسىتىنى ئارقىلىق، قىسمەن كانكورىنتلارنىڭ
 شىكايەتلەرنى ئارقاسىدا ئارقىلاپ كۈپىسلىك پراۋاسىنى ئالا باشلادىلار.
 ياساقلىق كرەستىيەنلەر- ناتار خالقىنىڭ كۈپچىلىگىن ياساب تۇرما
 تۇرغان، سېتىق ياساقلىق كرەستىيەنلەر ئىدى. بۇلار خۇكۈمەتكە ياساق

تولۇچى، ئاڭكار پادۋود بېرو، رېكروت بېرو، تورە ۋە ەسكەرگە كۋارتېر بېرو، ئانىڭ نۇرلىق حىزمەتلەرن ئۆتەۋ شېكىللى حىزمەتلەر بىلەن مەجبور ئېتىلگەن، شەخسەن ئىركلى ئېگىنچىلەر ئىدى. 1780 نىچى يىللاردا قازان نامىستىكىلىكىگە بۇلاردان 32293 مۇسلمان - تاتار جان (ревизская душа) بار ئىدى. بو، سىنىف كرەستىيەن باشدا ياساقنى قازناغا تېرى - يارى، چۈن - جاباغا، جەنلىك تېرىسىن، بال، بالاوز بىلەن تولسەدە، 18 نىچى ەسردە ئاچقا بىلەن كۈن كورش كۈچىگەنگە، خۇكومت ەسىرى روسدان ئالا تۇرغان ياساقنى ئاچقا كۈچىدى. 1712 نىچى يىلغا قەدەر ەەر بر بېش مىڭ تاتار خۇكومتىكە بېش سوم ئاچقا تولسەدە، مۇندان سۇڭ ئول ئاچقا ئارتىدۇرۇلىپ، ئون سومغا چىتىكىرلىدى. بو تولەۋ ئەلى روس كرەستىيەننى تولى تۇرغان سالمدان كېمىرەك بولسادا، پىتىر ۋىلىكى زامانىدا ئوق تاتارلارغا جان باشىندان (پادوشنى) سالم ياتىسە ئېمانا كرتلىدى. بو زاماندىن ئېعتىبارەن ەەر بر ئىر تاتار يىلىغا 1 سوم 14 تېيىن تولى تۇرغان ياسالپ، سۇڭرا بو تولەۋ 1 سوم 70 تېيىنگە چىتىكىرلىدى. ئىگەر بو چاندا ئارش، ئۇنىڭ بەھاسىن، پۇنىن 10 تېيىن بولغان ئېعتىبارغا ئالساق، ەەر بر تاتار يىلىغا 10 - 11 پۇت چاماسىندا قازناغا ئارش بېرىرگە مەجبور ئىدى. پېرىم گوبېرئاسىنداغى تاتارلار پىتىر زامانىسىغا قەدەر سالمنى جەنلىك تېرىسىن بىلەن تولەپ كېلىسەلەردە، سوڭىندان 44 تېيىن تولى تۇرغان بولدىلار. بو سالملارنى تاتارلارنىڭ ئۆزلەرنەن سايلانغان سوتنىك ۋە ئىستارىتالارنى جىيالار ئىدى. شونىڭ ئۈستىدە تاتارلار تورەلەرگە ئەلە نى قەدەر رېشەتدە بېرىرگە مەجبورلەر ئىدى. مەسەلەن 18 نىچى ەسرنىڭ ئورتالارىدا ئىگەرچى تېرەسندە تۇرغان تاتارلار ەەر بر جان ئىيەسىن ئورمان باشلىقلارنى (вальдмейстр) كېلىگەندە 9 - 10 تېيىن تولگەنلىكلەرنى مەعلوم. بو ئاچقا تولمىدەن باشقا تاتارلار خۇكومتىكە خىزمەت ئىتەلەر ئىدى. مەسەلەن ئىستېجىكاملار سالغا، پىتىر بۇر شېكىللى فالالار سالغا، ياكى كانالار قازىغا روس ۋە ەسىرى روس كرەستىيەنلەر بىلەن برگە ئەلە نى قەدەر تاتارلاردا كېتەلەر ئىدى.

كرەپاستىنوي تاتارلار - قازان خانلىغى فېئودالېزم ئەساسىدا بر جەمئىيەت بولغانلىقدان، مۇنداغى فېئودال بېك ۋە مۇرزالار قول ئاستىدا قۇل بولغان كرەستىيەنلەر بار ئىدى. سوڭرا ئېدىل بويى مەسكەۋگە قوشىلغاچ، بو سىنىف مەسكەۋدەگى شېكىللى كرەپاستىنوي كرەستىيەنگە ئەيلەنپ كېتىدى. بو سىنىف كرەستىيەنلەر 17 نىچى ەسردە ئول قەدەر كۆپ توگل

ئىدىئىلەر. 1676 نىچى، يىلنىڭ رەسمى مەنبەئىدە بىنئائىن، قازان ئۇيەزىدە گى تاتار
 ۋە كرەشەن ئالبوتلارنى قولدا ئالات يولدا 482 مۇرزا ھەم، يۇمشلىق تاتار
 ۋە كرەشەنلەر، بولس، شولارنىڭ قۇللارنى بولغان 427 چاماسىدا كرەستىيەنلەرنى
 بار ئىدى. شول ئوق حوجالارنىڭ قولدا наймит ئاتالغان ياللازىب ھەزەت
 ئىتوچى ئىككى كىشى بار ئىدى. قازان ئۇيەزىنىڭ ئار چا يولدا 322 چاماسىدا
 تاتار ۋە كرەشەن ئالبوتى، بولس، ئالارنىڭ قولدا بالا - چاغلارنى بىلەن 414
 كىشى كرەستىيەن ھەم ئىككى يالچى بار ئىدى. قازان ئۇيەزى يۇرى يولدا
 568 تاتار ۋە كرەشەن ئالبوتىنىڭ 764 كرەستىيەن، بولس، 3 يالچىسى بار ئىدى.
 شول كرەستىيەن قۇللار ئاراسىدا ئىسىمىمىس، پالەك قۇللارنى دا بار ئىدى. 17 نىچى
 ھەسەدە ئىسە كۆپىنچە تاتار كرەستىيەن بولغانلىقى مەلۇم بولماسدا،
 8 نىچى يىللاردا 33779، يۇمشلىق تاتارنىڭ 1) قولدا ئۇيەد ھەزەت ئىتوچى
 (дворовые люди) 555 كىشى بولغان مەلۇم. ئابىغى، بۇلارنىڭ دۇرس
 سانى پىتىر بورداغى ئارىقىلەردە ساقلانغان تۇرغان يازلارنى ئاقتارغاندا نابارغا
 مۇمكىن. تاتار ئالبوتلارنى بىلەن تاتار كرەستىيەنلەرنى ئاراسىدا كۆرۈش نەق
 روسلارداغى تۇسلى ئىدى. 1767 نىچى يىلدا مەسكەۋگە سايلاپ بارغان مۇرزا
 يىنەكىيى ۋە سەئىد ھەلغىن تاتار مۇرزالارنى روس دەۋرەنلەرنى بىلەن بىر تىگىز
 ئىتىرگە سۇراپ بىرگەن غارىزاسىدا تاتار كرەستىيەنلەرنىڭ قاچولارنى ۋە ھۆ-
 جوم قۇللارنى ھەم ئالارنى تۇنارغا، جەزا قىلغا، روس پامىشچىلەرنى بىرلىگەن
 خۇقۇقنى بىرۈن ئالاب قىلدى. 1744 نىچى يىلدا تاتار ئالبوتىنى بىرلىگەن
 تەفكىلەن كىشىلەرنى قوبۇل، ئول قوزغالىشنىڭ زورايت كىتىپ، كۆپ
 ھەسكەر كىتىرۈلۈپ باسۇر ئولۇق روسىيە ئىجتىلاي تارىخىدا زور بىر ئورۇن
 ئالارغا تىشىلىپ واقىدەر. 1709 نىچى يىللاردا روسىيە سامادىر ئاۋىيەسى ۋە
 ئاننىڭ كالانىزاتلىق سەياسەتتە قارشى قوزغالغان باشقىلار قازان ئۇستىدە ھەرە-
 كەت قىلغاندا، ئالارغا تاتارلارنىڭ قوشىلۇشى ھەم قازان گۇبىرناتىنى مابىلىزاۋات
 ئىتىپ چارغان، قازان شەھەرنىڭ، يۇمشلىق تاتارلارنى بۇلارنى جىگۇۋىتە، شول
 ئوق، سىنقى كۆرۈشنىڭ بىر كىسە گى دىپ قارارغا تىشىپ بولا.
 شولاي ئوق پوگاچاۋ جۇندا تاتار كرەستىيەننىڭ ئاكار قوشىلۇشىدا، شۇنى
 ئوق كۆرسەتتە، تاتار مۇرزا ۋە ئالبوتلارنى ئوزلەرنىڭ كرەستىيەنلەرنى ساتالار،
 ئالارغا نەق بىر مال شېكىللى ئىتىپ قارىلار ئىدى. بىسۇ ھاقىدا ساقلانپ
 قالغان شارنامەلەر، شۇنى ئاچىپ بىرلەر.

18نچۇدەسىردە تاتارلاردا ئىشلەپ چىقاروۋاتقانلارنىڭ كۆپچىلىكى ئاۋل

خالقى بولغانلىقدان، ئالارنىڭ ئىشلەپ چىقارغان نەرسىلەرنى دە ئاۋل خوجالىقىنى پىرادوكتىنلارنى ئىدىيى. ئىدىل، بويىنى تاتارلارنى، بو زاماندا ئىدىيى ئۈچ باسولىنى ئىگىن ئىگى ئىسا سۇنا كۆچمەلەردە، ئالار ئىگىنچىلىككە نىزىك بلەن ۋە ئىدىل بويىندا، روس كۆچۈۋى ئارقاسىدا بولغان زاربا ئارقاسىدا تىز كۆچەرگە مەجبۇر بولغانلىقدان، ئالاردا ئىگىن ئىگى روسلارداغى شىكىللىنى كۆچلىنى توگىل ئىدىيى. شونىڭ ئۈستىدە كالانىزاتسىيە ئارقاسىدا ھەم 16 - 17 نچىن ەسىرلەردە تاتارلارنى ئىدىل، بويىنى ۋە ياخشى جىرلەردەن قوۋو ئارقاسىدا تاتارلار ناچار جىرلىنى، قۇرئ ئورنلارنى ئىشغال قىلىپ ئۆتۈرغانلار ئىدىيى. شوشىنى ئىگىنى سەبەبىدىن تاتار خالقى قۇرئ يىللاردا ۋە ئاچلىق ۋاقتلاردا باشقا خالقلارغا قاراعاندا كۆبۈرەك جىزاۋە جافاچىگەر ئىدىيى. تىز ئۆتۈرۈلۈشقا كۆچۈ سايەسىدە تاتارلار يەشەپ ھەم باقچاچلىق ئىشلەرنىدە ئۆيرەنە ئالمادۇلار. شونىڭ ئۈستىدە 1730 نچىنى يىللاردان ئالپ 70 نچىنى يىللارغا قەدەر بولغان، ئالارنى چوقىماغا نىقلارنى ئۈچ جىرلەردەن قوۋو، ناچار جىرلەرگە ئىتىلىپ، ئۆتۈرۈ ئالارغا ئىگىن چىلىك بلەن نىچلاپ شۇ ەملەرنىگە ئىرىك بىرمەدى. بو، خوجالىقلارنى ناچار بولغان خالققا تۈشكىن ئاور سالملار، پاۋىنىسلىر ھەممىسىدە، تاتار كۆستىيەن ۋە يارلىنى يۇمشىلارنى باشقۇردىستان ھەم سىرگە قاچارغا، ئازراق ھەللىنى ۋە ئىنەرگىيە لىلەرن سەۋدە قىلغا مەجبۇر ئىدىيى. خۇكۇمەت ۋە روس كۆپىسلىرىنى تاتار كۆستىيەنلەرن ئىگىنچىلىككە ئارتق ئەھمىيەت بىرمەلەر، سەۋدەگە بىرۈلەر، دىب ەيەلە گەندە، 1767 نچىنى يىلدا مەسكەۋگە ۋەكىل، بولب بارغان تاتارلار شوشىنى بوعارنىدا ئىپتىگەن ئاورلقلارنى كۆرسەتۈلەر ھەم جىر ئازلىغىدىن زارلىنىپ، خۇكۇمەتكە سالم تولىر ئۈچىن، تاماق، توبىدۇرر ئۈچىن سەۋدەگە تۈنۈرغا مەجبۇر بولغانلىقلارنى بىلدۈرۈلەر. شولاي بولسادا تاتار كۆستىيەننىڭ ئىگى زور مالنى ۋە ئىشلەپ چىقارغان نەرسەسىنى ئىگىن ئىدىيى. ئىكەملىك ئاننىڭ ئاسلى ئاشى تۇرغان نەرسەسىنى ھەم تۈپ بايلىقىنى ئىدىيى. لاكىن ئىگىن ئىگى بىلەن بىرگە تاتارلار بۇرغىدىن بىرلىنى ئومارتا ئاسراۋ بلەندە شۇ ەملەنلەر ئىدىيى. شونىڭ ئۈچىن تاتارلاردان چىقارغان مالنىڭ ئىگى كۆپىسىنى بالاۋز ۋە بال ئىدىيى. قازان ۋە ئەترافىدا، ھەتتا باشقۇردىستاندا 18 نچىنى ەسىردە تاتارلار تۇرلىنى نەرسەلەر ياساپ (ئاربا، كىسەمەك، چىلەك، بالتا سابىنى، گۆپىنى كۆك نەرسەلەر)، كۆستارلىق ھۇنەرنى بلەندە شۇ ەملەنلەر، بو نەرسەلەرن تاتار، باشقۇر ئاراسىدا سانب كۆن كورۇلار ئىدىيى. قازاننىڭ ئۆزىدە يالچىنى ئىشچىنى، تۈتۈپ ئىشلەتۈچىنى

سابىن، ماى، شەم قايناتا تۇرغان ھەم كۈن زاۋۇدلارنى، فازاننىڭ ئۈزۈندە، ئەتراپىدا قاتت ۋە تولا فابرىكىلارنى بار ئىدى. ھەتتا ناتارلار باشقۇرۇشتا بار باردا، مۇندى زاۋۇد ۋە فابرىكىلەر ئاچقانلار، شۇنداق تېرى يارى جىيىپ كۈن ئىشلەنەر، ھەتتا مامق، كىنىر، جۇندان ماتىرىيەلەر سوقۇنۇلار ئىدى. 1767 نىچى يىللاردا ئوق، شۇندى فابرىكىلەر بار ئىدىكى، ئالار تېرە جون ئېستىھكاملاردا، تۇرۇچى بىر نىچە، پولىسكى ئايلىق كىمىمەن قويىپ، پاستافكا بىلەن شۇغىلەنەر ئىدى. ناتارنىڭ، بو مالنى مەسكەو مالدىن ئارزان تۇشە، شۇنىڭ ئۈچۈن شەرقىدە ناتارلار بازارنى ئۆز قوللىرىغا ئالغانلار، شۇل سەبەبلەن، روس كوپىسلىرى ھەر ياقىدىن بۇلار بىلەن كۈرەشپ تۇرالار ئىدى. ناتارلارنىڭ ماللارنى ئارزان تۇشۇش سەبەبىن پراۋا يوقلىق ھەم، بو فابرىكىلەرنىڭ ئۇلاردا بولغانلارنى ئۈچۈن نالوك تولۇ، غەيرى رەسمى ئىشلەلەرنى بولسا كېرەك.

سەۋدە - ناتار سەۋدەگەرلىرى قولىدا ئىككى تۈرلۈك سەۋدە بار ئىدى:
 1) ئۆز ئارا ئالماشۇ؛ ناتار سەۋدەگەرلىرى ناتارنىڭ كوستان مالنى جىيادا، ناتار ئاراستىدا بولغان يارماركا، بازار ۋە ئولدىن ئولغا يۈرۈپ ساتا، ئۆزى ئۇلاردان تۈرلۈك ماتىرىياللار، جۈن - چاپاغا، سوس، بالاۋز، بال، ئىم، تېرى - يارى، ئاچقان ياساعان نەرسىلەر ئالا، يا ئىسە ئۇزۇننىڭ مالنى، شۇل نەرسىلەرگە ئالماشۇرا، ناتار كوپىسلىرى پراۋا ئالماس ئۈچۈن يا ئىسە خۇكۈمەتنىڭ كۈم - ستىيىگە ساتۇ ئىتەرگە ئىرىك بېرىمگەنلىكى ئۈچۈن سەۋدەسەن شۇلاي ۋاق سەۋدە دىيىپ كۈرسىتىرگە تۇشۇر ئىدى. ئول، يارماركا ۋە بازارلاردا جىيەن مالنى ناتارلار قالارغا ئېلىپ كوپىسلىرىگە ساتالار ئىدى؛ 2) شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناتارلار ئاراستىدا زور ۋە باي كوپىسلىرىدە، ئودى. بۇلار پرىكاشچىلەر ياللاپ تۇمەن، ترويسكى ھەم، ئۆزىمۇ يارماركەلەرنى بارالار. مېناۋاي دۇر ھەم گاستىمىنى دۇرلاردا ئىككى ياخشى كىيىملەرنى ئىشەل ئىتەر؛ ما كلىرلەر، تۆمب قىز - باشقۇرۇش تىل بىلو ئاراستىدا قوللارنى ئالغانلار ئىدى. روس كوپىسلىرى 18 نىچى غەسرنىڭ يارتىسىدا ئازىيا ۋە سېر بازارلاردا غەيرى روسلار بىلەن سەۋدەنىڭ بۇتەلى ناتار قولىغا كىرپ تېۋون، ساتا ئالماچ ئالپ كىلگەن ماللارنى زارار ئىتىپ ناتار سەۋدەگەرلەرنى سەتپ بىتۇرپ قايتىغا مەجبۇر بولغانلىقلارنى بىلىش شىكايەت قىلالار ئىدى. ناتار سەۋدەگەرلىرى، بو يارماركەلەرگە يورۇپا ماللارنى، ماتىرىيەلەرنى، مەدىن نەرسىلەرنى ئالپ كىلىپ، شۇلارنى قىز ۋە باشقا ئازىيا تۈرك خالىقلارنىڭ خام ئەشبالەرنى ئالماشۇرالار ئىدى. ھەتتا ناتار سەۋدەگەرلىرى

18 نەچچە ئەسىرنىڭ سوڭىدا ناپا ھىيوا ۋە بۇخاراغا ئېلىتىپ روسىيەدە ئىشلەنگەن
 ملىقلارنىڭ داڭچىلىقى كېتىپ كېتىپ سانا باشلانغانلار ئىدى. بۇ ھالدا 18 نەچچە ئەسىر
 ئىچىدە ھۆكۈم ئىشلەرنى بولغانلىقى مەلۇم. مۇندى ئىرى ئاتار بورژىۋاسى
 روسىيەدە گەن سەۋدە بىلەن قىلغانلىقى، چىت جىرلەرگەدە چىت كېتەلەر ئىدى.
 بۇ ئىشنى لېڭالىنى رەھبەرلىك قىلىپ بولغانغا كۆرە، قازان ۋە ئانگا يانداغى
 بېستەلەردە تۇرغان ئاتار سەۋدەگەرلىرى 1767 نەچچە يىلدا ھۆكۈمەتكە بېرىگەن
 يازىلاردا ھاريجى سەۋدەنىڭ كېرەكلىكى ۋە تەلەپكەن كىشىنى چىتتە چىتتە
 رۇخسەت ئېتىۋىتىپ كېرەك سۈيەلەگەن سوڭىدا «ياۋرۇپادان كېلىگەن مالنى
 قوسۇپ سۈيەلەشنى بىلەنكە ئالىپ سەۋدەگەرلەرگە ئاراتتىن» دېگەن مەئالە بىر سۆزدە
 قىستۇرپ كېتىپ:

„Ибо приобретение от продуктов другого государ-
 ства делает прибыль Российской империи. Ближайшая и
 великая всей империи польза, чтобы иностранных рук,
 через утвержденные государственные банки.“

كاپىتالىزمىنى ئەمەم قوبۇل قىلىۋاتقان دەۋرىدە سەنئەت ئىشكەنلىكلەرنىڭ بىر قىسمى ئىدى.
 ئاتارلار 18 نەچچە ئەسىر روسىيەسىدە ئىككى ھەپتە كۆر سەۋدەگەر ھېسابلىنىپ،
 ئالارنىڭ روس كانىكورىنتلارنى - كوپىسەلەر مال، بۇزۇ، ھىيانتەت قىلىپ بالاۋز
 ماى شىكىللىن نەرسەلەرگە ئارزۇلى نەرسەلەر قوشىپ ساتقانلىرى بىلەن ھەيىلەپ
 ئىدى. دېمەك 18 نەچچە ئەسىردە ئاتاردا زورغا كاپىتالىستلار بولغان. ئەگەر
 بولغاندا سۈيەلەنگەن سۆزلەرگە ھەيىلەزى بولسا، قازان كوپىسەننىڭ
 1783 نەچچە يىلدا ھۆكۈمەت بىلەن چىتتە دانە “Стопущечного ранга”
 سوعىش كارابى ياسارغا مۇھەددە، “Кондиция” ياساغان كوز ئالدىنا كېتىپ -
 سەك، 18 نەچچە ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئاتاردا كاپىتالىنىڭ ئۆسكەن كۆرۈنۈشى.

ھۆقۇق ۋە مەدەنىيەت - ئادەملەرنىڭ تۇرمۇشى، ئالارنىڭ ئىقتىسادى ھالە
 تەرىپى، ئادەملەرنىڭ ماددى ھەيىتلار ئىنسانغا توڭل، بەلكى روسى تۇرمۇشلارنى، دېمەك
 مەدەنىيەتلەرنىڭ نەئسىبى ئىتوچى بىر نەچچە سەپەلەردە ئىدى. 17 نەچچە ئەسىردە
 ئاتارلاردا مەدەنىيەت ئۆسە ئالدى. ئالارنىڭ ياخشى جىرلەرنى، بۇپ ۋە ئالپاۋنلارنىڭ
 تارتىپ ئالارنى، ئالارنى يىلغا فرىلارنىڭ ۋە مۇنبىت جىرلەردەن قوۋولارنى،
 ئاتارلار ئۇستىدە بۇكەنلىگەن زور سالملار، نىھايەت ئالارغا قارشى قويغان
 ئاور زاكۇنلار ئاتارنىڭ مەدەنىيەتنى كۈتەرە ئالمايدى، بەلكى ئالارنى 16 نەچچە
 ئەسىردە ئارتقا چىيەردى. مەسەلەن قازاندا 17 نەچچە ئەسىر ئورناتقاندا يۇز
 ئىللىق، يۇرت، بولۇپ، ئول يۇرتلاردا قش كۈنىگە ئاتارلاردا نېچەشەر ھەيىلە
 تۇرۇپ، جەي كۈنلەردە ئۇيەلەن ئادەملەرنىڭ كېتەلەرنى شىكىللىق يارم كۆچمە

حالقلار نۇرغۇنلىقىدا ئۇچشامان عادەتلەر مەلۇم. 18 نەچچە ئەسرنىڭ باشىدا
 تاتارلار بىك ئوكايىزنى جەلدە ئۆزىدىن ئالدى. پىتر زامانىداغىن ئۇلۇغ شىمال سوغىشى
 ۋە ئاندىن رە فورمالارنى بىك كوب تاتارنىڭ قانۇن قويدىدى، جانلارنى ئالدىدى
 ھەم ئاور سالملار ئاندىن ئالدى. ئاندىن زامانىدا روس خالقى ئۇستىنە كېلىگەن
 بىرون ئېسىلىنى ئورنىڭ بەللىرىنى تاتار ئۇستىدە ھەم ئىقتىسادى ھەم روھانى
 ياقىدىن تۇشىدى. بىلىۋېتىنىڭ روس مېلىتچىلىكىگىن شىعارى بىلەن تەختكە
 ئوتتۇرىنى نەنجەسىدە تاتارلارنى دېنىگە قىستاپ، چوقىماغان ئۈچىن چىردەن
 قوۋ، چوقىماغان حالقلار ئۈچىن سالم، رېكروت بىرو شىكىللى بەللىار
 تاتار كرىستىيەننى ۋە بۇمىشلىلارنى ئۇستىنە تۇشىدى. لايىن خۇكومت
 روس كرىستىيەننى بىلەن بىرگە ئوك تاتار كرىستىيەننى جەزاسادا، ئۇزاقلامى
 تاتار كىرەك، بولۇپ چىقىدى. بو كىرەكلىك 17 نەچچە ئەسردە ئوك سىزىلە باشلامان
 ئىدى. شەرق حالقلارنى بىلەن روسىيە ئاراسىداغىن سەياسى ۋە ئىقتىسادى
 مۇناسىۋەتتە ئىلچلىق ئۈچىن شەرقنىڭ غۇرقى، عادەتلەرنى ۋە تىل بىلىگەن
 تاتار كىرەك ئىدى. بو ئەسردە تاتار تىلى شەرق بىلەن مۇناسىۋەتتە واسىتە.
 چىلق، روان ئوتتەپ كېلىدى. تۈركىيە ۋە فرم بىلەن مۇناسىۋەتتە، ئورتا
 ئازىيا سانقلارنى بىلەن يازىشقان يازولار تاتارلار تارافىدىن ھەم تاتارچا
 يازىلار ئىدى. 18 نەچچە ئەسردە پىتر زامانىدىن روسىيە ئىمپېرىيالىزىمنىڭ
 ئۈچ قولىنى شەرقنىڭ بوغازىغا يېتىش باشلامان. مۇندا تاغى تاتارلار كىرەك
 بولۇپ چىقىدى، ھەتتا مەنبەلەرنىڭ ئەيتۈۋىنە كۆرە، ئاندىن ۋە بىلىۋېتىپا پاتىشلار
 زامانىدا ئازان تاتارلارنىدىن، بىل ساين 45 لېب عالېم كىشىنى مابىلىزاۋات ئېتىپ،
 تۇرلۇ دىپلاماتىيە خىزمەتلەرنىدە خىزمەت ئېتىۋىرۇ ئۈچىن شەرقكە كۆندۈرۈلەر
 ئىدى. تاتارنىڭ موللا ۋە مۇرزىلارنى دىپلاماتىيە خىزمەتتە كىرەك بولسا،
 تاتارنىڭ بورژوازىيەسى شەرق بىلەن سەۋدە ۋە واسىتەچىلىق ئۈچىن كىرەك
 ئىدى. شونىڭ ئۈچىندە، ئۇزۇن سالىنچا تاتارلارغا گراۋدانسكى خۇفوق
 بېرىپ، شوندا جىبىرگەنلەر ھەم 1745 نەچچە يىللاردا، شول قىرغى ۋە تۈركىستان
 بىلەن سەۋدا مۇناسىۋەتتە قوۋەتلىر ئۈچىن، ئۇزۇن قارغالىسىن يا ئىسە
 سەئىد بېستەسى سالىنىپ، شوندا 200 تاتار سەۋدەگەر عائىلەلەرنى بىلەن
 كۆچۈرۈلگەن ئىدى. قازان ۋە ئاندىن ئەنرەندا مەچىت، مەدرەسەلەرنى ۋە ئاندىن
 ياتقان چاقدا، ھەتتا سەۋدا ئىتتىۋى ئۈچىن دە 18 نەچچە ئەسرنىڭ 30 - 50 نەچچە
 يىللىرىدا تۇرلۇ ئىسقىنلىقلار ياسامان ھالدا، بو جىرلەرگە كۆچۈچىلەر دىن
 ۋە تەلىم بېرىپ، بىرگە، ئۇيۇشىپ، تۈرۈ مەسئەلەرنىدە كامىل ئىشك ھەم

ئۇزۇن شەھەرنىڭ سايلانغان ئىدارەسىنى كىرگەندە چىكىلى بىر
 مىقداردا ئېمىكان بېرىلگەن ئىدى. مەن، شوشىن، روسىيەنىڭ شەرقىگە
 تەھرىرۇزى ۋە ئول ئىشە تاتارنىڭ كىرەكلىكى ئانڭ ئىقتىسادى مۇناسى
 بەندە بىر عامىلىگە ئىلەنوۋى تاتارنىڭ مەدەنىيەتنى ئېمىكان ياقدان فايدا
 بېرىدى. بىر ياقدان تاتارنىڭ سەۋدەگەر ئىدى، زور كاپىتالىست
 بولدى، شونڭ ئارقاسىدا تاتاردا مەدەنىيەتكە ئۇمتىلو، تودى. ئەگەر تاتار
 روسىيەنىڭ غەرب بىلەن ئىقتىسادى مۇناسىبەندە بىر عامىل بولسا ئىدى،
 تايىغى ئانڭ مەدەنىيەتنى غەربنىڭكىگە ئابا بار ئىدى. لىكىن شەرق مۇنە
 سەبەندە ۋە سەۋدەسىدە تاتار سەۋدەگەرنىڭ عامىل بولوۋى، تاتار ئىلنىڭ
 ئول مۇناسىبەندە زور ياردەم، ئىسلام دىنىنىڭ ئول مۇناسىبەندە
 فايداسى بولدى. چۈنكى شەرق خالقى تاتارلارنى مۇسلمان بولغانلارنى
 ئۇچۇن سەۋدە بىلەن كىلگەندە قەبۇل ئىدى؛ ئېمىكان ياقدان. تاتارلارنىڭ شوشىن
 ئىقتىسادى مۇناسىبەتنى ئۆتكۈرۈچى دىپلاماتىيە ئۇچۇن بىر مۇھىم عامىل
 بولولارنى تاتارنىڭ ئىل، ئانڭ ئىسلام بىر كىرەكلى نەرسە ئىتتى ياسادى. شول
 سەبەبلەردەن تاتارلاردا مەدەنىيەت كۈتەرلىدى. تاتار سەۋدەگەرنىڭ كىسەسى
 ئۇچۇن فايدالىق بولغان ئىل ۋە ئەدەبىيات نوۋا باشلادى. ئىقتىسادى ياقدان
 فايدالىق بولغان ئىسلامىيەتنى ئۆزىگە كىرەك بولۇپ جەۋۋى ئارقاسىدا
 دىنى مەدرەسەلەر تودى. بۇرۇنقى مەدەنىيەتنىڭ توۋۇناتان بىر ئىقتىسادى
 سەبەب بار ئىدى، ئول دا بولسا تاتارنىڭ سەۋداسى ئوز خالقى ئاراسىدا بولوۋىدى.
 تاتارلار 1767 نىچى يىلدا ئىرەكلى سەۋدا سۇراپ حۇكۈمەتكە بىلەرگەن يازۇ
 ۋە نۇتقلاردا سەۋدەنىڭ ئىك زور ئىسى ئوز ئارا بولغان ئىتتى باردلار.
 تاتار سەۋدەگەر ئى تاتار پانرېبىتلىنىڭ تاتار ۋە مۇسلمان بولغانلىقى، ئانڭ ئىل
 بىلەن بىلەن فايدالانۇر؛ شونڭ ئۇچۇن دە، ئول پانرېبىتلىنىڭ تاتار ۋە
 مۇسلمان بولوۋى كىرەك ئىدى. غۇمۇمەن تاتارلارنىڭ قىزى ۋە قازاق ۋە
 باشقا خالقلاردا دىن ئۆزى تاتارنىڭ سەبەبىدە، شول ئىدى. مەسەلەن 1765 نىچى
 يىللاردا بارابىنسىكى ساھراغا بارغان سەۋدەگەر تاتارلارنىڭ خالقى ئىسلام
 دىنىنى ئۇندەۋلەرنى خاھىدا سىنوددا ھەم سىناتدا مەسئەلەدە قوبقان ئىدى.
 شوڭار كوردە سەۋدەگەر ۋە تاتارنىڭ ئىلچامچىلارنى روھانىلارغا ھەر نىچىك
 بولسا تاتارنى تاتار ئىتتى تۇتا نۇرغان يوللار كىرەك بولۇپ، ئولدا
 بولسا تاتارنى چوققىدىمى، مۇسلمان كىلىش ئاستىرا ئىدى. شونڭ نەتىجەسىدە
 تاتارلاردا مەدرەسە ۋە مەكتەپ ئاچارغا، ئۇمتىلو، تودى. شونڭ ئۇچۇن دە پىتىر

تازاننىڭ باشلىقى بىر مۇقتى ئويىب، شۇنىڭ ئارقىلىق تازاننىڭ روھى بىلەن دە ئىدارە ئىتتىرىگە ئېيىش ئىدى. موڭار ناعىن خارىجى سەبەب دە بار ئىدى. مەلۇم كى، يىكاتىرىنا ئەتتە، ئوتتۇرى بىلەن تۈركىيە بىلەن بىر نوقتىسىز سوغىشلار باشلاندى. ئالارنىڭ تۈب سەبەبى قارا دېڭىزگە حوجا بولۇپ بولسا، بۇ سوغىشلارنىڭ ئىدىيالوگىيە قانچى تۈركىيە دە قىلغان پراوسلاۋىيلارنى قۇتلىرى ئىدى. سوغىشلار باشلانغاچقا، ئۇل زامانداغى خارىجى سەياسەتنى بۇرۇنچى «Коллегия иностранных дел» غا سېر ھەم فازان تازالارنىڭ تۈركىيە دە ۋە قىرما بارب، دىنىزنى قىسالىر دىيىپ شىكايەتلەرنى ۋە تۈركىيە خۇكۈمىتىنىڭ روسىيەنىڭ تۈركىيەنى پراوسلاۋىيلارنى قىسودا غەيبلەۋىنە قارىشى، شۇل روسىيە دە مۇسلمانلارنى قىسودا مەسئەلەسنى قوبارغا ماناشوۋى مەلۇم بولدى. شۇنىڭ سۈكۈتىدا تازالارنىڭ دىنلەرنى ئىرىك بىرلىك ھەم ئانى كاتتىرول ئۈچۈن 1788 نچى يىلنىڭ 22 نچى سېنتەبىرنە مۇقتىلىك ياسالپ «روحانى ئىدارە» تەشكىل ئېتىلدى. بۇ ئورنىغا ياراقلى كىشى دە تاپىلىپ، ئۇلدا ئىسە ئۇرۇبۇرداغى بىر نچى ئاھون مۇھەممەدجان خۇسەين دېگەن كىشى ئىدى. بۇ كىشى روسىيە مانارخىيەسىنى سەدەقتە مەلۇم كىشى بولپ، مۇقتى بولغانچى ئوق، شۇل ۋازىفانى قىلماقچى ئوتتۇرى كىلگەن، خىزمەتلەرنى ئۈچۈن خۇكۈمەتتەن نىشانلار، قىلچ ھەم رۇنەلەر ئالغان ئىدى. مەرجانىنىڭ ئىتتىۋىنە كۈرە «مەقبۇلىيەت، ئەلبەتتە، ئازان تۇشمەنگەن...» ئىدى. بۇ مۇھەممەدجان مۇقتى، زور ئالپاۋ ۋە قۇل ئاسراۋچى بىر كىشى بولپ، كىتەپ، ئۈزى ۋە سىنىفداشلارنى شىكىللى سەۋدە گەر بولپ، 50 يىل مۇقتىلىك سۇرپ، ئېلىق مەلۇم سوم كاپىتال ياساپ، شۇنىڭ ئۈستىگە ياتىپ «تەسلىم روح ئىتكەنى»، موللارغا ئاتلار ساتىپ كەس، توتتۇرپ، رىشۋەت ئالى بولپ، بىكەن بىر كىشى ئىدى. شۇل ئوق، ئۇل قۇل ئاسراۋچى كرىپاستنىك دە ئىدى. خۇكۈمەتنىڭ ئوكازى بولپ، ئاننىڭ قول ئاستىدا فازان تازالارنىڭ خۇكۈمەتكە سادىق، يا ئىسە يىكاتىرىنا ئەيتكەنچە: «В верности к нам и в добропорядочности поведения их испытанные» بولغا كېرەك ئىدى. بۇ قانۇن چىقارسان ئىك 1785 نچى يىل ئوكازى بىلەن سېر ۋە ئازىياداغى تازا كالونىيەلەرنى مەسچەت ۋە ئاننىڭ ياننامە كەتەلەر سالارغا رۇخسەت بېرىلدى.

خۇكۈمەت تازا ئىلنىڭ ئازىيا بىلەن مۇناسىۋەت ۋە سەۋدە ئەھمىيەتنى بىلپ، 1769 نچى يىلدا ئوق فازان گېمنازىيەسىنى دۇنياۋى مەنفعەت ئۈچۈن

تاتار تىلى ئوقۇتقۇنلا باشلادى. (1) بىكانىر يىنانىڭ سوڭىن كۈنلەردە شەرقى خالىقلارنى روسىيىگە باغلاۋدا، ئۇلارنى ئەكسپلاناتسىيەدە بىر قۇرال بولسىن ئۈچۈن پىتىر-بوردا بىرنەچچە مەزگىلدە 3600 دانە قۇرئان باسدىرىلدى ۋە، بۇ قۇرئانلار ئىمىسە 1797 نەچچە يىلدا، پاول بىرنەچچە نەچكىگە ئوتتۇراچ مۇسلمان خالىقلارغا تاراتتى. نېپەپىت 1799 نەچچە يىلدا قازان، ئۇرنىمور ۋە باشقا جېر تاتارلارنى خۇ-كومەتكە مۇراجەئەت ئىتىب، تاتار چاھەم غەرەبچە كىتابلار باسدىرىلغۇنى سۇرادىلار. خۇكومەتتە 1800 نەچچە يىلدا مۇكار رۇخسەت بېرىپ، پىتىر بورداعى شەرقى باسماخانەسىن قازان گېمىناز يېمىسى يانۇغا كوچۇرپ، تاتار چاھەم غەرەبچەدىن كىتابلارنى باسارغا رۇخسەت بېردى. شول گېمىناز يېمەنىڭ ئىدارەسىن 1800 نەچچە يىلدا ئاستىلغۇنى پراپىشچىك غەبىلغەزىز بۇرۇشۇق بىلەن مۇعاھەدە ياساپ، غەبىر-را-زاقف فامىلىيەسىندە كىشى بىرنەچچە سىمىزور بولۇپ نەغەين ئىتىلدى. 1802 نەچچە يىلدا تىپوگرافىيە ئىشكە كىرىشپ، ئۈچ يىل ئىچىدە 11000 ئىمان شارتى، 1200 پىركولى كىتابىن، 9000 نوزنەجات، 3000 شۇبا نىلغا جېزىن، 3000 ئىستوانى، 2000 قۇرئان، 1000 پارەلنى قۇرئان باسدىردى.

سەياسەت - تاتار خالىقنىڭ 19 نەچچە غەسەر تارىخىدا مۇھىم بىر سەياسى ۋاقىئەلەر بولمادى، شولاي دا بەغزى بىر ۋاقىئەلەرنى ئىسكە تۇشۇرۇپ ئوزارغا كىرەك بولۇر. بىرنەچچە مۇھىم ۋاقىئە بولسا، ئولدا تاتارلارنىڭ، ئول زامان ئىسلام تەربىيەسى ئالغان كىشىلەرنىڭ روسىيەدەن ئايرىلغۇ فېكىرنىڭ دەۋامىدۇر. بۇ تەبىئى بىر ئىش، چۈنكى روسىيە مانارخىيەسى ئىدىيالوگىيە جەھەتتىن ئوزىن خرىستىيان پاتشالىقى ھەم ئاننىڭ خامىسىن ئىتىدۇرۇپ كورسەتەرگە تۇرۇشا، تاتارنىڭ شونى تەربىيە ئالغان كىشىلەرنى ئىمىسە، بۇ سەياسەتكە قارشى دىن سەياسەتىن قويالار ئىدى. تەبىئى، بۇ خەرەكەتنىڭ ئىقتىسادى ئاساسى يوق، شونىڭ ئۈچۈن نەزەرقى دە ئىتە ئالمادى. لاكىن، بۇ ۋاقىتدا ئىندى روسىيە دەۋلەتنى كۈچلەن بىر غامبىلگە ئەيلەنگەنلىكىدەن ھەم ئىدىل بويىن تاتارلارنى كالانىزاتسىيە ھەم خاكىمىيەتنىڭ كۈچلەنگىن ئارقاسىدا ئىدىل بويىن ئوزۇنگەن غەرەكەت قو-بتارپ، ئاننى ئايرۇپ ئالو مۇمكىن توگىل ئىدى، شونىڭ ئۈچۈن بۇلار روسىيە مانارخىيەسىن قولدىن قۇتتۇ، بولۇپ باشقا جېرلەردە باشلادىلار. ئولدا بولسا، بۇ ئىش ئۈچۈن باشقىرىستان ئىجتىلاللارنى بىلەن فايدالانو ئىدى. باشقىرىستان غەرەكەتلەرنىڭ قايسىلارنىڭ باشىدا تاتار موللارنى تۇردىلار. ئىجتىلاللارنى كاكاز، فرم، قوزغۇ ۋە تۈركىيە بىلەن باغلاپ، شەرقىدە زور مۇسلمان دەۋلەتنى

(1) مىسسىيونەرلەر خەزىرە ئۈچۈن ئوقۇتقۇنلا باشلادى، بار ئىدى.

ياساۋ، ئوبىي بىلەن دە خەرى كەت ئېتىدۇلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن دە خۇكۇمەت باشقىردە تاتارلارنى ئايرىۋ يولغا تۇشۇپ، تاتارلارنى باشقىردە ئاراسىغا كۆچۈرۈپ مەنەن ئېتىكىن زا كونا قىزار چىقار، تۇرۇ بىلەن، بو ئېكىن خالقنىڭ ئاراسىداغىن ئېتىپلارنى بىتۈر تۇرغان قانۇنلار چىقار، تۇردى. مەسەلەن شۇلارنىڭ بىرى، باشقىردە بىلەن تاتار ئاراسىداغىن نىكاھنى مەنەن ئېدى. باشقىردىن ئېتىپلارنى، تېپۈچى رومەنتىسى ھەم كىرىللىنىڭ خۇكۇمەتكە بازعان خانلاردا: «باشقىردلار بابى كىتەپ قازان، بېستە ھەم ئۇيەز لېرنىڭ تاتارلارنى بىلەن قۇدا، بولۇشىپ بىتەلەر. شۇنىڭ ئۈچۈن قازاندا نىڭنە بولماسن ھەزىر باشقىردلار بىلەر. تاتار ۋە باشقىردلارنىڭ قىز ئالۇشىپ قىز بېرىشۈلەرنى بارى قازان گۇبېرناتۇرى رۇخسەت بىلەن گىنە ئىشلەرگە كېرەك» دېدىلەر. خۇكۇمەت دە، بو فىكىرنى قوبۇل ئېتىپ، باشقىردە، تاتار ئاراسىدا نىكاھنى بارى گوبېرناتۇردان رۇخسەت بىلەن گىنە ئىشلەرگە ھەم رۇخسەت بېرىلىشىدە نىكاھ سوكۇندا قىز ۋە يەككە خۇكۇمەتكە بېرىشۈپ بېرىش، ئەگەر رۇخسەتسىز، ئوى ياسالسا، قىز بىلەن يىگىتنى سۇرگىنگە جىبەرەرگە دېگىن ئوكاز چىقاردى. لاكىن، بو زاماندا ئېندى تاتار خالقى، سىنقى ياندا بولۇنگىن بىر خالق بولغانغا، ئىقتىسادى مەنقەدە بولغانغا ھىچ بىر تۇرلۇق دە خەرى كەت كۆچەپ كېتەلمەدى. خەتتا تاتارنىڭ بەغزى موللاسى ئېتىپلار قوبۇلغا يۈرگەندە قازانداغىن بەغزى موللار باشقىردىن ئېتىپلارگە كېتىدۇلەر. مەسەلەن ئابۇ دوسە ئىشكىيىف. چۈنكى باشقىردىڭ ئېتىپلار ئېچىدە، تۇرۇۋى قازان بورۇۋازىيەسى ئۈچۈن قايدالنى توگىل ئېدى. قازان ئەھالىسى (يۇمشىلى ۋە سەۋدەگەرلەر) ئېسە 1708 نىچى يىلدا، باشقىردلار قازان ئۈستىنە خەرى كەت قىلغان چاقدا چىق، روسىيە ياندىن سوعۇشىپ ئېتىپلارچى باشقىردە تاتار كۆستىيەن جىگىدۇلەر. تاتار تۈرە ۋە گىنېراللارنى ئېسە باشقىردىن فېتەلەرنى قوزغىدۇدا، زور خەزىمەتلەر ئېتىدۇلەر. پوگاچاۋ باشقىردە، تاتار كۆستىيەنلەرنى، روس ئىشچى ھەم كۆپەستىنوى ۋە قازاقلارنى ئالپ قازانغا ھۇجۇم ئېتىكەندە، تاتارنىڭ بىزچى زىيالىسى سەئىد خەلقىن كۆپۈستە پوپلار بىلەن بىرگە، ئوتتۇرىپ، سوكرا فېتە بىسلاھچى ئېكىشۈرۈ ئېشىدە سېردە ژاندارملار بىلەن بىرگە ئىشلەدى. شۇل ئوق چاقدا قازان سەۋدە خەرى ئىبراھىم قارىقا ئېيەرب يۈرگەن قازان خالقى ئېسە ئلك پوگاچاۋ ياندا تۇسلىن كۆرسەدە، سوكۇندا مېچىلسون ئاللى قوماندان قازانغا فېتەننى باسارغا كېلىۋ بىلەن خۇكۇمەت ياندا چىقىدۇلار. قارغالى تاتار كۆپىسەلەرنى دە پوگاچاۋ جاندىن، سوكۇ خۇكۇمەتكە قىلغان ئېزگىلىكلەرنى ۋە ئېغەنلەرنى بىلىشۈپ، شوڭارغا مۇكافات سۇرادۇلار.

بىكازىرىنا تىحتىكى ئوتتۇراچ. 1767 نىچىن يىلدا زا كون مەجموعەسىنى لائىھەسىنى
 ياسار ئۇچۇن سايلانغان ۋە كىيلەردەن عىبارەت، مەسكۇدە بىر كامىسىيە
 ياسالدى. بۇ كامىسىيەگە تاتارلاردان 27 لىق ۋە كىل سايلانمى باردى. ۋە كىيلەرنىڭ
 كۆپىنى مۇرزا، بۇمىشلىقلاردان عىبارەت، بولمى، شۇنىڭ بارى بىر ئىككىسى گە
 سەۋدەگەر مەم ساقلانلاردان ئىدى. بۇ كامىسىيەدە تاتارلار، سىنىقى ياققان
 خەرىكەت ئىتىداللىرى. بارى ئىك بۇلار ئالىم كىلگەن ناكازلاردا بىر نەرسە
 غۇمۇمى بولسا، ئولدا دىن ئىرىكى، حاجىبارغا ئىرىك مەسئەلەسىنى ئىدى.
 لىكىن ئالدا ئىتىلىگەنچە بىزنىڭ 18 نىچىن عەسىر مۇرزالارنى رازلازىتسە ئىتىب
 چىرى ئارىستا كراتىيەسى بولدى بىگىرەك كاپىتالىسىكە ئىيلەنگەنلىكلەردەن،
 ياساقلىق تاتارلار ئىچىدە سەۋدەگەر كۆپ بولغانلىقدان، بۇلارنىڭ بىر ئاۋزىدىن
 سۆيلىگەن مەم بىر لىش كۆرەشكەن نەرسەلەرنى ئىرىكى سەۋدا مەسئەلەسىنى
 ئىدى. ئۇچۇنچى غۇمۇمى بىر مەسئەلە بولسا، ئولدا سالمان مەم پايۋىنسىتلەرنى
 كىمىتو، عەسكەرلىك مەسئەلەسىنى بولدى. بىر مەلۇم. مۇندا تاتار كۆپ
 سىتىيەن ئۇچۇن بىر تىرىشۇدا يوق، بەلكى سالىقنى كىمىتت، بىزنىڭ بورژۇۋانىڭ
 تاتار كرىستىيەن پادىشى ئالوچى ۋە پادىشى پاترىيىتىل ياساب، سەۋدەنى
 كۆپىتىۋ ئىدى. يەنە غۇمۇم عەيرى، روسنىڭ ئورتاق بىر نەكلەرنى بولسا،
 ئولدا ئانا نەسە، سايلانغان خاكىملەردەن عىبارەت، سود ياساۋ ئىدى.
 موللا، مىرزا ۋە سەۋدەگەردەن عىبارەت بولغان تاتار دىپوتاتلارنى بىر
 خۇكىمگە موللاننىڭدا كىرىتۈۋىۋ بىر ئاۋزىدىن ئالاب قىلدۇلار. بۇ ۋاقىتتە ئىسە
 ياكى بىر ئىش بولمىچى، مۇكارچى تاتار ئاراسىداغىن فىلواقىچ، بولمى
 كىلگەن خۇكىمىگە قانۇنلاشۇرۇ ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە كىيىق،
 ۋە ئالىكىن، پادىشى، شىكىللى مۇرزا دىپوتاتلار، چىن سىنىقى مەسئەلەنى دە
 كۆنەرب ئالدىلار. ئالار تاتار مۇرزالارنى روس دەرەنلەرنى شىكىللى زور
 نەسلىدىن كىلگەن ۋە ئالارنىڭ بابالارنىڭ خۇكىمەتكە زور خىزمەتلەر
 ئىتكەنگە كۆرە، مۇرزالىق ۋە جىرلەر بىرلەشكەنلىكى بىلەن سۇڭىدا
 مۇرزالارنى دەرەنلەر بىلەن بىر خۇقۇقتا ئىتوتىن سۇرادىلار. قايسىلارنى ئىسە
 تاتار مۇرزالارنى قولدىغىن كرىستىيەنلەرنىڭ قاچقانلىقلارنىڭ ئالارنى، توتۇ ۋە
 چىزا قىلۇ ئۇچۇن دە، ئول خۇقۇقنىڭ كىرەكلىكى بىلەنلەرنى. دىمەك، بۇ
 كامىسىيەدە تاتار خالىق بىر غۇمۇمى سەياسى مەقسەتنى تەقىب قىل
 چىقمايدى، بەلكى تۇرلى سىنىقلار رەۋشندە خەرىكەت قىلدى.
 ئالدا سۆيلىگەن سۆزلەردەن كۆرۈلگەنچە 18 نىچىن عەسىر تاتارلاردان بىر
 ئاكتىۋىنى سىنىق تودىدى، ئولدا بولسا سەۋدەگەرلەردى. ئەگەر 16-17 نىچىن

غەسەرلەردە ئاتارنىڭ باشىدا مۇرزىلار ئۇرسالار، خەنزۇ ئېنىدى سەۋدەگەرگە ئىيلەنلەنگەن مۇرزىلار، بۇمىشلار ھەم نورۇدان، نورى كويىسىلەر تۇرا باشلادىلار. ئاتار ھالقىدا كاپىتالنىڭ تەرەققى ئېتىۋى، بو، سېنىقنى باش ئېتىپ فويىدى، كېلەچەككە 19 - 20 نچى غەسەرلەردە كىن مېلەنچىنىڭ ئىدىيەسىن تەققىب قلوچى، بو سەۋدەگەر، سېنىقنى ئېدى، مەنە 18 نچى غەسەر، شوشىن «مېللى» غەرەكەتكە نېگىز سالىپ فاللىردى.

دېمەك ئىقتىسادى بائىدان 16 - 17 نچى غەسەر قازان ئاتارلارنىدا فېوداللار ھاكىمىيەتنى زامانى بولسا 18 نچى غەسەرنىڭ باشى، شول، سېنىقنىڭ رازلاۋىنىيە زامانى، ئورتاق سەۋدە كاپىتالنىڭ كۈچەپۋى ئېدى. 19 نچى غەسەرنىڭ 61 نچى يىللارنىدا روسىيەدە كرىپاستىنولىق جېمەنلىپ، مەملەكەتتە سەناعات ئېھتىكانىڭ ئوسرونى ئارقاسىدا، بو، سېنىق ئوزۇننىڭ قوۋەتن تاعىن ئارتىردى، سەۋدەدەن سەناعات كاپىتالغا كۈچە باشلادى. ئاتار دونىاسىدا دېنى، مېللى، مەدەنى باڭكاروچىلىق (جەدىد، تەرەققى غەرەكەتلەرنى) كېك ھەللىر مەنە، شونىڭ ئارقاسىدا نوغان ئاتار بورژوازىيەسىنىڭ غەرەكەتنى ئېدى.

(ئېنىدى).